Bulgarian e-Journal of Archaeology
Българско е-Списание за Археология
14.1 (2024) doi:10.57573/be-ja.14.1 ISSN 1314-5088

Contents / Съдържание

Papers / Статии

Румяна Георгиева — Мода, традиции и великолепие в облеклото на жените, изобразени в тракийските гробници — 1
Rumyana Georgieva — Fashion, traditions and splendour in the garment of women represented in Thracian tombs

Petra Tušlová, Viktoria Čisťakova, Todor Valchev, Stefan Bakardzhiev, Peter Milo, Tomáš Tencer, Dávid Šálka — Non-invasive investigation of Roman Period rural settlements along the Middle course of the Tundzha River, Yambol district, Bulgaria — 33
Петра Тушлова, Виктория Чистякова, Тодор Вълчев, Стефан Бакърджиев, Петър Мило, Томаш Тенцер, Давид Шалка — Недеструктивни проучвания на селища от римската епоха по средното течение на р. Тунджа, обл. Ямбол, България

Марио Иванов — Светилището на Зевс и Хера (Στοβουστορηνοι ?) при Радомир — 71
Mario Ivanov — The sanctuary of Zeus and Hera (Στοβουστορηνοι?) near the town of Radomir

Chavdar Kirilov — Ottoman gunpowder artillery in Bulgaria: archaeological and textual evidence — 87
Чавдар Кирилов — Османска огнестрелна артилерия в България: археологически и исторически свидетелства

Discussions / Дискусии

Венцислав Динчев — Булевтерионът на *Serdica* – за пореден (вероятно не последен) път — 113
Ventzislav Dintchev — The *bouleuterion* of *Serdica* – for yet another (probably not the last) time

Reports / Съобщения

Umut Doğan — New data for the Early Bronze Age Balkans-Anatolian interrelations: the axes from the Edirne Museum (Turkiye) — 141
Умут Доган — Нови данни за Балкано-Анатолийските връзки през ранната бронзова епоха: брадви от музея в Одрин (Турция)

News / Отзиви

Julij Emilov — International Conference “Researches of Ancient Thrace between traditionality and modernity: theoretical aspects and scientific methodology”, 11th–13th April 2024, Sofia, Bulgaria — 159
Юлий Емилов — Международна конеренция “Researches of Ancient Thrace between traditionality and modernity: theoretical aspects and scientific methodology”, 11–13 април 2024, София, България

Камен Бояджиев Международна конференция „Трите страни на една история: Балканите, степите и пустата, или триъгълната матрица на края на неолитните култури“ 26–29 февруари 2024, Букурещ, Румъния 165

Kamen Boyadzhiev International conference “Three sides of every story: the Balkans, the Steppe and the Puszta, the triangular matrix of the Neolithic collapse” 26th–29th February 2024, Bucharest, Romania

Диляна Ботева, Юлия Цветкова, Лили Грозданова Българската нумизматична наука и предизвикателствата на дигиталната епоха 169

Dilyana Boteva, Julia Tzvetkova, Lily Grozdanova Bulgarian numismatics and the challenges of the digital age

The **Bulgarian e-Journal of Archeology**
is a peer-reviewed open access online journal published by
the **Association of Bulgarian Archaeologists**
https://be-ja.org || https://fubular.org

Настоящият брой е реализиран с финансовата подкрепа на Фонд Научни изследвания към Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (80-10-163/18.04.2024 г.)

Editorial board

Editor-in-Chief: **Dr Maria Gurova** (National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria)
Assistent editor: **Dr Ivan Valchev** (Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria)
Editorial board members: **Dr Georgi Nehrizov** (National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences), **Dr Milena Raycheva** (National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences), **Dr Margarit Damyanov** (National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences), **Dr Kamen Boyadzhiev** (National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences), **Prof. Dilyana Boteva** (Sofia University “St Kliment Ohridski”), **Dr Rumyana Koleva** (Sofia University “St Kliment Ohridski”), **Dr Chavdar Kirilov** (Sofia University “St Kliment Ohridski”), **Dr Daniela Stoyanova** (Sofia University “St Kliment Ohridski”), **Dr Tanya Dzhanfezova** (Veliko Tarnovo University “St Cyril and St Methodius”), **Dr Nayden Prahov** (National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences; Centre for Underwater Archaeology, Ministry of Culture of the Republic of Bulgaria),

Prof. Clive Bonsall (University of Edinburgh, United Kingdom), **Prof. John Chapman** (University of Durham, United Kingdom), **Prof. Anthony Harding** (University of Exeter, United Kingdom), **Prof. Haskel Greenfield** (University of Manitoba, Canada), **Prof. Gülsün Umurtak** (University of Istanbul, Türkiye), **Dr Dragana Antonović** (Institute of Archaeology in Belgrade, Serbia), **Dr Elena Marinova** (Cultural Heritage Office, Stuttgart Regional Council, Germany), **Dr Amalia Avramidou** (Democritus University of Thrace, Greece), **Dr Athanasios Sideris** (Charles University, Czech Republic), **Dr Alessandro Vanzetti** (Sapienza University of Rome, Italy), **Dr Olga Lozovskaya** (Institute for the History of Material Culture, Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg), **Dr Dmytro Haskevych** (Institute of Archaeology, National Ukrainian Academy of Sciences), **Dr Nona Palincaş** (Vasile Pârvan Institute of Archaeology, Romanian Academy of Sciences)
Language editor: **Dr Bisserka Gaydarska** (Durham University, United Kingdom); *Production editor:* **Dr Georgi Ivanov** (National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria); *Bulgarian proof-readers:* **Tatiana Stefanova** (National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria), **Aneta Bakamska** (Regional Historical Museum Pernik, Bulgaria)

Редакционна колегия

Главен редактор: **Д-р Мария Гюрова** (Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките)
Асистент редактор: **Д-р Иван Вълчев** (Софийски университет „Св. Климент Охридски“)
Членове: **Д-р Георги Нехризов** (Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките), **Д-р Милена Райчева** (Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките), **Д-р Маргарит Дамянов** (Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките), **Д-р Камен Бояджиев** (Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките), **Проф. Диляна Ботева** (Софийски университет „Св. Климент Охридски“), **Д-р Румяна Колева** (Софийски университет „Св. Климент Охридски“), **Д-р Чавдар Кирилов** (Софийски университет „Св. Климент Охридски“), **Д-р Даниела Стоянова** (Софийски университет „Св. Климент Охридски“), **Д-р Таня Джанфезова (**Великотърновски университет „Св.св. Кирил и Методий“), **Д-р Найден Прахов** (Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, Център по подводна археология)

Проф. Клайв Бонсал (Университет Единбург); **Проф. Джон Чапман** (Университет Дръм); **Проф. Антъни Хардинг** (Университет Екситър); **Проф. Хаскел Гринфийлд** (Университет Манитоба); **Проф. Гюлсун Умуртак** (Университет Истанбул), **Д-р Драгана Антонович** (Археологически институт, Белград), **Д-р Елена Маринова** (Федерална служба по културното наследство, регионален съвет Щутгарт); **Д-р Амалия Аврамиду** (Тракийски университет „Демокрит“), **Д-р Анастасиос Сидерис** (Карлов университет, Прага), **Д-р Алесандро Ванцети** (Университет Рим); **Д-р Олга Лазовская** (Институт за история на материалната култура, Руска академия на науките, Санкт Петербург), **Д-р Дмитро Хаскевич** (Археологически институт, Украинска академия на науките), **Д-р Нона Палинкаш** (Археологически институт, Румънска академия на науките)
Езиков редактор: **Д-р Бисерка Гайдарска** (Университет Дръм); *Технически редактор:* **Д-р Георги Иванов** (Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките); *Коректори на български език:* **Татяна Стефанова** (Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките); **Анета Бакъмска** (Регионален исторически музей Перник)

The content of the journal is licensed under CC BY-NC-ND 4.0
THE JOURNAL IS FREELY AVAILABLE ONLINE ON https://be-ja.org

Bulgarian e-Journal of Archaeology https://be-ja.org
Българско е-Списание за Археология ISSN: 1314-5088

vol. 14.1, 2024, 1–32
doi:10.57573/be-ja.14.1-32
Papers / Статии

Article history:
Submitted 17 January 2024
Accepted 23 April 2024
Available online 20 June 2024

Мода, традиции и великолепие в облеклото на жените, изобразени в тракийските гробници

Румяна Георгиева [a]

[a] Институт за балканистика с Център по тракология, Българска академия на науките, ул. Московска 45, София 1000; rumyana_g@abv.bg

Fashion, traditions and splendour in the garment of women represented in Thracian tombs

Rumyana Georgieva [a]

[a] Institute of Balkan Studies with Centre for Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, 45 Moskovska Str., 1000 Sofia, Bulgaria; rumyana_g@abv.bg

ABSTRACT

The present article offers analysis of the garments of women represented in the burial chambers of the Thracian tombs at Kazanlak (280–265 BC) and Sveshtari (the end of the first/beginning of the second quarter of the 3rd c. BC). The accompanying accessories, makeup, hair dresses and shoes are also discussed. The women are dressed in a Greek fashion. Some of their garments have specific features and deliver complex, non-verbal messages, while manifesting a social status, identity, rank and personal qualities. Unquestionably, the depicted garments do not represent the usual, for that time in Thrace, clothing, but confirm the observations that the attire of the local elite follows completely the fashionable Hellenistic trends. The established diagnostic features of the garments point to the narratives of the discussed painted scenes: wedding motifs in Kazanlak tomb and a public event with religious and mythological connotations in Sveshtari.

KEYWORDS

Ancient Thrace, Thracian archaeology, Thracian tombs, tomb paintings, ancient Greek female clothing, wedding, epaulia

Въведение

Иконографията на облекла винаги и навсякъде е смятана за важен източник на информация, който допълва писмените сведения и запазените останки от тъкани. Макар изобразените дрехи да не представляват точни реплики на реално носените някога костюми, видът им несъмнено е бил разпознаваем за съвременниците и удовлетворявал желанието на поръчителите да бъдат представени в изискани тоалети (Brøns, Harris 2022, 2–3). Нарисуваните в тракийските гробници облекла едва ли възпроизвеждат напълно обичайния за онова време dress code, но със сигурност съдържат важна информация за хората, които ги носят.

В три от петте украсени със стенописи тракийски гробници са изобразени облечени фигури. Те са на мъже и жени с различна социална принадлежност, показани в сцени с различен сюжет. Надеждни данни за женски облекла засега предоставят само стенописите в погребал-

This article and the content of the journal is licensed under CC BY-NC-ND 4.0
Copyright: © 2024 R. Georgieva



Обр. 1. Централната фигурална сцена в погребалната камера на Казанлъшката гробница: облечени с хитони жени, които носят подаръци (снимка G. Luglio)
Fig. 1. The central figural scene in the burial chamber of the Kazanlak tomb: chiton-clad women bearing gifts (photo G. Luglio)

ните камери на гробниците в Казанлък (280–265 г. пр.Хр., Stoyanova 2005; 280–270 г. пр.Хр., Dimitrov 2016a, 29; за останалите дати Parvin 2015, 34) и Свещари (края на първата – началото на втората четвърт на III в. пр.Хр., Chichikova et al. 2012, 76). Според Георги Китов има четири фигури на жени и в гробницата в Александрово, които той вижда в сцени върху южната стена на коридора, над входа към гробната камера и върху долния фриз в куполното помещение (Kitov 2004, 157–160). Това мнение е основателно оспорено, тъй като нито дрехите, нито сюжетът предполагат подобна идентификация. Изобразените фигури са на мъже, които имат ясна функция както в баталните сцени (Avramova 2015, 70–71), така и в тази с банкет (Stoyanov 2008, 62).

Облекло

Жените, изобразени в гробниците в Казанлък и в Свещари, носят познати гръцки дрехи и обичайните за тях аксесоари. При досегашната им идентификация, с малки изключения коректна (Hristova 1997), не са обсъждани отделните елементи на костюма, нито техният генезис. Липсва и коментар за това до каква степен представеното женско облекло е било популярно в тракийска среда, дали и как точно се вписва в тогавашната елинистическа мода.

Сред нарисуваните женски дрехи се различават хитон, пеплос и химатион. Завършен вид на тоалетите придават изобразените аксесоари, грим, прически и обувки.



Обр. 2. Централната фигурална сцена в погребалната камера на Казанлъшката гробница: музикантки, облечени с хитони (снимка G. Luglio)
Fig. 2. The central figural scene in the burial chamber in the Kazanlak tomb: female musicians wearing chitons (photo G. Luglio).

Хитон (χιτών)

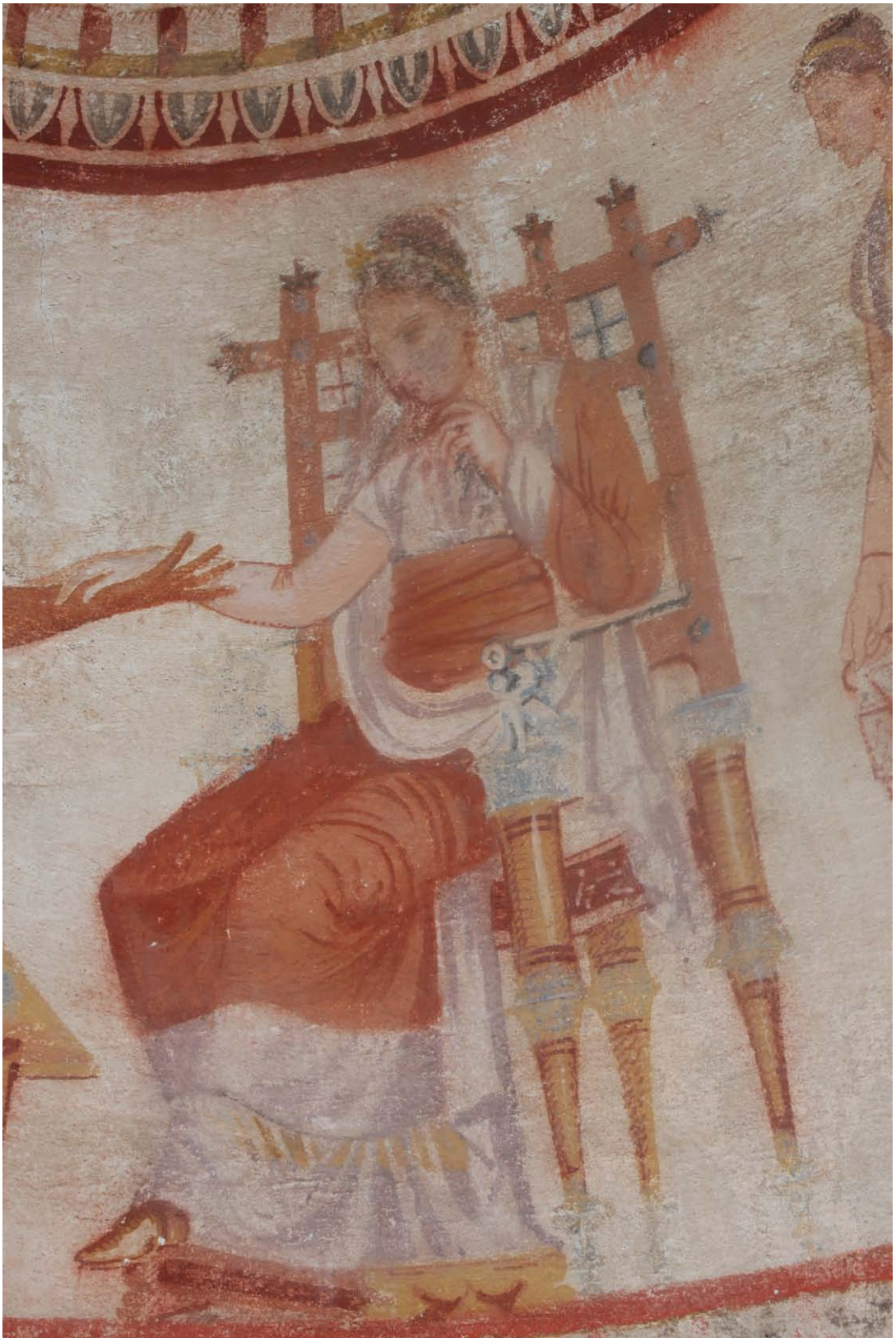
Четири жени, част от свитата в централната сцена в Казанлъшката гробница (две музикантки и две „прислужнички“), са облечени в двуцветни „късоръкавни“[1] хитони (Zhivkova 1976, 38–39) с дължина до стъпалата (χιτών ποδήρης) (Lee 2015, 106, 110). Платът е двойно сгънат в горната си част, като прегънатата тъкан достига до средата на бедрата и пада надолу в красив набор. Тънка линия маркира мястото на препасване на хитона под гърдите (обр. 1–2).

Хитоните са бели, прошарени с широки жълто-кафяви и червено-кафяви ивици, които се спускат вертикално по цялата им дължина отпред или двустранно. При драпирането на дрехата са оформени V-образно (при двете музикантки) и обло (при двете „прислужнички“) деколте.

С дълъг хитон е облечена и жената от знатната двойка в Казанлъшката гробница (Zhivkova 1976, 35) (обр. 3). Дрехата има къси ръкави и е от бял плат, чието високо качество е подчертано от художника. Празничността на този снежнобял хитон е допълнена от пришитата в долната му част по ширина тясна лента, върху която са изобразени косо положени жълти линии. Хитонът на жената е комбиниран с дълъг химатион с червено-кафяв цвят, който покрива голяма част от тялото и лявата ѝ ръка от рамото надолу.

Дълги хитони носят и четирите „прислужнички“ от шествието, изобразено в люнета на Свещарската гробница (обр. 4). Един от тях е безръкавен (при първата фигура), а останалите

1 Когато платът, от който е оформен хитонът, е по-широк, той пада от раменете надолу така, че създава впечатление за наличието на къс ръкав. Хитонът може да има и пришити или закрепени с копчета по дължина ръкави (Lee 2015, 106).



Обр. 3. Централната фигурална сцена в погребалната камера на Казанлъшката гробница: облеклото на жената от знатната двойка (снимка G. Luglio)
Fig. 3. The central figural scene from the burial chamber in the Kazanlak tomb: the clothing of the woman of the noble couple (photo G. Luglio)



Обр. 4. Гробницата край Свещари: фигуралната сцена в люнета на погребалната камера (по Chichikova et al. 2012, fig. 64)
Fig. 4. The tomb near Sveshtari: the figural scene in the lunette of the burial chamber (after Chichikova et al. 2012, fig. 64)

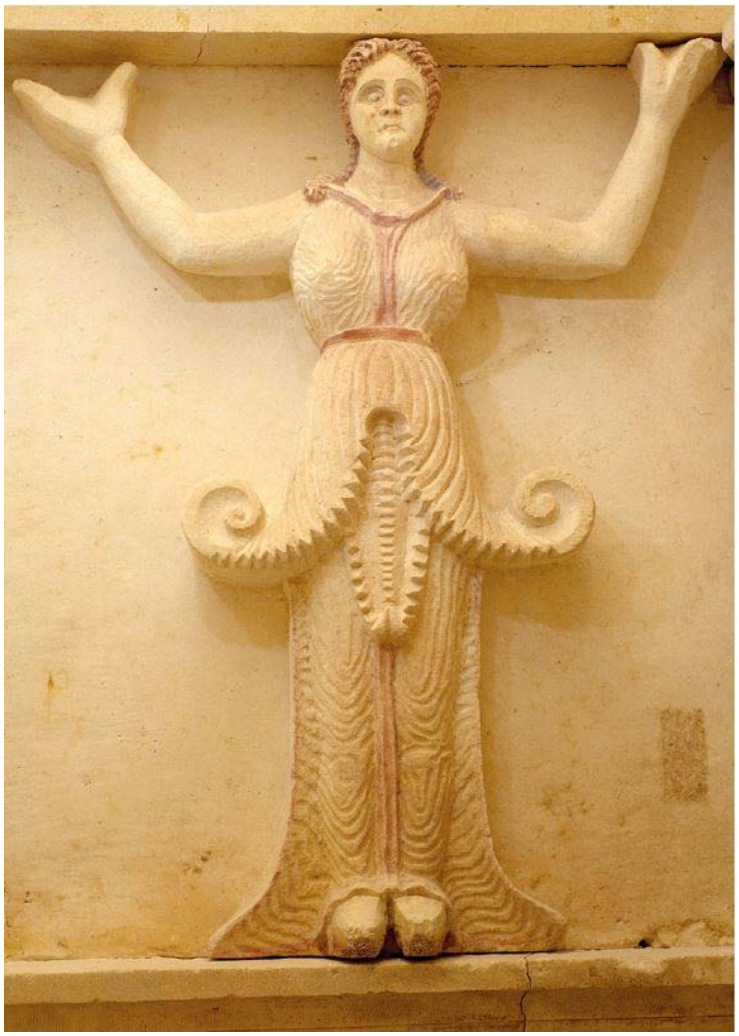


Обр. 5. Гробницата край Свещари: облечена с хитон и химатион жена от фигуралната сцена в люнета на погребалната камера, детайл (по Chichikova et al. 2012, fig. 66)
Fig. 5. The tomb near Sveshtari: a chiton- and himation-clad woman from the figural scene in the lunette of the burial chamber, detail (after Chichikova et al. 2012, fig. 66)

– късоръкавни. Деколтетата им са V-образно оформени. За разлика от хитоните на четирите жени в Казанлъшката гробница тези са направени от единични парчета плат, със сигурност препасан в областта на кръста само при младата жена, която носи съд за благовония и ойнохое. Хитоните са полупрозрачни и ако се съди по двете двойки успоредни отвесни линии, открояващи се върху дрехите на първата и последната участничка в шествието – с ивични шарки (Fol



Обр. 6. Гробницата край Свещари: северозападната стена на погребалната камера с кариатиди №№ 4–7, детайл (по Chichikova et al. 2012, fig. 38)
Fig. 6. The tomb near Sveshtari: the northwest wall of the burial chamber with caryatids nos 4–7, detail (after Chichikova et al. 2012, fig. 38)



Обр. 7. Гробницата край Свещари: кариатида № 1 (по Chichikova et al. 2012, fig. 50)
Fig. 7. The tomb near Sveshtari: caryatid no. 1 (after Chichikova et al. 2012, fig. 50)

et al. 1986, 110–111; Chichikova et al. 2012, 49).

Жената, която подава венец на изобразения пред нея конник в Свещарската гробница, носи дълъг безръкавен хитон в комбинация с диагонално драпиран и преметнат през лявото ѝ рамо дълъг химатион, чийто край виси под китката на лявата ѝ ръка (Fol et al. 1986, 115; Chichikova et al. 2012, 47–48) (обр. 5). Върху долната част на полата ѝ по ширина се забелязва детайл, който наподобява пришита лента с орнаменти при дрехата на жената от Казанлъшката гробница. Украсен е и долният ръб на хитона. В горната част на дрехата са изобразени две двойки успоредни отвесни линии, предполагаем знак за декорация, видим върху хитоните и на част от следващите я жени от шествието (вж. по-горе).

Хитоните на десетте изваяни във висок релеф кариатиди в Свещарската гробница са безръкавни, дълги и различни от традиционната елинска дреха (Chichikova et al. 2012, 39–43). Двойно прегънатият в горната си част плат, вместо да пада свободно, е с дълги краища, оформени към средата на бедрата като три акантови листа, крайните от които са завити нагоре. Деколтетата са V-образни, а колanът е поставен около кръста (обр. 6). Хитоните са прозрачни, силно драпирани и оцветени в лилаво (при деколтето и вертикалните ръбове на дрехата отпред), синьо (при акантовите листа), синьо и червено (при коланите) (обр. 7). Варианти на този екзотичен костюм са познати от паметници извън Тракия, като навсякъде изобразеният растителен мотив се основава на символиката и иконографията на свързани с природата и подземния свят божества в митологиите на населението на Югоизточна Европа, Източното Средиземноморие и Анатолия. Визуално и хронологически най-близки до изобразените дрехи и мотиви са паметници от Мала Азия и Македония (Valeva 1995, с лит.; Chichikova et al. 2012, 44, с лит.; Grudeva 2015, с лит.).

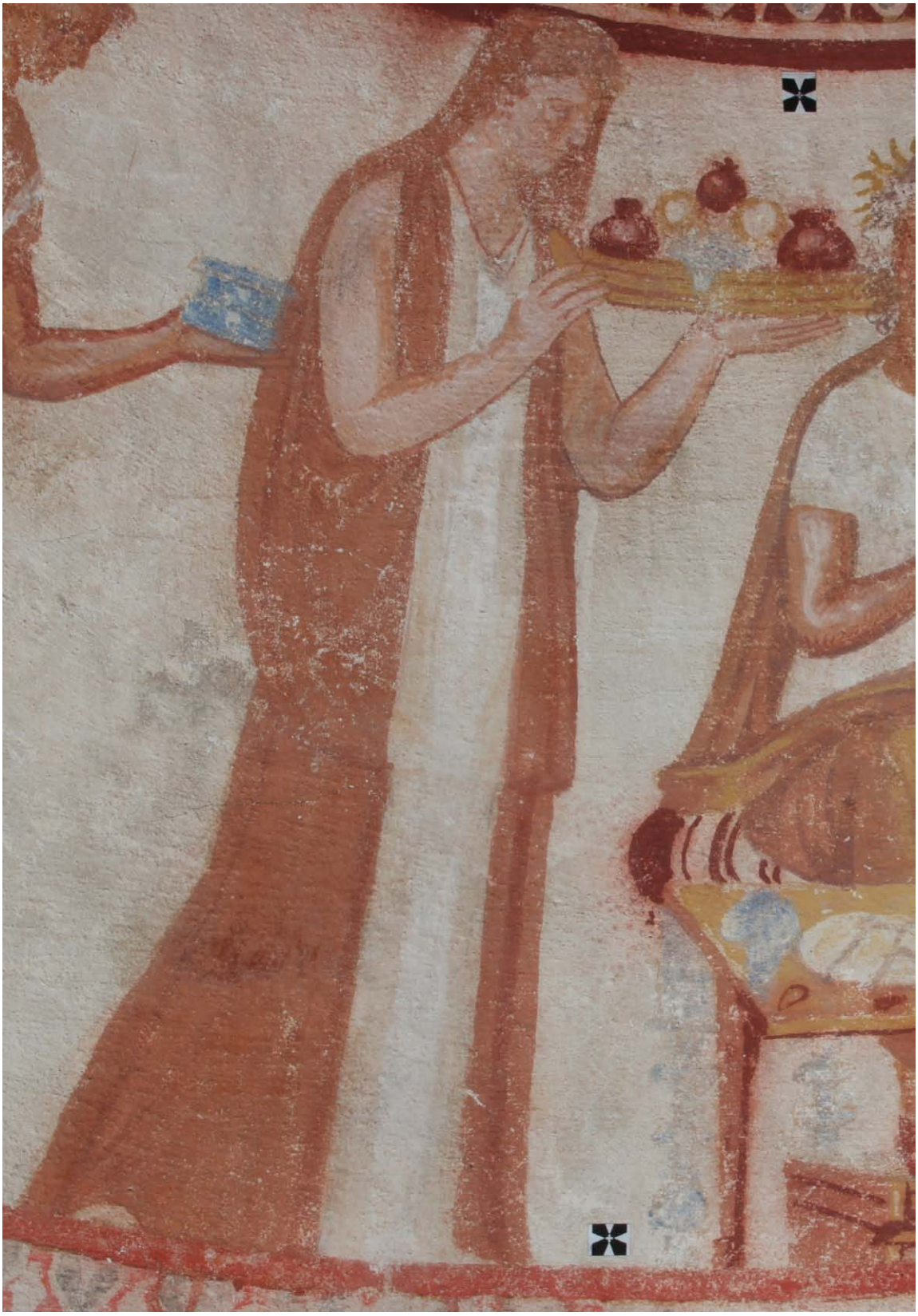
Пеплос (πέπλος)

Дрехата на носещата поднос с плодове висока жена от централната сцена в Казанлъшката гробница изглежда направена от плътен плат, който образува тежки гънки и прикрива формите на тялото (обр. 8). Тя е оприличавана на пеплос (Zhivkova 1976, 37; Ognenova-Marinova 1991, 15), на хитон, на пеплос, комбиниран с химатион (Rabadzhiev 2002, 57; Valeva 2015, 185).

Формално погледнато, всяко правоъгълно парче плат, драпирано около тялото и придържано към него с игли и връзки, може да променя функцията си, включително да превърне един пеплос в химатион (Llewellyn-Jones 2003, 25). Въпреки това идеята за изобразен в този случай химатион е неприемлива. Химатионът е вид мантия, която порядъчните гръцки жени носят само в комбинация с хитон и никога самостоятелно. Макар и най-често използван за забулване, той или е наметка за цялото тяло, или се подрежда около долната му част така, че да покрива едното рамо, като оставя другата ръка свободна (Llewellyn-Jones 2003, 54–58; Lee 2015, 114). По този начин носят химатиона както жената от знатната двойка в тази сцена, така и жената, подаваща венец в гробницата от Свещари.

Традиционният пеплос представлява драпиран около тялото тежък вълнен плат, закрепян първоначално в областта на раменете с игли. С него са облечени жените в Омировия епос, но още в края на архаичната епоха той постепенно е изместен от по-лекия ленен хитон навсякъде в елинския свят (Tsouli 2018, 196). След Гръко-персийските войни пеплосът се завръща в иконографията, най-вече в сцени с митично съдържание или божествено присъствие, като характерните му закопчалки изчезват както от археологическите находки, така и в част от изображенията (Lee 2012, 182).

Изобразената тук дреха е безръкавна, не е закопчана на раменете, има червено-кафяв цвят и е изненадващо снабдена по дължина отпред с широко бяло парче плат. Рисунката напомня модела на двуцветните хитони на останалите участнички в шествието, но оставя впе-



Обр. 8. Централната фигурална сцена в погребалната камера на Казанлъшката гробница: облечена с пеплос жена, която носи плодове, детайл (снимка G. Luglio)
Fig. 8. The central figural scene in the burial chamber of the Kazanlak tomb: a peplos-clad woman carrying fruit, detail (photo G. Luglio)

чатление за разлика в дебелината на нишките на двата плата, като белият е по-фин. Дрехата е с дължина до стъпалата, а в горната си част платът е двойно сгънат, като т.нар. απόπτιγμα (повече за термина у Lee 2004; 2015, 100) покрива изцяло торса. Откъм гърба прегънатата тъкан е издърпана нагоре така, че да закрие косата като воал (Llewellyn-Jones 2003, 59 нарича този стил на забулване, популярен през втората половина на V в. пр.Хр., „kolpos-veil“). По тази причина изобразената дреха е без пояс или колан. Деколтето е V-образно.

Начинът, по който изглежда този костюм, предполага или рисунка на хитон и пеплос, или само на пеплос, чиито вид и полихромия най-вероятно са сътворени от самия художник. Първият вариант изглежда по-малко възможен не защото гръцката мода не познава едновременното носене на хитон и пеплос (Lee 2010, 59; 2015, 110), а защото вертикалните краища на пеплоса обикновено са отворени отстрани, а не отпред (Lee 2015, 100). Показаната двуцветна дреха обаче не е изключение, защото литературни и визуални източници свидетелстват за пеплоси, украсени с геометрични и растителни орнаменти (Lee 2012, 182).

Химатион (ἱμάτιον)

Химатионът е наметка, която се отнася към категорията επιβλήματα, т.е. горни дрехи. Това дълго правоъгълно парче плат е важна част от тоалета както на мъжете, така и на жените в гръцкия свят. За разлика от мъжете жените рядко носят само химатион, а го комбинират с хитон. Химатионът може да се драпира по различен начин, но жените обикновено го увиват диагонално около тялото си така, че да покрият едното от двете си рамена (Lee 2015, 113 и сл.; Tsouli 2018, 199).

Две от жените, изобразени в разглежданите паметници, са показани с химатион в комбинация с хитон. При жената, подаваща венец в Свещари, той е увит диагонално около тялото и покрива лявото ѝ рамо, като оставя дясната ръка свободна (обр. 5). Химатионът на жената от знатната двойка от Казанлъшката гробница е с червено-кафяв цвят и е в ярък контраст с белите хитон и воал. Той е драпиран в различен стил: наметката е увита около кръста като пояс, а лявата ръка е покрита с онази част от нея, която остава откъм гърба (обр. 3).

Характеристика на нарисувания текстил

Начинът, по който са представени хитоните на жените от шествието в Казанлъшката гробница сочи, че по всяка вероятност те са направени от ленен плат. Хитонът на жената от знатната двойка обаче е от материя с по-високо качество. Смята се, че платове с подобна характеристика са тъкани от дива коприна (за споровете относно съществуването ѝ в Тракия в изследваното време виж Georgieva, in press a, с лит.) или от специално обработени за постигане на мекота и блясък растителни влакна (Spantidaki 2017, 297–301, с лит.). Показаните в сцената пеплос и химатион изглеждат направени от фин вълнен плат.

Основният цвят на обсъжданите хитони е бял. Светлите дрехи са често използвани в древността, тъй като повечето текстилни влакна са бели. Бялото е символ на добродетели, ритуална чистота и женственост, включително когато става дума за ръцете и лицето на жената. В гръцките писмени източници обаче се споменават облекла в различни нюанси бяло, включително снежнобяло, постигани с избелващи киселинни продукти или растения. Такива дрехи са трудни за поддържане в ежедневието и затова се носят само при специални случаи (Spantidaki 2016, 210, 214; Llewellyn-Jones 2021, 95–96). В Казанлъшката гробница с такава снежна белота се отличават хитонът, воалът и ръцете на жената от знатната двойка, както и предната част на пеплоса, носен от жената с подноса.

Хитоните на жените от шествието в Казанлъшката гробница са двуцветни (комбинация



Обр. 9. Банкетна сцена в гробницата „Агиос Атанасиос“ край Солун: облечена в хитон жена с диаулос, детайл (по Tsimbidou-Avlonitou 2004, 151)
Fig. 9. Banquet scene at the tomb of Agios Athanasios near Thessaloniki: a chiton-clad woman with a diaulos, detail (after Tsimbidou-Avlonitou 2004, 151)



Обр. 10. Централната фигурална сцена в погребалната камера на Казанлъшката гробница: облеклото на жената от знатната двойка, детайл (снимка G. Luglio)
Fig. 10. The central figural scene in the burial chamber of the Kazanlak tomb: the clothing of the woman of the noble couple, detail (photo G. Luglio)

между бяло и жълто-кафяво-червено)[2] и изглеждат направени от плат, който има широка вътъчна шарка. Този цветен акцент има декоративен ефект и сочи, че пъстротата на хитоните по това време е реалност, макар ленът да е труден за боядисване материал (Spantidaki 2014, 36; Lee 2015, 110). В подобен хитон, но в друга цветова гама, при който широката ивична шарка се вижда и откъм гърба, е облечена например жената, която свири на διάυλος в банкетната сцена на гробницата „Агиос Атанасиос“ III край Солун (последна четвърт на IV в. пр.Хр., Tsimbidou-Avlonitou 2004, 149, 151; 2005, 107, pin. 33) (обр. 9).

Цветовете на пеплоса и на химатионите на знатната двойка са в червено-кафявата гама. Червените дрехи винаги и навсякъде са високо ценени заради своята видимост, а в случая – и заради търсения контраст с белия цвят на хитоните. Не е изключено тук те да имат и друг смисъл, защото за древните гърци червеното е знак за еротика, смърт и състояние на преход (Llewellyn-Jones 2021, 90–92; за цветовата символика в Тракия вж. Izdimirski 2017, 424, с лит.).

Не е ясно какъв би бил цветът на хитоните на жените от шествието, изобразени в люнета на Свещарската гробница. По всяка вероятност след оцветяването на фигурите дрехите биха запазили прозрачността си, както това се вижда при хитоните на т. нар. кариатиди. Гръцкото изкуство изобилства с изображения на фини облекла, под които прозират отделни части на женското тяло. Предполага се, че за тази цел изработени от растителни влакна фини платове са потапяни в баня от зехтин, за да придобият блясък и най-вече прозрачност – основна характеристика на луксозния текстил, наричан „amorgina“ (Spantidaki 2017, 300–302). Прозрачни ленени дрехи в древността са носени и от жените в Лидия (Şare-Ağtürk 2014, 260). Доказателство, че в сцената са представени скъпи облекла, предлагат и прозрачните хитони на кариатидите, оцветени в лилаво, синьо и червено.

Двойките успоредни отвесни линии върху хитоните са вероятен знак за декорация. Цветните райета са най-често срещаната украса в текстилните изделия в Елада, която обикновено се втъкава към краищата на плата (Spantidaki 2014, 38). Подобни вътъчни шарки са документирани и в тракийски контекст: върху възглавница, изобразена в Казанлъшката гробница и върху късия хитон на виночерпеца в същата сцена (обр. 2, 19), като орнамент върху дрехи на мъже, изобразени в гробницата в Александрово (например Kitov 2004, fig. 40, 49), както и върху текстилен фрагмент, открит в гроба край селата Маломирово-Златиница, Ямболско (Nikolova et al. 2013, 117).

Декорацията на хитона на жената от знатната двойка в Казанлък е от различен вид. Става дума за пришитата (апликирана?) в долната му част по ширина тясна лента от плат, която може да е бродирана със златни нишки или изработена със специална техника – т. нар. тъкане с кори, обичаен способ за украсяване на дрехи в изследваното време (Spantidaki 2014, 37; Petrova 2016, 120–121) (обр. 10). Възможно е намерените в гробницата останки от фино златно фолио (Parvin 2015, 31), вероятно спираловидно увито около органична прежда, да са част от украсата на дрехата на погребаната тук жена така, както това е засвидетелствано в други находки на златотъкан текстил в Тракия (примери у Georgieva, in press a).

Аксесоари

Облеклото на жените в древността винаги и навсякъде е допълвано с предмети, които го разкрасяват и му придават завършен вид. От обичайните за женския тоалет аксесоари към разгледаните по-горе костюми са добавени различни украси за глава, колани и накити.

---

2 Посочените цветове на изобразения текстил отразяват данните от публикациите на паметниците и най-новите им снимки, направени с модерна техника.



Обр. 11. Централна фигурална сцена в погребалната камера на Казанлъшката гробница: забулена с пеплос жена, която носи плодове (детайл, снимка G. Luglio)
Fig. 11. The central figural scene in the burial chamber of the Kazanlak tomb: a peplos-veiled woman carrying fruit, detail (photo G. Luglio)

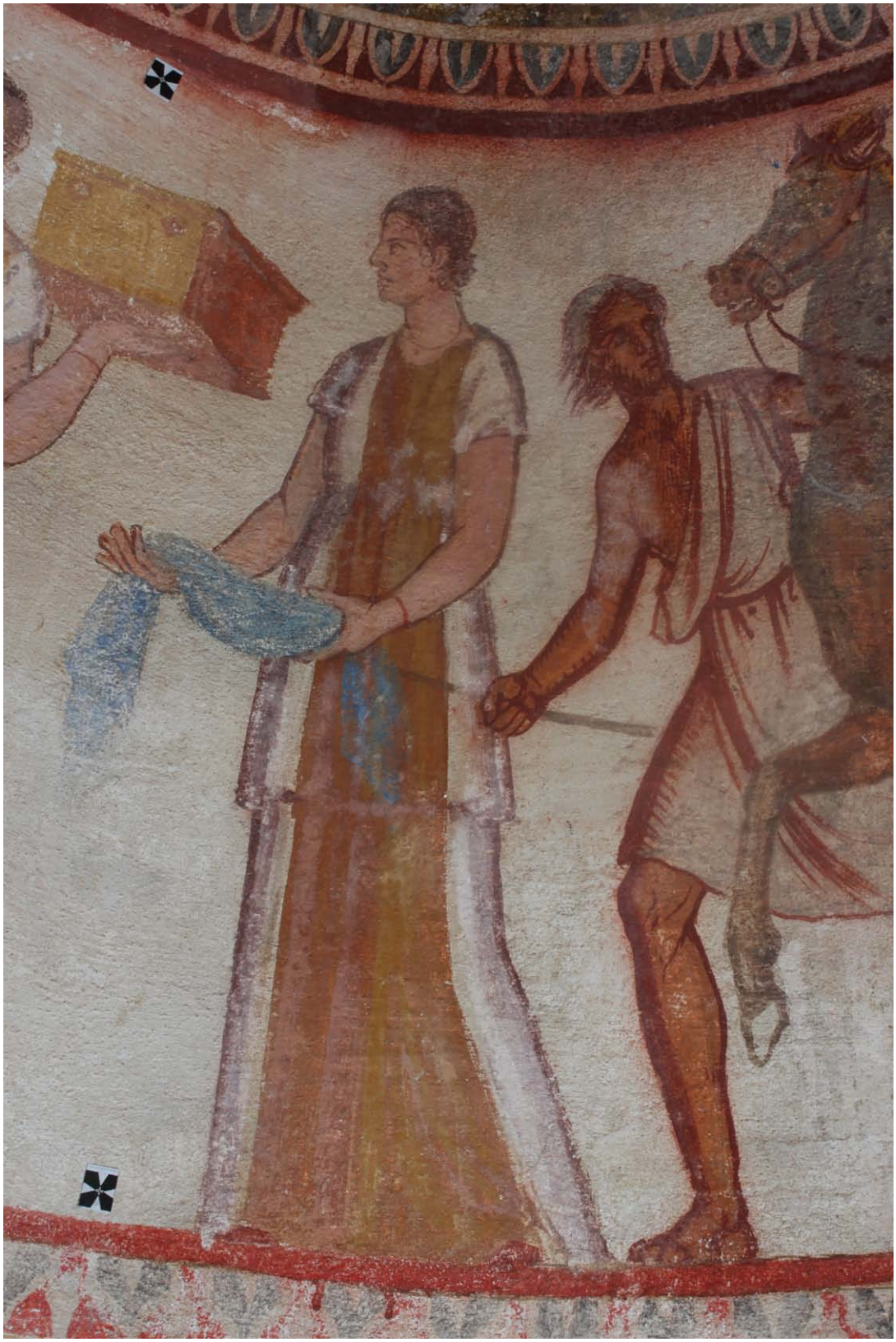
Украси за глава

Воали и панделки

Забележителен е фактът, че и двете жени, изобразени от двете страни на седналия на дифрос мъж в Казанлъшката гробница, са забулени. Сред редките изображения на жени в тракийското изкуство няма такива с воал.

Сред най-популярните древногръцки думи за воал – κρεδέμνων, καλουπτρέ и καλούμα – първите две се смятат за синоними и се свързват с покриване на задната част на главата, раменете и по-голямата част от тялото, рядко на лицето на жената. Видът и предназначението на καλούμα са несигурни, но по-често този воал се споменава като по-тъмен на цвят и изразяващ печал (Llewellyn-Jones 2003, 28–36). Воалът като част от женския тоалет е познат още на Омир, а покриването на главата, лицето или тялото е вековен обичай, който преминава през различни трансформации и моди в елинския свят. За забулване са използвани както носените горни облекла (химатион, пеплос), така и самостоятелни парчета плат. Изображения на жени с покрити от пеплос глави се появяват в иконографията от средата на V в. пр.Хр. насетне (Llewellyn-Jones 2003, 59, 66). Именно този начин на забулване е показан при жената с подноса, изобразена в Казанлъшката гробница (обр. 11). Воалът на седналата на трон жена е от фин, искрящо бял плат с видимо високо качество, което го превръща в луксозно и изящно допълнение към тоалета, присъщо на жени с висок ранг (Llewellyn-Jones 2003, 30, 147) (обр. 3).

Възможно е парчето плат, което носи една от жените, участнички в процесията в Казанлъшката гробница, също да е воал (наметало според Parvin 2015, 21) (обр. 12). Изобразената материя е фина, светлосиня и почти прозрачна. Заради по-малката му дължина остава неясно дали това просто е още един воал от гардероба на седящата на трон жена, или е пред-



Обр. 12. Централната фигурална сцена в погребалната камера на Казанлъшката гробница: жена, която държи син воал, детайл (снимка G. Luglio)
Fig. 12. The central figural scene in the burial chamber of the Kazanlak tomb: a woman holding a blue veil, detail (photo G. Luglio)



Обр. 13. Централната фигурална сцена в погребалната камера на Казанлъшката гробница: жена в хитон, с панделка в косите, детайл (снимка G. Luglio)
Fig. 13. The central figural scene in the burial chamber of the Kazanlak tomb: a woman wearing a chiton, with a ribbon in her hair, detail (photo G. Luglio)

назначен да смени белия и в качеството си на καλούμα да покрие занапред изцяло главата ѝ, като ѝ осигури уединение дори на публично място (Llewellyn-Jones 2003, 201).

През елинистическата епоха с воал в гръцката иконография са представяни богини, царски особи, аристократки, омъжени жени, хетери и дори дойки, но не и прислуга (Llewellyn-Jones 2003, 146). Този факт предполага специален статут както на жената с подноса, така и на тази, седнала на трон.

И в двете гробници са изобразени жени, чиито коси са видимо прибрани с панделки: това са онези две участнички в шествията, които носят малки контейнери за благовония или бижута (обр. 5, 13). Лентата за коса на жената от Казанлъшката гробница е жълта (цвят шафран?) и близка по цвят до шарката на хитона ѝ, а тази на момичето в Свещарската гробница с основание е определена като ταινία (Chichikova et al. 2012, 48). Лентите са от тип, носен от мъже и жени в Гърция в ежедневието, при спортни състезания и в религиозен контекст. Те са използвани за придържане на косата, за запазване на прическата и за декорация (Benda-Weber 2014, 97).

Шапки и шалове

Част от жените, изобразени в гробницата край Свещари, имат шапки. Според Мария Чичикова косата на жената, която държи венец, е отчасти покрита с кекрюфалос, а повечето от т. нар. кариатиди носят на главите си калатос (Chichikova et al. 2012, 39–45, 48).

Заедно с други сходни покривала за глава като μίτρα и σάκκος, κέκρυφαλος има източен произход. Според изследванията тези шапки са носени от мъже в Анатолия и предимно от

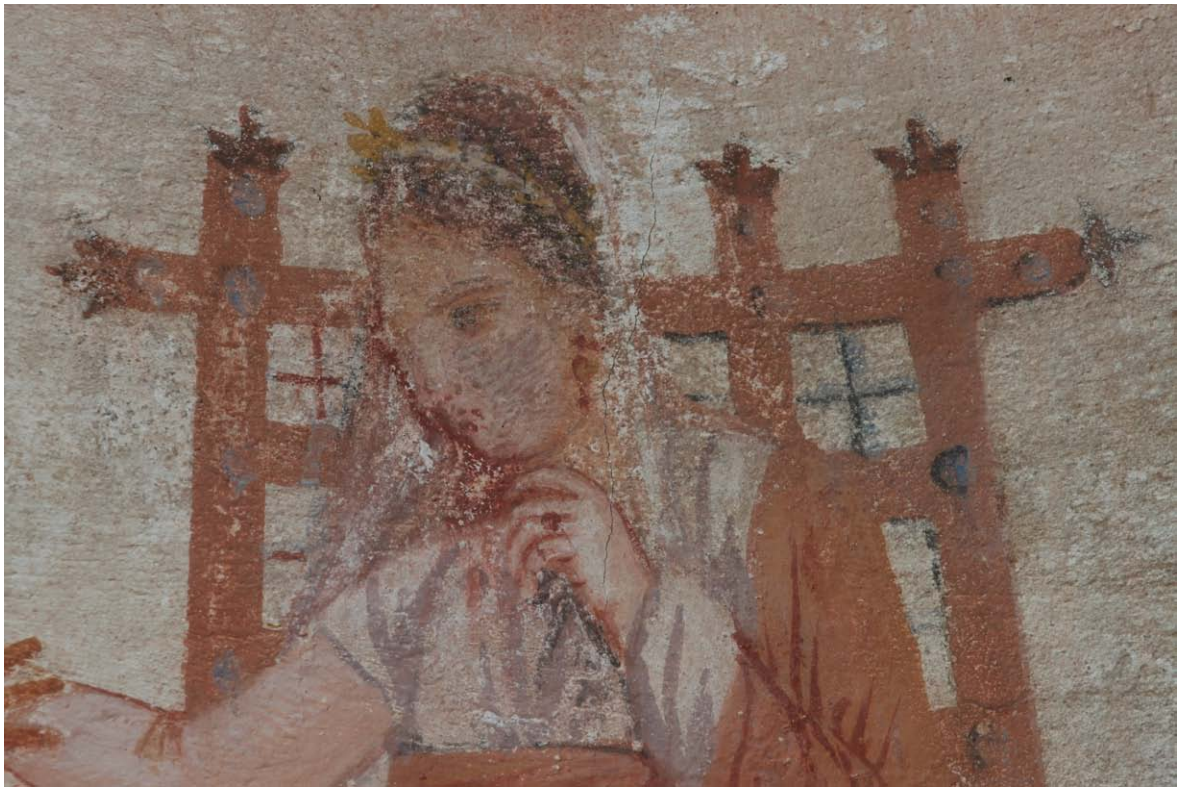


Обр. 14. Гробницата край Свещари: кариатида № 10 (по Chichikova et al. 2012, fig. 59)
Fig. 14. The tomb near Sveshtari: caryatid no. 10 (after Chichikova et al. 2012, fig. 59)

жени – в гръцкия свят (Fischer 2008, 31–33; Benda-Weber 2014, 98–100). В атическата рисувана керамика този тип приспособления за покриване на косата се появяват главно в сцени, свързани с Афродита, Дионис и най-вече с проституция, като е доказано, че именно жените с тази социално легитимна професия ги изработват (Fischer 2013). Подобни „шапки“ в аналогични сюжети носят и жени, изобразени върху червенофигурни вази, намерени в Аполония Понтика (Konova 2006, 115; Vasileva 2019, 124, кат. № 111–112).

Покритието за глава кекрюфалос е познато още на Омир, според когото то е носено от Андромаха (Hom. Il. 22, 468–470). Изработена обикновено от еластична мрежеста/плетена или по-рядко – от тъкана материя, тази „шапка“ скрива косата изцяло (ако е сресана в кок на тила) или частично (когато кичури се събират върху темето или се спускат надолу по гърба) (Llewellyn-Jones 2003, 30–31). За разлика от нея шапката от типа сакос изглежда като направена от грубо парче плат торбичка, която покрива косата изцяло (Fischer 2008, 14). Сред ранните примери за прибрана по този начин коса са жените, показани върху страна D на т. нар саркофаг на Поликсена, открит в областта между Троя и Даскюлеон (края на VI в. пр.Хр., Rose 2014, 92); смята се, че сакос излизат от мода около 330 г. пр.Хр. (Benda-Weber 2014, 100). Покритието за глава от типа митра представлява увит около главата дълъг тесен шал, който почти изцяло скрива косата. Той е изработван от фин, обикновено ярко оцветен или бродиран плат (Kurtz, Boardman 1986, 50; Fischer 2008, 10 с лит.; Benda-Weber 2014, 99; Papadopoulou 2017, 65–66).

Въпреки привидно точните им дефиниции, разграничаването на тези аксесоари към тоалета невинаги е възможно, тъй като древните художници рядко ги рисуват коректно. Това се отнася и за недовършената рисунка в гробницата край Свещари, в която не са показани детай-



Обр. 15. Жената от знатната двойка в Казанлъшката гробница: накити и булчински аксесоари, детайл (снимка G. Luglio)
Fig. 15. The woman of the noble couple in the Kazanlak tomb: jewellery and bridal accessories, detail (photo G. Luglio)

ли и цвят. Заради липсата на знаци за мрежовидна материя може да се предположи, че показаното там покриване на косата е по-скоро с тюрбан, а това означава, че жената най-вероятно носи митра, а не сакос или кекрюфалос (обр. 5).

Високите шапки на кариатидите от Свещари, които се разширяват конично нагоре, се различават от популярната цилиндрична шапка полос, обичаен атрибут на богини като Кибела, Артемида, Хера и др. (Şare 2011, 41–50). Те се наричат καλαθίσκος по името на гръцката дума за кошница за вълна. Шапките от този тип също имат анатолийски произход, като в растителния си вариант са носени от танцьори при честването на дорийски божества като Аполон, Артемида, Деметра и др. (Benda-Weber 2014, 101–102, с лит.). В гробницата край Свещари те успешно допълват растителния мотив, използван при декорирането на хитоните на изобразените кариатиди (Chichikova et al. 2012, 44), като може би подчертават принадлежността им към някаква религиозна общност. Запазено оцветяване на част от шапките сочи, че те са били червени (Fol et al. 1986, 70–105) (обр. 14).

Диадема

Жената от знатната двойка в Казанлъшката гробница има на главата си украшение (Zhivkova 1976, 35), което може да се оприличи на диадема или корона (обр. 15). Украсите от този тип са различни от диадемата като атрибут на властта, която не е използвана в това си качество в границите на бъдещия елинистически свят преди Александър Велики (Olbrycht 2014, 185). Този накит представлява отворен (затворен?) обръч, съставен от продълговати златни елементи (маслинови листа според Dimitrov 2016b, 123), с включен между тях единичен цвят на някакво растение (мирта, олеандър?), също изработен от злато. Подобни украси за гла-

ва имат разнообразни форми, широко разпространение и дълъг генезис в гръцкото културно пространство, като са засвидетелствани повече иконографски, отколкото археологически (Blech 1982). Предполага се, че в основата им стои растителен първообраз, който по-късно се възпроизвежда от траен (най-често злато) материал (Benda-Weber 2014, 97). От V в. пр.Хр. насетне диадемите и венците от благороден метал стават особено популярни в Магна Гърция, Македония, по Егейското и Западното малоазийско крайбрежие (Blech 1982, 92), като най-често се срещат като знак за оказани почести, в сватбен или погребален контекст (Lee 2015, 143–144; Ignatiadou, Chatzipanagiotou 2018, 267). Макар и рядко, диадеми от този тип са археологически документирани. Сред малкото примери в Тракия е част от златна диадема с ажурна растителна украса от края на IV в. пр.Хр., открита в ограбена гробница край с. Братя Даскалови, Старозагорско (Tonkova, Ivanov 2011, 15; Tonkova 2015, 220).

Прически

Сред редките изображения на жени в тракийското изкуство няма такива с воал, шапка или със специално подредени коси, а прическите им в паметниците, смятани за произведения на тракийската торевтика, обикновено са различни (сплетени на плитки, дълги до раменете, къси коси). Засега няма убедително обяснение на какво се дължи това разнообразие (Georgieva 1999, 128). В гръцкото изкуство жените от Тракия се представят с разпуснати (Vlachogianni 2018, 306) и по-рядко – с къси коси (Lee 2015, 226).

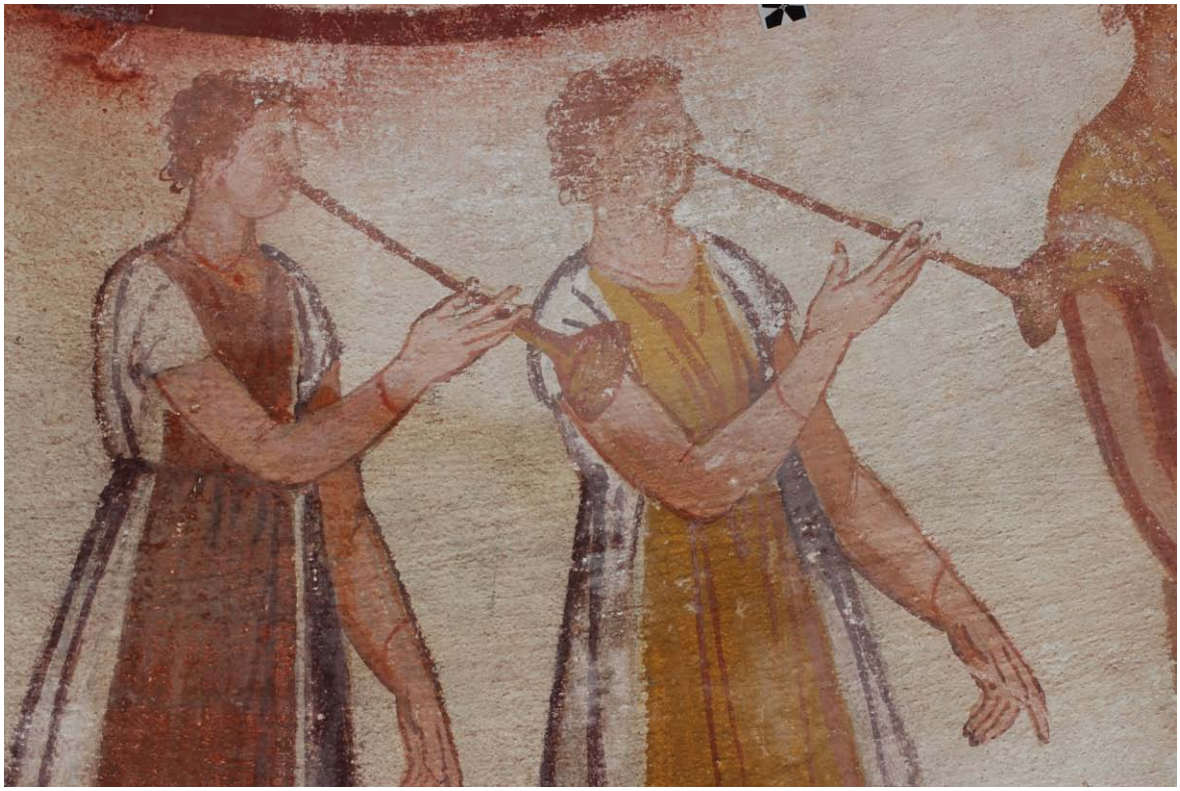
Показаните в двете гробници украси за глава (ленти, шапки, воали и диадема) са обичаен инструментариум за гръцкото фризьорство; става дума не само за подреждането на косата, но и за къдрене, осъществявано с уред, наречен по-късно calamistrum (Vlachogianni 2018, 304, 306, 308).

Прическите на изобразените в Казанлъшката гробница жени са почти еднотипни. Косите на две от тях са покрити, а тези на останалите изглеждат къси (Zhivkova 1976, 38–39). Всички са с къдрици, но една от тях носи лента (ταινία, вж. по-горе). Жените от гробницата в Свещари имат прибрани (къси?) коси, в един случай с помощта на панделка (Chichikova et al. 2012, 49) и в друг – с митра. Косите на кариатидите са къдрави, сресани на прав път и разделени на две плитки, спускащи се от двете страни на главата (Chichikova et al. 2012, 39). Цветът на всички е в кафявата гама, но не е ясно дали е естествен, тъй като са били познати средства за боядисване на косата (обр. 6–7, 14).

Прическата в Древна Гърция се смята за важен знак по отношение на пол, възраст и социален статут (Vlachogianni 2018, 303). Тя не може да бъде подценена в случая, тъй като традиционните гръцки облекла на изобразените в разглежданите гробници жени предполагат прическите им също да са съобразени с гръцката мода. Трудно е да се каже със сигурност дали жените са с къси коси, или рисунките показват събрани над тила в нещо като кок (шиньон?) къдрици (обр. 13, 16) – прическа, с която от средата на V в. пр.Хр. насетне се изобразяват както богини, така и обикновени жени на всяка възраст. В Гърция късата коса е присъща само за робини. Нито една жена с високо социално положение не е подстригана, освен ако не е в траур (Vlachogianni 2018, 306). Тъй като облеклото на жените в Казанлъшката гробница прави малка вероятността те да са робини или прислуга, отрязаните им коси по-скоро биха били израз на скръб.

Накити

Сред изобразените аксесоари към дамския тоалет има и дребни бижута. Това са гривни, колиета, пръстен и обици, които изглеждат формално маркирани, еднообразни и далеч



Обр. 16. Централната фигурална сцена в погребалната камера на Казанлъшката гробница: накитите на облечените с хитони жени, детайл (снимка G. Luglio)
Fig. 16. The central figural scene in the burial chamber of the Kazanlak tomb: the adornments of the chiton-clad women, detail (photo G. Luglio)

от реални образци. Гривните на жените в Казанлъшката гробница са затворени, единични и оцветени в кафяво; четирите жени от шествието там ги носят над китките на двете си ръце, което е обичайна гръцка мода (Ignatiadou, Chatzipanagiotou 2018, 272). Подобна гривна може да се види и на дясната ръка на жената с венеца от Свещари (Chichikova et al. 2012, 48). В основата на шиите на двете музикантки и двете „прислужнички“ в Казанлъшката гробница са нарисувани в кафяво тънки ленти (?), снабдени с единични дребни (овални?) червеникави висулки по средата. Тези скромни накити придават пълнота на тоалета им (обр. 13, 16). Огърлица, оцветена по средата в жълто, е забелязана на врата на жената с подноса от Казанлък (Zhivkova 1976, 37), а тънък гердан или торква – върху шията на жената с венеца от Свещари (Chichikova et al. 2012, 48)[3]. Обици, тези най-популярни женски накити, със сигурност носят двете „прислужнички“, жената с подноса и тази от знатната двойка в Казанлъшката гробница. Бижутата са оцветени в червено-кафяво, според Л. Живкова при жената на трон и тази с подноса – в жълто (Zhivkova 1976, 35, 37), което предполага, че са от злато. Всички имат висулки, най-често сферични, като при жената със златната диадема става дума за съединени помежду си със сравнително дълги верижки три овални тела с различна големина (обр. 15). Единственият пръстен може да се види върху безименния пръст на жената на трона в Казанлък: той има златна халка и голяма кафява кръгла плочка.

3 Описанието на тези накити следва публикациите на разглежданите паметници, тъй като на снимките такива детайли не се забелязват.

Колани

Част от хитоните, носени от изобразените в двете гробници жени, са препасани. За целта са използвани тънки ивици плат/кожа (?), които в Казанлъшката гробница опасват под гърдите дрехите на двете музикантки и двете „прислужнички“ – сигурен знак, че жените са омъжени (Lee 2015, 103, 136). По тази логика препасаният в кръста хитон на младото момиче с ταινία от Свещари (Chichikova et al. 2012, 49) подчертава моминството му. Цветните колани на т. нар. кариатиди, били те млади или на зряла възраст, също опасват хитоните в зоната на кръста (обр. 6).

Обувки

Дългите хитони скриват ходилата на почти всички изобразени жени. Въпреки това се смята, че жената с пеплос от Казанлъшката гробница е боса (Ognenova-Marinova 1991, 15). Краката на седналата на трон жена също са скрити от дрехата, но лявата ѝ обувка е отчасти видима. Смята се, че тя носи сандали (Zhivkova 1976, 35), но в действителност кожените ѝ обувки покриват изцяло крака до глезена, имат дебела подметка и връзки по дължина на саята (обр. 10). Подобна обувка може да се види върху крака на нимфа, изобразена в т. нар. гробница на Персефона във Вергина (Brecoulaki 2006, 79), което донякъде е в полза на нейната автентичност. Тези обувки, заедно със сандалите на мъжа от централната сцена, както и голяма част от изобразените върху паметници от Тракия обуща с аналогии в Гърция, Македония и Западна Анатолия, обичайно възпроизвеждат модели, произведени от чужди майстори или в чужди ателиета (Georgieva, in press b).

Жената с венеца от Свещарската гробница на пръв поглед изглежда боса, което е малко вероятно заради носените от нея скъп хитон и химатион, но би намерило обяснение в действащи в светилища или процесии забрани за носене на обуща (Karatas 2020, 163–164). Няма сигурни данни дали следващите я четири жени са боси, или обути. Кариатидите от гробницата в Свещари обаче със сигурност носят обувки, които са грубо моделирани, с висока платформа и неясен силует (Chichikova et al. 2012, 42) (обр. 6).

Грим

Гримирането е способ за разкрасяване, практикуван от жените в Гърция, но често посрещан с неодобрение: подчертавани са белотата на лицето, оцветявани са вежди, мигли, клепачи, бузи и устни. За целта са използвани съдържащи олово избелващи субстанции, оцветители на растителна основа в розово или черно (сажди, въглен) и др. (Adkins, Adkins 2005, 453; Garland 2012, 138; Llewellyn-Jones 2021, 96).

Сред изобразените жени в разглежданите паметници с гримирани лица са само кариатидите в гробницата в Свещари. Всяка от тях има излъчващи строгост индивидуални черти, подчертани чрез оцветени в черно дъговидно оформени тънки вежди, ограничени с черни, синьо-черни и червени линии големи очи и клепачи, розово-червени устни и бузи (Fol et al. 1986, 66 и сл.) (обр. 14). Този грим придава изразителност най-вече на зоната на очите и изглежда предназначен за лица, които публиката гледа на подиум, сцена или от разстояние по време на религиозен ритуал или празник.

Дискусия

Смята се, че фигуралната украса на тракийските гробници от ранната елинистическа епоха представлява своеобразна и сложна смесица от гръцки, анатолийски и тракийски худо-

жествено-семантични конструкции (Valeva 2015, 184, с лит.). За част от изследователите обаче това са тракийски творби, които не могат да бъдат обяснени с инструментариума на гръцката иконография (например Zazov 1987, 19).

Според различните мнения обсъжданата тук заради женското облекло централна сцена в Казанлъшката гробница представя погребално угощение, брачна церемония, „свещен брак", „сватба в смъртта", „елевсинско тайнство" (повече за идеите и интерпретациите Rabadzhiev 2002, 58–59, 61–64, 70–74, 81–88, с лит.; от по-новата литература Miller 2014, 184–185; Valeva 2015, 184–185; 2018, 44–45). Част от тези сюжетни линии видимо се преплитат, а картината оставя впечатлението, че добре запознат с каноните на гръцката иконография художник (Rabadzhiev 2002, 59) е придал елински привкус на изобразеното митично или реално местно събитие. Пресъздаден е ритуал, наситен със сватбени мотиви, който с помощта на гръцкия художествен репертоар е използван за артистично заличаване на границите между живота и смъртта, между божества и смъртни (повече за този иконографски почерк у Sinos 2020, 23–24, 32) съобразно изискванията и представите на поръчителите на гробницата. На този фон буквалното тълкуване на фриза е повече от рисковано, защото в гръцката иконография сватбени образи често са използвани в несватбени митични сцени (Oakley 1995). Въпреки това е изкушаващо да се предположи, че в основата на сюжета стои разказ за една завършила с внезапна смърт сватба. Преплитането на тези два сходни в основата си прехода – от необвързаност към брак и от живота към смъртта на единия или на двамата младоженци, е причина в изкуството лошото често да триумфира над доброто, тъй като е нарушен моделът на сватбения ритуал (Seaford 1987, 107).

Жените в тази сцена излъчват висок стандарт на живот, показан чрез тяхното облекло и аксесоари. Четири от тях са облечени официално, а две – церемониално. Въпреки двойствеността и дълбоката смислова натовареност на сцената техните тоалети, показани в специфична от иконографска гледна точка среда, ги характеризират като участнички в празненство, което стои най-близо до атическата брачна церемония (за сцената като сватба Picard 1947 с лит.; Ognenova-Marinova 1976, 10; 1991, 15–16; за смъртта като сватба Yanakieva 2004, 37–39; 45–46; Kotova 2004, 56; като хиерогамия Marazov 1978).

Според визуални и писмени източници сватбата в Атина продължава три дни, в първия от които (προαύλια) се извършват жертвоприношения, ритуално къпане на булката и украсяване на домовете на младоженците (Oakley 2012, 483). Вторият ден (γάμος) е посветен на обличането на булката. Макар в иконографията на гръцката сватба нейното облекло да не се различава от това на останалите участнички в събитието (Blech 1982, 75–77), тя се разпознава по булчинския венец от цветя или златната си корона (στέφανος, πλανίς), скъпата огърлица, воала, сватбените сандали (νυμφίδες) (Oakley, Sinos 1993, 16–18; Oakley 2012, 485; Margariti 2017, 321–322). Денят завършва с първото разкриване на лицето на булката (ἀνακαλυπτήρια) и даряването ѝ от страна на младоженеца (ἀνακαλυπτήρια δῶρα) (Oakley, Sinos 1993, 25–26). Следва нощна процесия до дома на жениха – най-често представяната сцена в рисуваната керамика (Oakley 2012, 486–487), в която участват младоженците, техните роднини, музиканти и колесница. Младоженецът води булката с ръка, поставена върху китката ѝ – брачен жест, известен като χεῖρ' ἐπὶ καρπῷ (Margariti 2017, 322). В къщата се извършват ритуали, сред които този за приобщаване на невестата към новия ѝ дом, т. нар. καταχύσματα – ритуалното обсипване на младоженците със сушени плодове, смокини и ядки (Oakley, Sinos 1993, 34; Oakley 2012, 487). Тогава или на третия ден от сватбата (ἐπαύλια), след първата брачна нощ, е последното разкриване на лицето на булката (според Llewellyn-Jones 2003, 229, 240 те са три, но мненията за броя им и кога се случват, са различни). На ἐπαύλια бащата на булката поднася своите подаръци, като по този начин легитимира публично брака (Oakley 2012, 488). На същия ден



Обр. 17. Сватбена сцена, изобразена върху червенофигурно пелике, 350-330 г. пр.Хр., детайл (Национален археологически музей в Атина, по Sinos 2020, 31, Pl. 3)
Fig. 17. Wedding scene depicted on a red-figure pelike, 350-330 BC, detail (National Archaeological Museum of Athens, after Sinos 2020, 31, Pl. 3)

булката дарява младоженеца с изтъкана от нея сватбена наметка (χλάνης) (Oakley, Sinos 1993, 39; Cleland et al. 2007, 34)[4].

Дрехите на жената от знатната двойка в Казанлъшката гробница са празнични и допълнени със скъпи аксесоари. Тяхното високо качество подчертава богатството и принадлежността ѝ към елита. Луксозното ѝ облекло би могло да е на булка. За брачна церемония свидетелстват още дрехите на мъжа, преплетените в напомнящ жеста χεῖρ' ἐπὶ καρπῷ ръце на двойката, сватбените им корони, булчинският воал, както и останалите сватбени елементи в сцената: колесницата, конете, музикалният съпровод, виночерпецът, поднасянето на дарове (Ognenova-Marinova 1991, 15–16) (обр. 3, 18–19).

Впрочем за мнозина носената от жената диадема е равнозначна на златните венци с листа, изобразени върху различни паметници или откривани в някои тракийски гробове (Zhivkova 1976, 35; лит. у Tonkova 2013, 428), но представена в комбинация с воал, в случая тя изглежда като обичаен за жена от елита сватбен (Oakley 2012, 485) или погребален (когато недоживяла до женитбата си девойка се погребва като булка, Lee 2015, 143) реквизит.

Жената е представена с вдигнат воал и открито лице. Ако сюжетът е „сватба", става дума за разбулването на втория или на третия ден от церемонията, когато младоженецът или бащата на булката поднасят сватбените си дарове (в иконографията обичаите от трите дни понякога са смесени, Oakley 2012, 486). Докато булчинският воал в Гърция обаче е в цвят шафран или в светли нюанси на червено (Llewellyn-Jones 2003, 247–248; срещу хипотезата му за цвета като символичен химен вж. Wagner-Hasel 2010, 104) и покрива лицето на булката, воалът на тази жена, в комбинация с диадема, е искрящо бял и закрива само част от косата ѝ и цялото ѝ тяло откъм гърба. Позицията на лявата ѝ ръка, която сякаш докосва воала (в жест ἀνακάλυψις), се вписва в художествения репертоар от архаичната епоха насетне и е част от гръцката концепция

4 За изображения на сватбени сцени върху керамични вази от Аполония Понтика вж. Bogdanova 2019.



Обр. 18. Централният фриз в погребалната камера на Казанлъшката гробница: сватбена сцена (снимка G. Luglio)

Fig. 18. The central frieze in the burial chamber of the Kazanlak tomb: a wedding scene (photo G. Luglio)

за женственост. В иконографията този жест се приема за израз на уязвимост в сцени на сбогуване, скръб, сватбен ритуал и др., често трудни за разчитане поради своята двусмисленост (Llewellyn-Jones 2003, 99–104, с лит.). Откритото лице не е в разрез с идеята, че жената е булка, ако сцената пресъздава момент от нейното разкриване в края на втория ден или след сватбената нощ (Oakley, Sinos 1993, 39; Rabadzhiev 2002, 63). Що се отнася до цвета на воала, една сватбена сцена върху червенофигурно пелике в „керченски“ стил от 350–330 г. пр.Хр. (Sinos 2020, 31, Pl. 3) показва, че в този период са обичайни белите нюанси в облеклото, вероятен символ на ритуална чистота (Cleland et al. 2007, 211) (обр. 17). Тази и други вази показват още, че изобразяването на булката върху трон не предполага власт и царственост, а е иконографски прийом за визуалното ѝ въздигане до божествен персонаж (Sinos 2020, 31; Young 2020, 118).

Образът на отличаващата се с високия си ръст жена, стояща вдясно от знатната двойка, е многократно обсъждан в литературата, като сред идентификациите доминира схващането, че е богиня (най-често Деметра или Персефона, за мненията и семантиката на образа Rabadzhiev 2002, 57, 87–90, с лит.). Определянето на дрехата ѝ като „царска“ очевидно търси опора в облеклото на героините на Омир. Нейната необичайна визуализация в случая обаче е една по-скоро възкресена иконографски, отколкото носена в ежедневието през елинистическата епоха дреха, чрез която се отправят внушения за ритуална употреба на церемониално облекло, присъщо на митични или божествени персонажи (Lee 2010, 59; 2015, 102, с лит.). Разполагането на тази фигура до седящия на дифрос мъж, костюмът, както и носенето на поднос с плодове напомнят за един от най-важните моменти в атическата сватба, който включва ритуалното обсипване на младоженците с плодове и ядки при пристигането на булката в новия дом (καταχύσματα) (Oakley 2012, 486; Margariti 2017, 322). Това действие се извършва от майката на младоженеца до огнището вкъщи, но смесването на реално и божествено е обичаен



Обр. 19. Централната фигурална сцена в погребалната камера на Казанлъшката гробница: знатната двойка (снимка G. Luglio)
Fig. 19. The central figural scene in the burial chamber of the Kazanlak tomb: the noble couple (photo G. Luglio)

иконографски модел в сватбените сцени (Oakley 2012, 483; Sinos 2020, 32) и в случая не противоречи на определянето на тази жена и като богиня. Преплитането на сюжетите „сватба“ и „смърт“ вероятно обяснява промяната във вида на носените от нея пресни плодове – смокини на трапезата, нарове в подноса (обр. 8, 11).

Жените, участнички в процесията в Казанлъшката гробница, също са облечени във видимо скъпи дрехи и носят пълен набор от накити: гривни, колиета, обици. В гръцкия свят дългият до пода хитон винаги е знак за лукс (Lee 2015, 106, 110), а в случая е тоалет, предназначен за участие във важно събитие. Това поставя под съмнение мнението, че те са прислужнички. По всяка вероятност определяните като слугини жени, изобразени от лявата страна на знатната двойка, са близки или част от семейството. Предметите, които жените носят, биха могли да бъдат както онези подаръци, които младоженецът дава лично на булката, когато тя разкрива лицето си за първи път пред него, така и дарове от бащата на булката на третия ден от сватбата (Oakley 2012, 486); видът на тези предмети – плат и контейнери с различно съдържание – е в полза на второто предположение (Lissarrague 1995, 93; Mason 2006, 53–54; Sinos 2020, 31; според Ognenova-Marinova 1991, 15 даровете са за булката, а според Rabadzhiev 2002, 67 – от нея).

Женските облекла и посочените сватбени мотиви сочат, че в тази сцена е представена ἐπαύλια: конете от колесницата са разпрегнати, булката е в новия си дом, извършени са ритуалите καταχύσματα и ἀνακαλυπτήρια, брачната нощ е отминала, тържеството продължава, пристигат даровете от бащата на булката (обр. 18). Но вместо банкет за присъстващите на сватбата мъже на третия ден (Mason 2006, 54 с лит.) е изобразена само тринога маса с постни блюда и есенни плодове. Зад нея, по тракийски обичай, е седнал женихът, който, против всички правила (Rabadzhiev 2002, 67; за отсъствието на жените от пиршествата в Тракия Georgieva

2008, 16, с лит.), сякаш се опитва да приобщи седящата встрани на трон невеста (вдовица?) към трапезата, сполучливо наречена “le repas nuptial chez Hadès” (Picard 1947, 115) (обр. 19). Възможно е този негръцки иконографски детайл да илюстрира очакваната от поръчителя на гробницата тракийска представа за блажена посмъртна съдба (Rabadzhiev 2002, 66, 74–77, с лит.; за трапезата и фиалата в ръката на мъжа като пример за културата на изтънчено пиене в западноанатолийските банкетни сцени Draycott 2016, 273–277).

Декоративната програма на Свещарската гробница със сигурност е многопластова и предполага прочит с различни нюанси (Valeva 2015, 189–190). Интересуващата ни заради женското облекло сцена, представена в люнета, има множество тълкувания: хероизация, инвеститура, хиерогамия, военна реалност (мненията у Valeva 1996, 51, с лит.; Chichikova et al. 2012, 50; Miller 2014, 189–192; Valeva 2018, 44), а също и церемониално посрещане на владетел, който се завръща от победна кампания (Palagia 2021, 674). Жената, държаща венец, е определяна като богиня, а следващите я четири жени – като прислужнички. Луксозните им облекла заради прозрачността си оспорват мнението, че те са слугини. Към този довод може да бъдат добавени и носените от тях предмети, до голяма степен различни от показаните в Казанлъшката гробница, защото вероятно са част от инструментариум за извършване на възлияния и/или жертвоприношения (Palagia 2021, 669). Жените от шествието, както и т. нар. кариатиди, се вписват по-скоро в хипотезата за светско събитие с религиозно-митични конотации: изобразени са жрици или техни помощници, които ще извършат специална церемония в чест на владетеля – победител (Palagia 2021, 674). Трудно е да се каже обаче дали техните дрехи, аксесоари, прически и грим отговарят на действащия в култовата практика dress code, макар в древността правилата за служителите в светилищата и участниците в процесиите да са различни (Karatas 2020, 168). Ако това наистина са жрици, те служат на женско божество.

Заключение

Изобразените в двете тракийски гробници жени са облечени по гръцки маниер. Част от дрехите им имат специфичен облик и носят сложни невербални послания, като маркират техния социален статут, идентичност, ранг и личностни качества. Те със сигурност не възпроизвеждат обичайно носените по това време облекла в цяла Тракия[5], но потвърждават наблюденията, че дрехите на елита се вписват напълно в тогавашната елинистическа мода (Georgieva, in press a; Baralis 2019, 164–165). До този извод водят както писмените сведения за подарявани на тракийските владетели и аристократи чуждестранни платове, килими и облекла (Thuc. 2.97.3; Xen. *Anab.* 7.3.27), така и находките на археологически текстил. Според тях предназначеният за отвъдното гардероб на знатните покойници съдържа скъпи дрехи, изработени от коноп, дива коприна (?), лен, памук и златни нишки (Georgieva, in press a; Dimova 2018, 26–27, 29–31). Облеклото е сред най-разпознаваемите елементи на близостта на траките до заобикалящия ги елинистически свят и особено до лукса, характерен за Изтока и македонския елит. Контактите с Егея, Анатолия и Средиземноморието в този период очевидно променят естетическите вкусове и моделите на потребление в Тракия (Egri 2014), като засилват интереса към луксозни вещи, включително и дрехи. Както иконографските данни, така и останките от текстил свидетелстват, че облеклата и принадлежностите към тоалета в този период са сред символите на богатство, престиж и власт (Archibald 2013, 162). Нещо повече, луксозният текстил е сигурен знак, че местните елити притежават забележителен икономически ресурс, който позволява

5 Дрехата на нито една от жените например не е закопчана с фибули, които са много разпространен аксесоар към тракийския костюм в този период (Tonkova 2015, 222; Stamberova 2023).

придобиването на тази изключително скъпа стока в значително количество и удивително разнообразие (Georgieva, in press a). Богатството им осигурява и възможността да наемат умели архитекти и художници, които в угода на своите клиенти пресъздават ценностите на тракийската култура с помощта на една чужда по своя характер образност.

Благодарности

Благодаря сърдечно на Даниела Стоянова, Петя Илиева, Красимир Ников и Теодора Богданова за оказаното ми съдействие при работата над това изследване.

Антични автори

Homer. Iliad. Homer. Homeri Opera in five volumes. Oxford: Oxford University Press, 1920.

Thucydides. The Peloponnesian War. London, J. M. Dent; New York, E. P. Dutton. 1910.

Xenophon. Xenophon in Seven Volumes, 3. Carleton L. Brownson. Harvard University Press, Cambridge, MA; William Heinemann, Ltd. London, 1922.

Използвана литература

Archibald, Z.H. 2013. *Ancient Economies of the Northern Aegean. Fifth to First Centuries BC.* Oxford: Oxford University Press.

Adkins, L., Adkins, R. 2005. *Handbook to Life in Ancient Greece*. Updates Edition. New York: Facts On File.

Avramova, M. 2015. Images of Horsemen in Battle on Works of Thracian Art. *Chronika* V, 66–77.

Baralis, A. 2019. Les femmes thraces et le monde grec. Circulation des modes et processus d'assimilation. In Tortosa Rocamora, T., Cabrera Bonet, P. (eds) *Encuentros con las imágenes femeninas en Iberia* (Mytra 3). Mérida: Instituto de Arqueología de Mérida, 141–172.

Benda-Weber, I. 2014. Non-Greek Headdresses in the Greek East. In Giner, C.A., García, J.O., Peset, M.A. (eds) *Diadems and Headdresses in the Ancient Mediterranean Cultures. Symbolism and Technology*. Valencia: SEMA, Universitat de Valencia, 95–113.

Blech, M. 1982. *Studien zum Kranz bei den Griechen* (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, Bd. 38). Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Bogdanova, T. 2019. Svatbata. In Baralis, A., Panayotova, K., Nedev, D. (eds) *Po stapkite na arheolozite. Apolonia Pontiyska. Kolektsii na Luvar i balgarskite muzei*. Sofia: Faber, 182–183 (in Bulgarian).

Brecoulaki, H. 2006. *La peinture funéraire de Macédoine. Emploi et fonctions de la couleur, IV^{e}–II^{e} s.av. J.-C.* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 48). Athenes.

Brøns, C., Harris, S. 2022. Introduction: Approaching textiles in ancient Mediterranean iconography. In Harris, S., Brøns, C., Żuchowska, M. (eds) *Ancient Textiles, Series 38. Textiles in Ancient Mediterranean Iconography*. Oxford, Philadelphia: Oxbow Books, 1–17.

Chichikova, M., Stoyanova, D., Stoyanov, T. 2012. *The caryatids royal tomb near the village of Sveshtari*. Isperih: Studio DADA.

Cleland, L., Davies, G., Llewellyn-Jones, L. 2007. *Greek and Roman Dress from A to Z.* London, New York: Taylor & Francis Group.

Dimitrov, K. 2016a. Sevt III i negovite dela. In Chichikova, M., Dimitrov, K. *Sevtopolis. Gradat na Sevt III*. Kostinbrod: Multiprint, 24–38 (in Bulgarian).

Dimitrov, K. 2016b. Religiyata. In Chichikova, M., Dimitrov, K. *Sevtopolis*. *Gradat na Sevt III*. Kostinbrod: Multiprint, 97–123 (in Bulgarian).

Dimova, B. 2018. Archaeological textiles in Pre-Roman Thrace: State of the evidence. *Arachne 5.* Occasional publication for the history of costume and textiles in the Aegean and Eastern Mediterranean, 24–35.

Draycott, C.M. 2016. Drinking to Death: The *Totenmahl*, Drinking Culture and Funerary Representation in Late Archaic and Achaemenid Western Anatolia. In Draycott, C.M., Stamatopoulou, M. (eds) *Dining and Death: Interdisciplinary Perspectives on the 'Funerary banquet' in Ancient Art, Burial and Belief* (Colloquia Antiqua 16). Leuven: Peeters, 219–298.

Egri, M. 2014. Desirable Goods in the Late Iron Age. In Berecki, S. (ed.) *The Craftsman's Perspective. Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 10–13 October 2013.* Târgu Mureş: Editura MEGA, 233–248.

Fischer, M. 2008. *The Prostitute and Her Headdress: the Mitra, Sakkos and Kekryphalos in Attic Red-figure Vase-painting ca. 550–450 BCE*. A Thesis submitted to the Faculty of graduate studies in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Arts. Department of Greek and Roman Studies. Calgary, Alberta.

Fischer, M. 2013. Ancient Greek Prostitutes and the Textile Industry in Attic Vase-Painting ca. 550–450 B.C.E. *Classical World* 106.2, 219–259.

Fol, A., Chichikova, M., Ivanov, T., Teofilov, T. 1986. *The Thracian Tomb near the Village of Sveshtari*. Sofia: Svyat Publishers.

Garland, R. 2012. *Daily life of the ancient Greeks* (2nd ed.) Westport, Connecticut, London: Greenwood Press.

Georgieva, R. 1999. Takani i mestno obleklo (kraia na II–I hil.pr.n.e.). In Georgieva, R., Spiridonov, T., Reho, M. *Etnologia na trakite*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 112–154 (in Bulgarian).

Georgieva, R. 2008. Trapezata na martvite v Drevna Trakia. In Tepavicharov, V., Markova, M. (eds) *Balgarskite spetsifiki – mezhdu traditsiyata i modernostta* (Ethnologia Academica 4). Sofia: Gutenrerg, 11–21.

Georgieva, R., in press . The Attire of the Odrysian Aristocracy in a Funerary Context. In Baralis, A., Mathieux, M. (eds) *L'aristocratie odryse: Signes et lieux du pouvoir en Thrace (Vème–IIIème siècles avant J.-C.* (Colloquia Antiqua 39). Leuven: Peeters.

Georgieva, R., in press b. "Nevidimi" zanayati v Drevna Trakia: kozharstvo. In Rabadzhiev, K., Stoyanova, D., Nikov, K., Valchev, I., Damyanov, M. (eds) *Sbornik v chest na 65-godishninata na prof. d-r Totko Stoyanov* (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. VII) (in Bulgarian).

Grudeva, D. 2015. The caryatids from the tomb in Ginina Mogila near Sveshtari in Mediterranean context. In Gurova, M., Rabadzhiev, K., Stoyanov, T. (eds) *Filov readings. Cultural-historical heritage: research and protection. Proceedings of the postgraduate conference. Sofia, 15–16 of December 2014* (Bulgarian e-Journal of Archaeology, Supplementum 4), 91–108.

Hristova, V. 1997. Oblekloto u trakite – izraz na sotsialen status. *Minalo* 1, 15–25 (in Bulgarian).

Ignatiadou, D., Chatzipanagiotou, A. 2018. Jewellery uses and symbolism, from the Geometric to Roman period. In Lagogianni-Georgakarakos, M. (ed.) *The countless aspects of Beauty in an-*

cient Greek Art. Exhibition Catalogue. Athens: Published by the Archaeological Receipts Fund, 265–281.

Izdimirski, M. 2017. Tekstil, tsvyat i simvol v trakiyski grobni nahodki ot I hil. pr. Hr. In Popov, Hr., Tzvetkova, J. (eds) *KRATISTOS. Volume in honour of professor Peter Delev.* Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 423–440 (in Bulgarian).

Karatas, A.-M.-S. 2020. Greek Cults and Their Sacred Laws on Dress-code: The Laws of Greek Sanctuaries for Hairstyles, Jewelry, Make-up, Belts, and Shoes. *Classical World* 113.2, 147–170.

Kitov, G. 2004. Grobnitsata v Aleksandrovo. *Izvestia na Istoricheskia muzey Haskovo* 2 (2003), 149–175 (in Bulgarian).

Konova, L. 2006. Goddesses or Mortals. Some Remarks on the Iconography and Symbolism of the Female Heads on Red Figure Vases from the Necropolis of Apollonia Pontica. In Luca, S.A., Sîrbu, V. (eds) *Acta Terrae Septemcastrensis V, 1. Special number* (Bibliotheca Septemcastrensis XVII), 115–124.

Kotova, D. 2004. Vechnata sapruga. *Seminarium Thracicum* 6, 53–60 (in Bulgarian).

Kurtz, D.C., Boardman, J. 1986. Booners. In *Greek Vases in the J. Paul Getty Museum* (Occasional Papers on Antiquities 2, Vol. 3). Malibu, California: The J. Paul Getty Museum, 35–70.

Lee, M.M. 2004. Problems in Greek Dress Terminology: Kolpos and Apoptygma. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 150, 221–224.

Lee, M.M. 2010. Constru(ct)ing Gender in the Feminine Greek *Peplos.* In Cleland, L., Harlow, M., Llewellyn-Jones, L. (eds) *The Clothed Body in the Ancient World*. Oxford: Oxbow Books, 55–64.

Lee, M.M. 2012. Dress and Adornment in Archaic and Classical Greece. In James, S.L., Dillon, S. (eds) *A Companion to Women in the Ancient World*. Chichester: Blackwell Publishing Ltd., 179–190

Lee, M.M. 2015. *Body, Dress, and Identity in Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lissarrague, F. 1995. Women, Boxes, Containers: some Signs and Metaphors. In Reeder, E.D. (ed.) *Pandora: Women in Classical Greece.* Princeton: Princeton University Press, 91–101.

Llewellyn-Jones, L. 2003. *Aphrodite's Tortoise. The Veiled Woman of Ancient Greece*. Swansea: The Classical Press of Wales.

Llewellyn-Jones, L. 2021. Body and Clothing. In Wharton, D. (ed.) *A Cultural History of Color in Antiquity*. Vol. I. London, New York, Oxford, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic, 81–102.

Marazov, I. 1978. K ikonografii i semantike rozpisey Kazanlykskoy grobnitsy. *Pulpudeva* 2, 367–381.

Margariti, K. 2017. The Greek wedding outside Athens and Sparta: The Evidence from Ancient Texts. *Les Études classiques* 85, 319–335.

Mason, C. 2006. *The Nuptial Ceremony of Ancient Greece and the Articulation of Male Control through Ritual* (Classics Honors Projects. Paper 5).

Miller, S.G. 2014. Hellenistic painting in the Eastern Mediterranean, mid–fourth to mid–first century B.C. In Pollitt, J.J. (ed.) *The Cambridge History of Paining in the Classical World*. Cambridge: Cambridge University Press, 170–237.

Nikolova, D., Goshev, I., Penkova, P. 2013. Izsledvane na tekstilni fragmenti ot trakiysko mogilno pogrebenie mezhdu selata Zlatinitsa i Malomirovo, Yambolsko (IV–III v. pr. Hr.). *Natsionalen istoricheski muzey – Sofia. Izvestia* XXV, 115–119 (in Bulgarian).

Oakley, J.H. 1995. Nuptial Nuances: Wedding Images in Non-Wedding Scenes of Myth. In Reeder, E.D. (ed.) *Pandora: Women in Classical Greece.* Princeton: Princeton University Press, 63–73.

Oakley, J.H. 2012. Birth, Marriage, and Death. In Smith, T. J., Plantzos, D. (eds) *A companion to Greek Art* 2. Chichester: John Wiley & Sons, Inc., 480–497.

Oakley, J.H., Sinos, R.H. 1993. *The Wedding in Ancient Athens.* Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Ognenova-Marinova, L. 1976. Za tsentralnia syuzhet i za avtorstvoto na stenopisite na Kazanlashkata grobnitsa. *Muzei i pametnitsi na kulturata* XVI.2, 7–12 (in Bulgarian).

Ognenova-Marinova, L. 1991. Kazanlashkata grobnitsa – shedyovar na trakiyskoto izkustvo. In Chichikova, M. (ed.) *Trakiyskata kultura prez elinisticheskata epoha v Kazanlashkia kray*. Kazanlak: Istoricheski muzey "Iskra", 12–25 (in Bulgarian).

Olbrycht, M.J. 2014. The Diadem in the Achaemenid and Hellenistic Periods. *Anabasis 5. Studia Classica et Orientalia*, 177–187.

Palagia, O. 2021. The coronation of the deceased in Hellenistic funerary painting in Macedonia and Thrace. In *Ancient Macedonia VIII. Macedonia from the Death of Philip II to Augustus' rise to power. Papers read at the Eighth International Symposium held in Thessaloniki, November 21–24, 2017*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 667–678.

Papadopoulou, M. 2017. Headdress for success: Cultic uses of the Hellenistic *mitra.* In Brøns, C., Nosch, M.-L. (eds) *Textiles and Cult in the Ancient Mediterranean.* Oxford, Philadelphia: Oxbow books, 65–74.

Parvin, M. 2015. *The Kazanlak tomb*. Veliko Tarnovo: Faber.

Petrova, V. 2016. Istoria na vertikalnia takachen stan s tezhesti – ot neolita do kraya na Antichnostta (po arheologicheski danni ot dneshnite balgarski zemi). In *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis* 5. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 115–218 (in Bulgarian).

Picard, Ch. 1947. Le repas nuptial chez Hadès: peintures hellénistiques d'une tholos de Kazanlak (Bulgarie). *Revue de l'histoire des religions* 134.1–3, 113–119.

Rabadzhiev, K. 2002. *Elinski misterii v Trakia (opit za arheologicheski prochit)*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski" (in Bulgarian).

Rose, C.B. 2014. *The Archaeology of Greek and Roman Troy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Şare, T. 2011. *Dress and Identity in the Arts of Western Anatolia: the seventh through fourth Centuries BCE*. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy. New Brunswick, New Jersey.

Şare-Ağtürk, T. 2014. Arakhne's Loom: Luxurious Textile Production in ancient Western Anatolia. *Olba* XXII, 251–280.

Seaford, R. 1987. The Tragic Wedding. *The Journal of Hellenic Studies* 107, 106–130.

Sinos, R.H. 2020. Wedding Connections in Greek and Roman Art. In Beneker, J., Tsouvala, G. (eds) *The Discourse of Marriage in the Greco-Roman World*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 20–67.

Spantidaki, S. 2014 Embellishment Techniques of Classical Greek Textiles. In Mary Harlow, M., Nosch, M.-L. (eds) *Greek and Roman Textiles and Dress an Interdisciplinary Anthology.* Oxford, Philadelphia: Oxbow Books, 34–45.

Spantidaki, S. 2016. Colour and textiles in classical Attica. In Ortiz, J. Alfaro, C. Turell, L., Martinez, M.J. (eds) *Textiles, Basketry and Dyes in the Ancient Mediterranean World.* Proceedings of the Vth International Symposium on Textiles and Dyes in the Ancient Mediterranean World (Montserrat, 19–22 March, 2014) (Purpureae Vestes V). València: Universitat de València, 209–215.

Spantidaki, S. 2017. Textile Production in Iron Age Greece: the Case of the *Amorgina* Textiles. In Gleba, M., Laurito, R. (eds) *Origini XL. Prehistory and Protohistory of Ancient Civilizations. Contextualising Textile Production in Italy in the 1st Millennium BC*. Rome: Gangemi, 293–303.

Stamberova, M. 2023. *Fibulite v Drevna Trakia (V–I v. pr. Hr.)* (Disertatsii 16). Sofia: Izdatelstvo na BAN "Prof. Marin Drinov" (in Bulgarian).

Stoyanov, T. 2008. Za izobrazitelnata programa na grobnitsata ot Aleksandrovo. *Arheologia* 1–4, 58–67 (in Bulgarian).

Stoyanova, D. 2005. Nyakoi nablyudenia varhu ordera i arhitekturnata dekoratsia na Kazanlashkata grobnitsa. In Stoyanov, T., Tonkova, M., Preshlenov, Ch., Popov, Ch. (eds) *Heros–Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ognenova–Marinova*. Veliko Tarnovo: Faber, 302–309 (in Bulgarian).

Tonkova, M. 2013. Gold Wreaths from Thrace. In Sîrbu, V., Ştefanescu, R. (eds) *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages. Proceedings of the 12th International Congress of Thracology, Târgovişte (10th–14th September 2013). "Necropo*lises, *Cult places, Religion, Mythology"*, II. Braşov: Editura Istros, 413–445.

Tonkova, M. 2015. Adornments. In Valeva, J., Nankov, E., Graninger, D. (eds) *A Companion to Ancient Thrace.* Chichester: John Wiley & Sons, Inc., 212–228.

Tonkova, M., Ivanov, Y. 2011. Trakiyska kupolna grobnitsa ot kraia na IV – nachaloto na III v. pr.Hr. v Momina mogila, s. Bratia Daskalovi, Starozagorska oblast. In Tonkova, M. (ed.) *Trako-rimski dinastichen tsentar v rayona na Chirpanskite vasvishenia*. Sofia, 10–17 (in Bulgarian).

Tsimbidou-Avlonitou, M. 2004. The Macedonian Tomb at Aghios Athanasios, Tessaloniki. In Pandermalis, D. (ed.) *Alexander the Great. Treasures from an Epic Era of Hellenism*. New York: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation, 149–151.

Tsimbidou-Avlonitou, M. 2005. *Macedonikoi taphoi ston Phoinika kai ston Hagio Athanasio Thessalonikes: symvole ste melete tes eikonographias ton taphikon mnemeion tes Makedonias*. Athena: Tameio Archaiologikon Poron kai Apallotrioseon (in Greek).

Tsouli, Chr. 2018. Clothing in the historical period. In Lagogianni-Georgakarakos, M. (ed.) *The countless aspects of Beauty in ancient Greek Art. Exhibition Catalogue*. Athens: Published by the Archaeological Receipts Fund, 195–208.

Valeva, J. 1995. The Sveshtari Figures (an Attempt to Specify Several Hypotheses). In Jordanov, K., Popov, D., Porozhanov, K. (eds) *Studia in honorem Alexandri Fol. Thracia 11*. Serdicae: in Aedibus Instituti Thracologici, 337–352.

Valeva, J. 1996. Mitologia i istoria v Sveshtarskia risuvan friz. *Problemi na izkustvoto* 4, 51–57 (in Bulgarian).

Valeva, J. 2015. The Decoration of Thracian Chamber Tombs. In Valeva, J., Nankov, E., Graninger, D. (eds) *A Companion to Ancient Thrace*. Chichester: John Wiley & Sons, Inc., 180–196.

Valeva, J. 2018. La peinture murale en Thrace pré-romaine. In Dubois, Y., Niffeler, Y. (eds) *Pictores per provincias II – status quaestionis. Actes du 13e Colloque de l'AIPMA. Lausanne, 12–16 septembre 2016* (Antiqua 55). Basel: Archéologie Suisse, 36–51.

Vasileva, S. 2019. Dionisievi stseni ot Apolonia. In Baralis, A., Panayotova, K., Nedev, D. (eds) *Po stapkite na arheolozite. Apolonia Pontiiska. Kolektsii na Luvar i balgarskite muzei*. Sofia: Faber, 122–124 (in Bulgarian).

Vlachogianni, E. 2018. The art of hairstyling: Hairstyles in the Greco-Roman World and their semiology. In Lagogianni-Georgakarakos, M. (ed.) *The countless aspects of Beauty in ancient Greek Art. Exhibition Catalogue*. Athens: Published by the Archaeological Receipts Fund, 303–316.

Wagner-Hasel, B. 2010. The Veil and Other Textiles at Weddings in Ancient Greece. In Lovén, L.L., Strömberg, A. (eds) *Ancient Marriage in Myth and Reality*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 102–121.

Yanakieva, S. 2004. Svatba v Hades: smartta na Evadna i smartta na trakiyskite vdovitsi. *Seminarium Thracicum* 6, 37–52 (in Bulgarian).

Young, Y. 2020. Throne Among the Gods: A Short Study of the Throne in Archaic Greek Iconography. In Naeh. L., Gilboa, D.B. (eds) *The Ancient Throne. The Mediterranean, Near East, and Beyond, from the 3rd Millennium BCE to the 14th Century CE. Proceedings of the Workshop held at the 10th ICAANE in Vienna, April 2016*. Vienna: Austrian Academy of Sciences, 105–121.

Zazov, P. 1987. Izobrazitelni programi na trakiyskoto izkustvo v rannia elinizam. *Arheologia* 4, 12–30 (in Bulgarian).

Zhivkova, L. 1976. *Kazanlykskaya grobnitsa*. Moskva: Iskusstvo.

Fashion, traditions and splendour in the garment of women represented in Thracian tombs

Rumyana Georgieva

(summary)

Three out of the five Thracian tombs decorated with wall-paintings have representations of dressed figures. However, at present only the wall-paintings in the burial chambers of the tombs at Kazanlak and Sveshtari provide reliable evidence about female garments.

The women represented in both tombs wear familiar Greek clothes and the usual accessories associated with these garments. Chiton (χιτών), peplos (πέπλος) and himation (ἱμάτιον) can be identified among the represented female attire. The associated accessories, make up, hair dresses and shoes complement the clothing to accomplish the look.

Four women, members of the entourage represented in the central scene of the Kazanlak tomb (two musicians and two "servants"), wear bicolour chitons, which reach the feet (χιτών ποδήρης) (figs 1–2). These are white, coloured with broad yellow-brown and red-brown vertical stripes. The woman from the noble couple in the same scene also wears a long chiton. The chiton is combined with a himation (fig. 3).

The women forming the procession depicted in the lunette of the Sveshtari tomb also wear long chitons. These were draped by a single piece of cloth. It is unquestionably girdled around the waist only at the representation of the young woman carrying an oinochoe and a container for fragrances. The chitons are semi-transparent and striped (fig. 4). The garment of the woman giving a wreath to the horseman before her is combined with a himation (fig. 5). The chitons of the so-called caryatids are sleeveless and long but differ from the traditional Greek ones due to the shaping of the skirt. These are transparent, very draped and coloured in purple, blue and red (figs 6–7).

The attire of the tall woman carrying a tray with fruits, depicted in the central scene of the Kazanlak tomb, looks as manufactured of thicker cloth, which forms heavy folds and covers the body curves. Red-brown in colour, it reaches down to the feet and is combined with a broad piece of white cloth at the front of the figure. The cloth used for the upper part of the garment is double-folded. The folded fabric at the back is pulled up as to cover the hair like a veil (fig. 8). The image of this attire suggests a representation of either a chiton and a peplos or only a peplos, whose type and polychromy were likely invented by the artist. This unusual visualisation, probably iconographically enhanced rather than a daily worn piece of clothing, implies a ritual use of a ceremonial garment inherent to

mythical or divine personalities.

The way the chitons of the women from the procession in the Kazanlak tomb were depicted, suggests that these were most likely linen. However, the chiton of the woman from the noble couple in the same tomb, was of higher quality. It is suggested that such textiles were either manufactured of wild silk or specially treated plant threads for achieving soft and shiny texture. In addition, the peplos and himation depicted in the tomb appear as made of fine woollen cloth.

The main colour of the discussed chitons is white. The chitons of the women from the procession in the Kazanlak tomb are bicolour, with a broad weft pattern. This particular detail had a decorative effect and indicates that colourful chitons were worn at that time. The peplos and the himatia of the noble couple are depicted in a reddish-brown hue.

It remains unclear what was the colour of the chitons of the women forming the procession in the lunette of the Sveshtari tomb. Most likely the garments would have been kept transparent after colouring the figures, similarly to the so-called caryatids (fig. 6). Transparency is a diagnostic feature of the luxurious textile known as "amorgina". The sets of parallel vertical lines along the chitons indicate that these were decorated. However, the decoration of the chiton of the woman from the noble couple depicted in the Kazanlak tomb belongs to a different type. It consists of a band appliqued to the lower edge of the chiton. This appliqued band may be either embroidered with golden threads or made with a special technique (fig. 10).

The women depicted on each side of the male figure sitting on a diphros in the Kazanlak tomb are veiled, which suggests a special status. The head of the woman carrying a tray is covered with a peplos, while the veil of the one sitting on a throne was made of fine, shining white fabric of high quality. The piece of blue textile, carried by one of the women in the procession in the Kazanlak tomb may also represent a veil.

Some women depicted in the Sveshtari tomb wear hats of the mitra and kalathos type (figs 5–6, 14). The woman of the noble couple in the Kazanlak tomb has a diadem or a crown (fig. 15). The hair style of the women depicted in the Kazanlak tomb is of nearly the same type. Two of them have their hairs covered, while the rest appear to have short, curly hair (figs 12–13, 16). The women forming the procession in the Sveshtari tomb have pulled back (short?) hair, whereas the caryatids wear their curly hair in two plaits (figs 4, 6–7, 14).

The depicted accessories complementing the female outfit include small jewels as well. These are bracelets, rings and earrings, which are not always clearly noticeable (figs 15–16).

The long chitons cover the feet of nearly all depicted women. Partly visible are only the shoes of the enthroned woman in the Kazanlak tomb and those worn by the caryatids in the Sveshtari tomb. The caryatids wear a makeup as well (fig. 14). The makeup emphasises the expression of the eye-area and appears to be designed for individuals standing on a platform, stage or seen from a distance during a ritual, dance or celebration.

According to different opinions, the central scene of the Kazanlak tomb, discussed here because of the depicted female garments, represents a funeral feast, wedding ceremony, "sacred marriage", "wedding in death" and "Eleusinian mystery." Some of these narratives are obviously intertwined, while the representation suggests that the artist was well acquainted with the canons of the Greek iconography. It recreates a ritual laden with wedding motifs and masterly entangled in another transition – that from life to death. Possibly the narrative was based on a wedding, which ended in sudden death.

The women in that scene show a high standard of living, demonstrated through the quality of their garments. Four of them wear formal attire, while the other two – a ceremonial one. All women wear obviously valuable garments and a full set of jewellery: bracelets, necklaces and earrings. The long chiton, reaching down to the ground was always a sign of luxury in the Greek world. This detail

casts doubt on the opinion that some of the represented women were servants.

The woman from the noble couple represented in the Kazanlak tomb wears festive clothes complemented by valuable accessories (figs 3, 15). Her luxurious clothing could have been that of a bride. The attire of the male figure also points to a wedding ceremony, as well as the hands of the couple intertwined in a gesture recalling that of χεῖρ' ἐπὶ καρπῷ, the wedding crowns, the bridal veil and the remaining wedding motifs in the representation: the chariot, the horses, the musical accompaniment, the cupbearer and the gift-offering (fig. 18).

The female garments and the described wedding elements indicate that the depiction does likely represent event linked to the arrival of the bride in the groom's home on the third day of the Attic wedding (ἐπαύλια): the horses are unharnessed from the chariot, the bride is already in her new home, the καταχύσματα and ἀνακαλυπτήρια rituals were performed, the wedding night has passed, the feast continues and the gifts from the bride's father arrive. However, instead of being represented at a wedding feast, the groom is sitting behind a three-legged table laden with non-meat meals and autumn fruits. He appears as though he is trying to invite the bride (widow?), who is sitting on a throne to the side, to join him at the table. This non-Greek iconographic detail does possibly illustrate the Thracian notion of a blissful afterlife fate (fig. 19).

The ornamental programme of the Sveshtari tomb is complex and also has multiple interpretations: heroisation, investiture, hierogamy, military realm, and ceremonial meeting of a ruler after a victorious campaign. The woman holding a wreath is described as a goddess, while the four women following her – as servants. Nevertheless, their luxurious garments argue against a servant's status. The objects, which they carry add more weight to this objection as these likely belong to libation and sacrificial equipment. Their figures, in addition to the caryatids can be better understood in the context of a public event with religious and mythological connotations.

The attire constitutes one of the most recognisable features witnessing the closeness of the Thracians to the surrounding Hellenistic world, and especially to the luxury characteristic for the Eastern and the Macedonian elite. The garments intended for the afterlife of the noble deceased included clothes made of hemp, wild silk (?), cotton and golden threads. Valuable clothes are not only some of the symbols of wealth and power but indicate that the local elite possessed a striking economic potential, which allowed the acquirement of this highly priced merchandise in significant quantities and surprising variety. The accumulated wealth also ensures the ability to hire skilled architects and artists, who, in order to please their clients, recreated the values of the Thracian culture via foreign, in its nature, imagery.

Bulgarian e-Journal of Archaeology
Българско е-Списание за Археология

https://be-ja.org
ISSN: 1314-5088

vol. 14.1, 2024, 33–69
doi:10.57573/be-ja.14.33-69
Papers / Статии

Article history:
Submitted 7 December 2023
Accepted 4 April 2024
Available online 20 June 2024

Non-invasive investigation of Roman Period rural settlements along the Middle course of the Tundzha river, Yambol district, Bulgaria

Petra Tušlová [a]*, Viktoria Čisťakova [b], Todor Valchev [c], Stefan Bakardzhiev [d], Peter Milo [e], Tomáš Tencer [f], Dávid Šálka [g]

[a] Charles University, Institute of Classical Archaeology, Nám. Jana Palacha 2, 11638 Prague, Czech Republic; petra.tuslova@ff.cuni.cz

[b] National Museum, Department of Prehistory and Classical Antiquity, Vinohradská 1, 11000 Prague, Czech Republic; viktoria.cistakova@nm.cz

[c] Regional Historical Museum of Yambol, 2 Byalo more Str., 8600 Yambol, Bulgaria; tvvulchev@gmail.com

[d] Regional Historical Museum of Yambol, 2 Byalo more Str., 8600 Yambol, Bulgaria; bakarjiev_st@mail.bg

[e] Masaryk University, Department of Archaeology and Museology, Arna Nováka 1/1, 60200 Brno, Czech Republic; milop@post.sk

[f] Masaryk University, Department of Archaeology and Museology, Arna Nováka 1/1, 60200 Brno, Czech Republic; tencer@mail.muni.cz

[g] Masaryk University, Department of Archaeology and Museology, Arna Nováka 1/1, 60200 Brno, Czech Republic; salka@phil.muni.cz

* corresponding author

ABSTRACT

Several Roman period surface scatters and a settlement located in the Yambol District, along the Tundzha River, have been investigated within the last few years. Surface surveys and geophysical prospection were combined with a thorough material evaluation, to allow a description of the possible dimensions and character of several sites, all likely located in the territory of ancient Kabyle. The investigation focused on several single features located in the Tundzha Municipality, such as the extensive settlement near Kozarevo village and a smaller installation, perhaps a *villa*, near the Roman settlement at Kabyle. Several scatters, already detected by the Tundzha Regional Archaeological Project, were re-surveyed in Elhovo Municipality, between the Dereorman and Gerenska rivers. The territory along the two rivers seems to have been densely populated during the 2nd–4th c. AD, with about 11 scatters dated to the Roman period, likely representing small rural settlements, distributed in regular intervals along the two rivers. One of the settlements on the Dereorman River, Yurta-Stroyno, surveyed and excavated in 2014–2016, provided a comparative base for the rest of the area.

Evaluating the gathered data, the territory of Kabyle seems to have been quite self-sufficient during the Roman period. The rural settlements provide evidence of raw material processing, production of everyday items, as well as a preference for the locally available products, such as household pottery, limiting the number of pottery imports to a minimum.

KEYWORDS

Thrace, Bulgaria, Roman period, province, rural settlement, surface survey, geophysical prospection

This article and the content of the journal is licensed under CC BY-NC-ND 4.0
Copyright: © 2024 P. Tušlová, V. Čisťakova, T. Valchev, S. Bakardzhiev, P. Milo, T. Tencer, D. Šálka

Introduction

In the years 2019–2021, several archaeological investigations were carried out along the middle stream of the Tundzha River in cooperation between the Regional Historical Museum in Yambol and the Institute of Classical Archaeology at Charles University in Prague. All the activities took place in the Yambol District, in the Elhovo and Tundzha Municipalities, and were carried out as a follow-up to the Tundzha Regional Archaeological Project (TRAP) (Ross et al. 2018) and the Yurta–Stroyno Archaeological Project (SAP) (Tušlová et al. 2022; Tušlová 2023). The fieldwork included a re-survey of two surface scatters dated to the Roman period near the villages of Karavelovo and Robovo, together with the surface material postprocessing, and geomagnetic prospection of several other features dated to the Roman period located near the villages of Robovo, Kozarevo and Kabile[1] (figs 1–2).

The investigation focused on the assessment of the position, dimension, and character of individual sites/scatters based on the combination of the geomagnetic prospection, surface material evaluation and spatial distribution. The main objective was the evaluation of the Thracian countryside in the studied area during the Roman period (2nd–4th c. AD), the density of the built-up areas, the function of individual settlements and their interactions in the context of the territory of Roman Kabyle.

Surface survey

In 2009, an area of about 28.5 sq. km was intensively surveyed in Elhovo Municipality by the TRAP team. The surveyed area was located between the Dereorman and Gerenska rivers, both left tributaries of the River Tundzha (Iliev et al. 2012; Sobotkova et al. 2018). Along the river streams, nine surface scatters dated to the Roman period were identified (fig. 2). Many of them were multi-period scatters, pointing to their longer use or occupation. Representation of the Roman period material within the scatters was either dominant, or fractional. Using the TRAP data and numbering system, scatters under nos 7019, 7020, 8005, 8011, 8012 and 8020 featured a smaller representation of Roman period material compared to the other periods, while scatter nos 6018 (Yurta–Stroyno), 6021 and 7023 were dominated by the Roman period material attesting to its main period of habitation (Iliev et al. 2012).

In 2019, an extension of the surveyed area north of the Gerenska River revealed several other Roman period scatters (Valchev, Marchovski 2020; Valchev 2023, 177, fig. 24), one of them located 3.3 km south-west of Karavelovo, on the right bank of the Gerenska River (fig. 2. 2019_01). The character of the scatter is similar to the others with predominant Roman period material, although it has not yet been systematically surveyed. Consequently, the scatter size in tab. 1 is only approximated.

In addition to the list of the Roman period surface scatters in the area, we may add a probable Roman *villa* at St. Iliya, located just south of the Stroyno village, about 1 km south-east of the Dereorman River. The site is currently being investigated and excavated, with several published preliminary reports (Agre et al. 2015, 208–211; 2021; here fig. 2.).

All the scatters and the probable *villa* are placed on a gentle slope close to or directly along the modern flow of one of the rivers, placed at a low elevation on average 120–180 m.a.s.l. The highest peak between the two rivers reaches up to 235 m.a.s.l. The surrounding landscape is slightly undulating, currently giving space to wide and seemingly infinite fields used for large scale agriculture. We

1 "Kabile" refers to the modern village, while "Kabyle" refers to the Roman period camp/settlement located near the modern village.

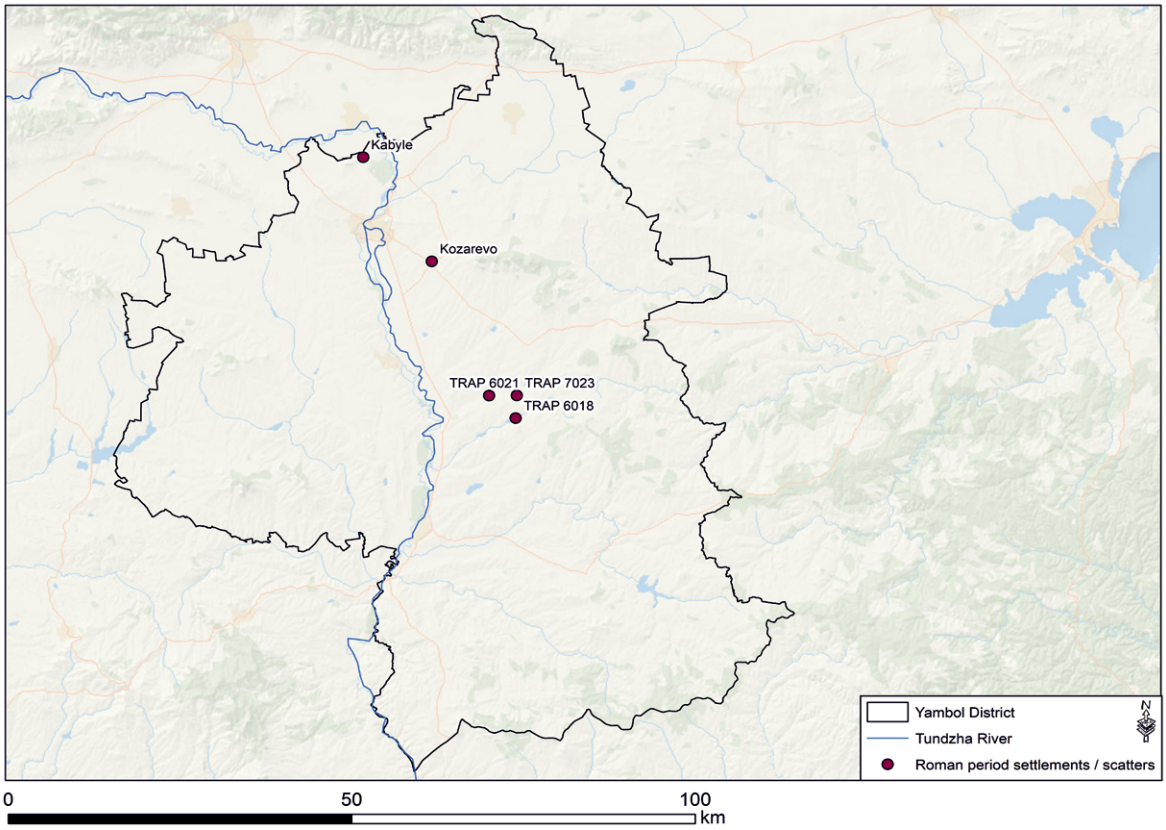


Fig. 1. Spatial distribution of the main settlements and surface scatters dated to the Roman period located along the middle stream of the River Tundzha in the Yambol District which are addressed within the article (map by P. Tušlová)

Обр. 1. Разпространение на основните селища и струпвания на артефакти от периода на Римската империя, разположени по средното течение на река Тунджа в област Ямбол, които са разгледани в статията (автор P. Tušlová)

may expect that the Roman settlements, as well as the modern villages still scattered along the two rivers, were interconnected by regional roads, leading along the river valleys towards the Tundzha River, which was navigable in antiquity. Along the Tundzha River a supra-regional road was built during the administrative reforms of Trajan at the beginning of the 2nd c. AD (Madzharov 2009, 237), together with the river, creating fast and direct connection with the Aegean Sea and the coast.

In total, there are at least 11 features dated to the Roman period located along the Gerenska and Dereorman rivers (fig. 2). Apart from Yurta–Stroyno, the features are dated on the basis of the surface material allowing their classification into the broader chronological period of the 2nd–4th c. AD. On average, their distance from each other ranges from 1900 to 2000 m and 3300 to 3500 m along the Gerenska River, and 2500 to 3900 m along the Dereorman River. A similar distance, from 2000 to 3500 m on average, with one exception of 5000 m over a hill, is also kept in between the settlements along the two rivers in north-south directions (Table 1). There is an oddity, which seems to be the 500 and 800 m distance between two scatters located along the Gerenska River on two occasions, TRAP nos 8005 and 7020; and 8012 and 7023. If we do not include TRAP nos 7020 and 7023 into the measurements, the distance between the other scatters along the Gerenska River extends the interval from 2500 to 3500 m, featuring a very similar distance to the scatters along the Dereorman River and the areas in between the two rivers. The exclusion of both scatters is based on their smaller dimensions in comparison to others, which might relate to their specific function, perhaps being supplementary to a bigger settlement nearby. TRAP no. 7023, of barely two hectares, is the smallest scatter of all,

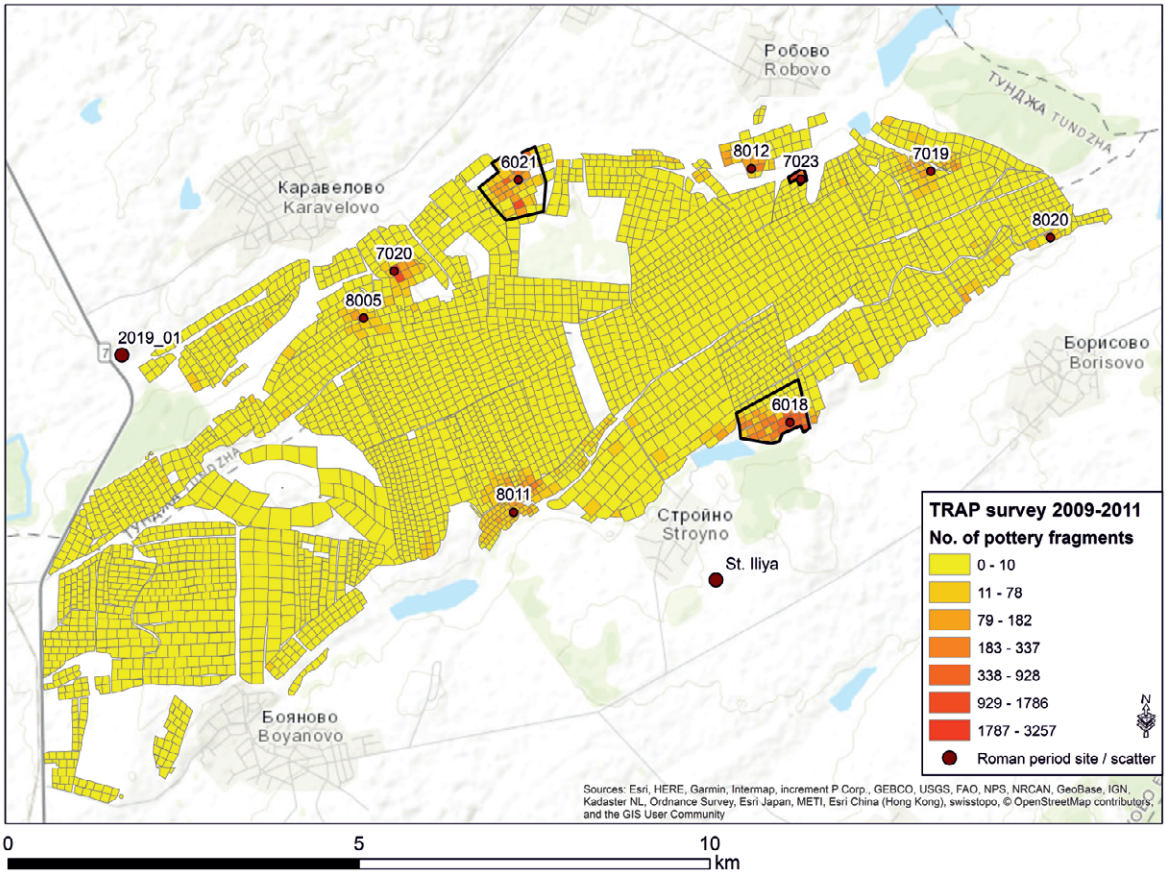


Fig. 2. The area between the Gerenska and Dereorman rivers surveyed by TRAP in 2009 showing surface scatters dated to the Roman period with highlighted scatters TRAP nos. 6021 and 7023, which were re-surveyed, and TRAP no. 6018, marking the site of Yurta-Stroyno. Added to the map are the scatter found in 2019 near Karavelovo (2019_01) and the site of St. Iliya (the map is based on Ross et al. 2018, fig. 13, adapted by P. Tušlová in 2024)

Обр. 2. Районът между реките Геренска и Дереорман, изследван от TRAP през 2009 г., показващ струпвания на артефакти, датирани в периода на Римската империя с маркирани струпвания TRAP № 6021 и 7023, които са препроучени; и TRAP № 6018, маркиращ мястото на Юрта-Стройно. Към картата са добавени струпвания на артефакти, открити през 2019 г. край Каравелово (2019_01) и обектът Св. Илия (картата е базирана на Ross et al. 2018, fig.13, адаптирана от P. Tušlová през 2024 г.)

with surface material solely dated to the Roman period. Its single period occupation might also be indicative of its dedicated function taking place during some restricted period. TRAP no. 7020 is a multiperiod dense scatter (3rd c. BC–4th c. AD) of a small size composed of highly fragmented material with very few diagnostic sherds although with a well-defined core of almost three hectares. The multiperiod character of the scatter already makes it different from TRAP no. 7023. However, in this case, we might be inclined to connect the scatter TRAP nos 8005 and 7020 together under one settlement as the surface material attributed to individual sites is located just about 170 m apart. As in the case of TRAP no. 6021 (see below) these could be individual homesteads of one bigger settlement.

If we accept each of the medium to large scatters to represent a settlement, the distance from one to another divided by two might represent its territory with agricultural land and pastures. The settlement size and character may of course relate to their different use and overall purpose. However, up to the present, no material has been published from any of the settlements but Yurta–Stroyno (TRAP no. 6018), excavated in 2014–2016 (Tušlová et al. 2022; Tušlová 2023), as the excavations of St. Iliya have so far been published only by way of short excavation reports without material (Agre et

Scatter A	Nearby river	Scatter size	Predominat period	Scatter B	Nearby river	Scatter size	Predominat period	Distance scatter A to B (m)
2019_01	Gerenska	Medium	**Roman**	8005	Gerenska	Medium	Mix	3500
8005	Gerenska	Medium	Mix	7020	Gerenska	Small	Mix	800
7020	Gerenska	Small	Mix	6021	Gerenska	Large	**Roman**	2000
6021	Gerenska	Large	**Roman**	8012	Gerenska	Medium	Mix	3300
8012	Gerenska	Medium	Mix	7023	Gerenska	Small	**Roman**	500
7023	Gerenska	Small	**Roman**	7019	Gerenska	Large	Mix	1900
7019	Gerenska	Large	Mix	8020	Dereorman	Small	Mix	2000
8020	Dereorman	Small	Mix	6018	Dereorman	Large	**Roman**	3900
6018	Dereorman	Large	**Roman**	8011	Dereorman	Large	Mix	3200
8011	Dereorman	Large	Mix	St. Iliya	Dereorman	Large	**Roman**	2800
St. Iliya	Dereorman	Large	**Roman**	6018	Dereorman	Large	**Roman**	2500
8011	Dereorman	Large	Mix	8005	Gerenska	Medium	Mix	3500
6018	Dereorman	Large	**Roman**	8012	Gerenska	Medium	Mix	3500
6018	Dereorman	Large	**Roman**	6021	Gerenska	Large	**Roman**	5000

Table 1. Overview of distances between the closest scatters in a horizontal and vertical direction measured from core to core (i.e. the polygon(s) with the highest number of finds). The size category of the scatter and its chronological classification is taken from the results of the TRAP surface survey (Iliev et al. 2012)
Таблица 1. Разстояния между най-близките струпвания в хоризонтална и вертикална посока, измерени от център до център (т.е. полигона(ите) с най-голям брой находки). Размерът на струпването и неговата хронологична класификация са взети от резултатите от обходите на TRAP (Iliev et al. 2012)

al. 2015, 208–211; 2021). Consequently, despite knowing the location and the density of habitation in the area during the Roman period, it has not yet been possible to produce any correlation analysis based on extended data, which would allow a mutual comparison and evaluation of these features.

To change the situation and to provide comparative material for Yurta-Stroyno, two of the surface scatters were reinvestigated in 2019. These were the richest ones in Roman material and finds in general, TRAP nos 6021 and 7023, located along the Gerenska River. Both scatters were systematically re-surveyed at 5 m intervals, however not counting nor collecting sherds. If an interesting or outstanding object was found, a GPS point was taken, and the object documented[2]. Based on the conditions at the time regarding vegetation and surface finds, several areas were then chosen for the total pickups. These were polygons of 20×20 m, from which all the surface material was gathered and further documented (for the methodology see Tušlová 2019, 38–39). The resulting finds were compared with the material retrieved from Yurta–Stroyno, especially the worked stones (Weissová et al. 2022), glass (Čisťakova, Zlámalová Cílová 2022), metals (Čisťakova, Kmošek 2022) and pottery (Tušlová 2023), for which the same classification was adopted.

The pottery of presumed regional production included both table and cooking vessels, already described in the contexts of Yurta–Stroyno. Due to the high fragmentation and wear of the pottery found on the surface, the Fine red-slipped ware and the Common red-slipped ware were put together during the survey and counted in bulk as a single group. The majority of the other pottery classes known from Yurta–Stroyno was identified and separated. Regarding the table were, these were Grey ware and Mottled ware. The wheel made Coarse cooking ware was divided by form (pots, casseroles

2 Most frequently worked stones (quern stones, flints); metals; glass; and pottery fragments of rare ware, shape, or a combination of both.

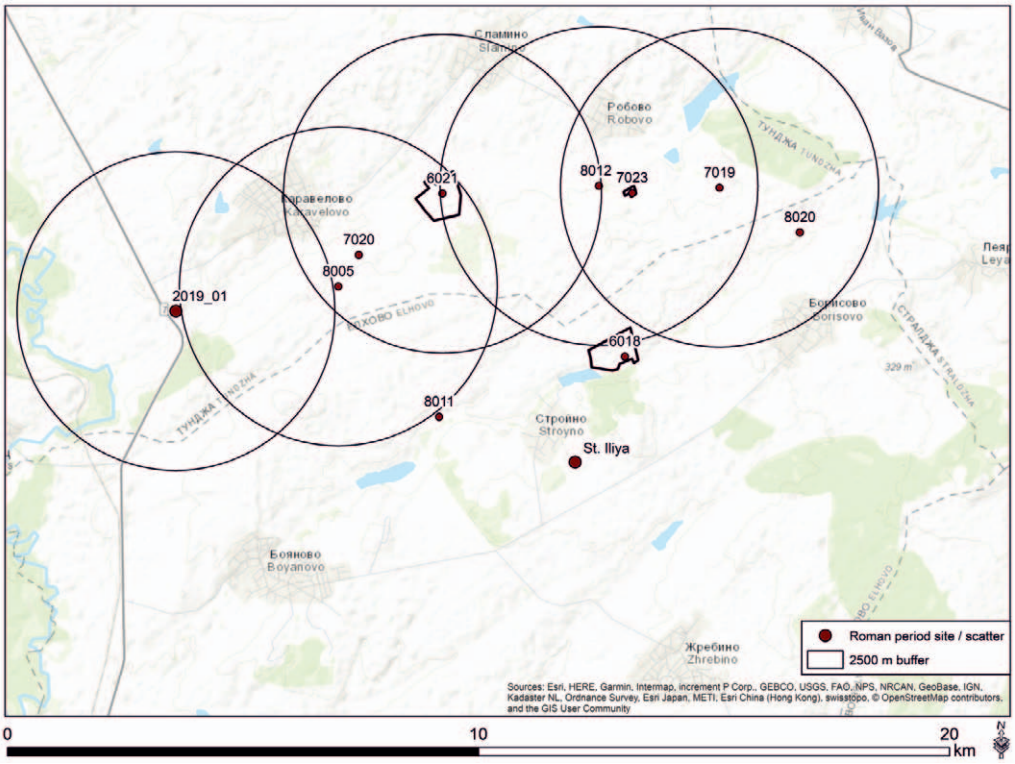


Fig. 3. Indication of 2500 m buffer zone around the larger rural settlements located along the Gerenska River (author P. Tušlová)

Обр. 3. Буферна зона от 2500 м около по-големите провинциални селища, разположени по поречието на река Геренска (автор P. Tušlová)

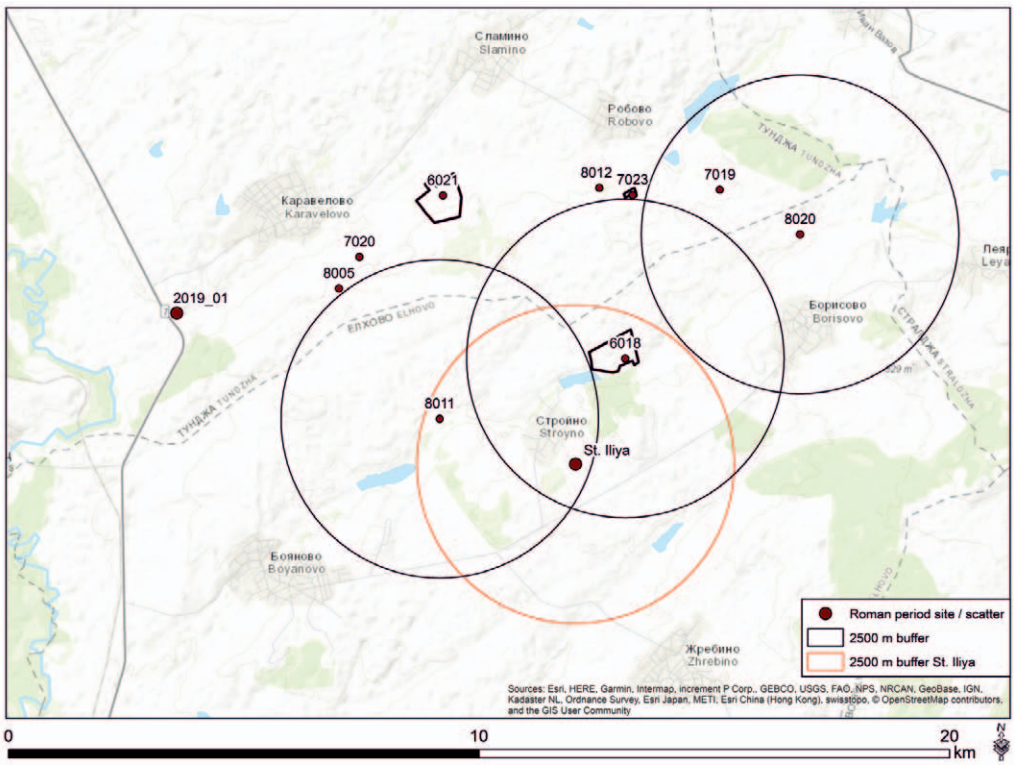


Fig. 4. Indication of 2500 m buffer zone around the larger rural settlements located along the Dereorman River (author P. Tušlová)

Обр. 4. Буферна зона от 2500 м около по-големите провинциални селища, разположени по поречието на река Дереорман (автор P. Tušlová)

		Regional Red-slipped ware		Grey ware		Mottled ware		Çandarlı ware		African red-slipped ware		Coarse cooking ware		Transport amphorae	
Pickup #	dim.	frgs.	g.	frgs.	g.	frgs.	g.	frgs.	g.	frgs.	g.	frgs.	g.	frgs.	g.
6021_01	20×20	725	3845	13	91							93	444	9	212
6021_02	20×20	579	4695	8	48							82	470	1	14
6021_03	20×20	900	3085	7	23	8	3	2	4			62	335	2	52
6021 Total		2204	11625	28	162	8	3	2	4			**237**	**1249**	**12**	**278**
7023_01	20×20	150	960	6	65							34	190	11	350
7023_02	20×20	305	1647	4	12	2	6	1	10	1	7	36	150	6	85
7023 Total		**455**	**2607**	**10**	**77**	**2**	**6**	**1**	**10**	**1**	**7**	**70**	**340**	**17**	**435**

		Storage vessels		Dioritic HM pottery		Granitic HM pottery		Pottery Total			Architectural ceramics			Other finds
Pickup #	dim.	frgs.	g.	frgs.	g.	frgs.	g.	frgs.	g.	frg./g.	frgs.	g.	frg./g.	
6021_01	20×20			48	370	48	283	936	5245	5.60	241	13000	54	EIA handle, flint, whetstones
6021_02	20×20			27	274	49	360	746	5861	7.86	185	12000	65	
6021_03	20×20			41	333	135	672	1157	4507	3,90	271	11000	41	
6021 Total		**0**	**0**	**116**	**977**	**232**	**1315**	**2839**	**15613**	**5.50**	**697**	**36000**	52	
7023_01	20×20			22	238	21	220	244	2023	8.29	3535	163000	46	
7023_02	20×20	2	595	19	130	65	425	441	3067	6.95	1705	59034	35	Daub (5 pcs.), greek amphora
7023 Total		**2**	**595**	**41**	**368**	**86**	**645**	**684**	**5083**	**7.43**	**5240**	**222034**	42	

Table 2. Overview of the ceramics collected at the individual pickups of the TRAP nos. 6021 and 7023; dim. = pick up dimensions; frgs. = fragments collected; g. = weight in grams; frg./g. = average weight of one fragment (i.e. overall fragmentation); HM = handmade pottery; AC = architectural ceramics
Таблица 2. Керамика от оборките на TRAP № 6021 и 7023; dim. = размери на обхвата на оборкта; frgs. = събрани фрагменти; g.= тегло в грамове; frg./g. = средно тегло на един фрагмент (т.е. обща фрагментация); НМ = ръчно изработена керамика; АС = архитектурна керамика

and frying pans); the handmade pottery was represented by both wares with distinctive Dioritic and Granitic fabrics.

Imported pottery was represented by a few fragments only. There were a few dozen transport amphorae fragments with very few diagnostic pieces. Even fewer fragments could be attributed to the fine ware import, either of recognizable origin, or distinctly different from the local production without further identification.

Architectural ceramics (AC) were most frequently made up of rooftile fragments including both *tegulae* and *imbrices*; all *tegulae* were of the Laconian type. There were only a few bricks and very rarely pieces of daub.

TRAP no. 6021

Year 2009

The surface scatter was spread over an extensive area of 16 ha on a slope of a hill descending towards the Gerenska River. During an intensive surface survey and two total pickups the TRAP team recovered material dated to the Early Iron Age, Hellenistic and Roman periods. The earlier

occupation seemed to be restricted to an area closer to the river, in the north-eastern corner of the scatter. The Roman period material was the most abundant one, featuring two main areas of material concentration. Besides the pottery and AC, quern stones, undiagnostic glass fragments and metal fragments, including an iron blade, were found (Iliev et al. 2012, 23–27).

Year 2019

In 2019, the whole area of the previously detected scatter was resurveyed. Bigger items and unusual objects were looked for, and the dimensions of the surface scatter were confirmed. The two main surface concentrations of Roman period material were still visible in the field, with one located on the most elevated southern part of the scatter, and the second one placed north of the first one halfway down the hill.

There were 11 small finds/worked stones found in the fields. These were eight quern stones, one whetstone, one body fragment of a glass vessel with faceted decoration and one iron nail (Table 3, fig. 5, figs 17.85–86, 18.87–91, 93, 96). The fields were newly harrowed, either with full visibility (100%) or with slightly lowered visibility ranging between 60–80% due to the straw cover. The fields were dry.

Three total pickups of 20×20 m were conducted, their placement was chosen based on TRAP data from 2009; the orientation followed harrowing. The first total pickup (6021_TPU01) was placed in TRAP polygon SUID 80965, in an area of the highest material concentration to the south; the second one (6021_TPU02) was placed in SUID 80958, to the south-west of the first one, in a field with much fewer finds; the third one (6021_TPU03) was placed north-west of these two, in SUID 61001, in the area of the second highest surface concentration during the TRAP survey, although the final spot was chosen based on the scatter density in 2019 (fig. 5).

Pickup 6021_TPU01 was placed in a polygon originally featuring most of the finds from the whole surface scatter – 1096 ancient pottery fragments. In 2019, there were 936 sherds in the single pickup. The majority of all the surface and small finds also came from this area, with three small finds found directly within the pickup. These are the two whetstones and one flint stone – likely production waste (see Table 3). The latter find very likely relates to an earlier period of occupation as a handle of an Early Iron Age (EIA) pot was also found there.

Pickup 6021_TPU02 was placed in the neighbouring polygon originally with (only) 41 ancient pottery fragments. In 2019, the TPU02 featured 746 fragments, about 200 fewer than TPU01, but the number of finds was still very high with the lowest fragmentation of all on this site – including both pottery and architectural ceramics (Table 2). Perhaps this part of the field was more deeply ploughed in the past ten years bringing pottery fragments up to the surface, thus increasing the amount of surface finds and lowering their fragmentation.

Pickup 6021_TPU03 was placed down the hill, towards the north. Originally, 166 ancient pottery fragments were counted within the polygon. In 2019, TPU03 proved to be the richest one in terms of pottery, featuring 1157 fragments, and architectural ceramics, however, also with the highest material fragmentation. It was also the only pickup where Mottled ware was found, although only numbering eight small pieces weighing 2.6 grams each on average. Also, two rim fragments of the Çandarlı ware (Eastern sigillata C) were found there, otherwise undetected in the rest of the scatter.

Pottery

The major pottery classes known from Yurta–Stroyno were also represented in scatter TRAP no. 6021. We may confirm the presence of regionally made table wares – Fine red-slipped ware (fig. 13.1–18), Common red-slipped ware (figs 13.19–21; 14.22–27), Grey ware (fig. 14.28–29) and

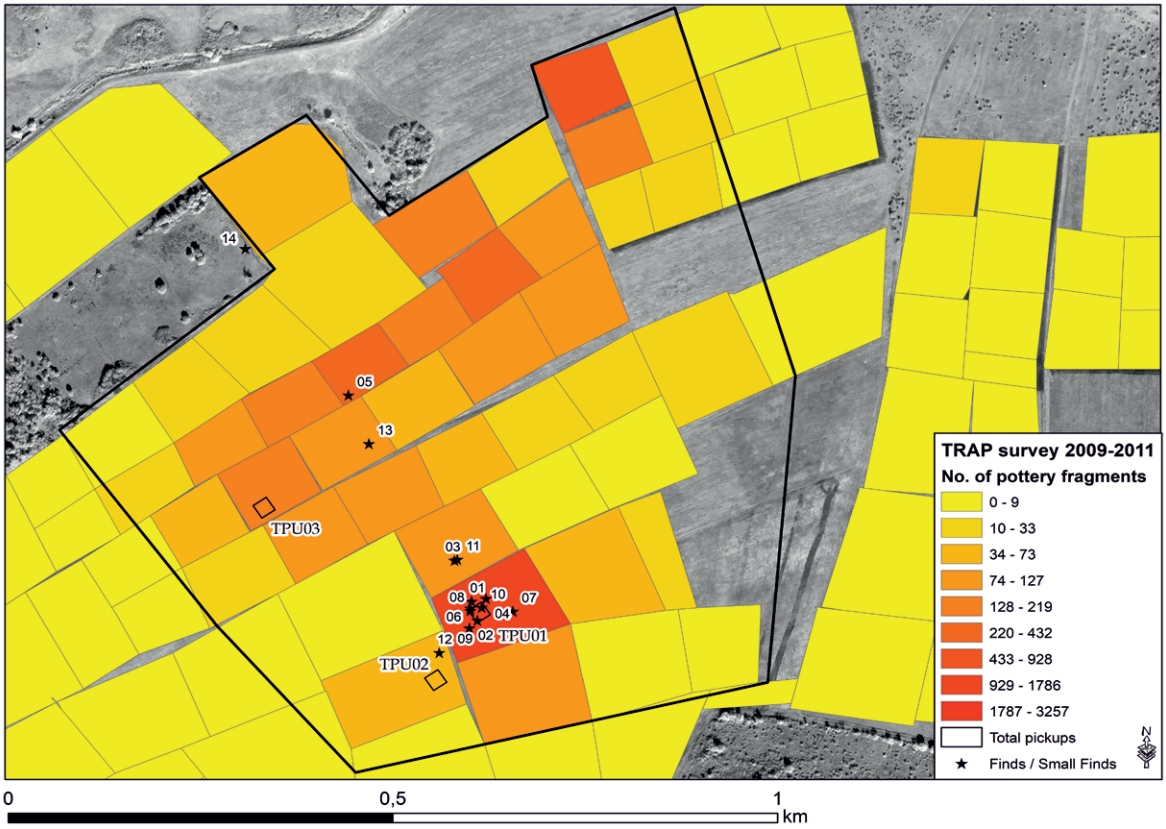


Fig. 5. Scatter TRAP no. 6021 with marked total pickups (TPU01–03) and small finds and worked stones (SF) 01–13 (map based on Ross et al. 2018, fig. 13 and Iliev et al. 2012, fig. 4, adapted by P. Tušlová in 2024)
Обр. 5. Струпване TRAP № 6021 с маркирани цялостни оборки (TPU01–03) и малки находки и обработени камъни (SF) 01–13 (карта, базирана на Ross et al. 2018, fig. 13 и Iliev et al. 2012, fig. 4, адаптирана от P. Tušlová през 2024 г.)

Mottled ware (fig. 14.30–31). The latter ware is rare and very fragmented, as was the case in Yurta–Stroyno. The high fragmentation of the ware could relate to its earlier production and longer post-depositional life as well as to the fragility of the ware. There were several other fragments of Mottled ware found in the fields, out of the pickup area, but still in a very small quantity. One of them is however a large fragment of a tray handle with incised decoration (fig. 14.32), a rare find not only for its state of preservation compared to other Mottled ware, but also for its shape, as trays are not a common vessel form in the Yambol District. Other attested Mottled ware forms are small vessels, cups, and bowls. Grey ware is not a frequent find, but it was represented to some degree in every pickup. These are mostly undiagnostic fragments, often body fragments or pieces of bases. There was one diagnostic fragment of a smaller krater with horizontal rim found in TPU02 (fig. 14.28) and fragment of a big vessel, possibly also a krater (fig. 14.29) found outside the pickup areas.

The most frequent finds are regionally produced red-slipped table vessels, compound of Fine red-slipped ware and Common red-slipped ware. The most represented shapes are plates with an out-turned arched rim (fig. 13.2) and similar shapes of plates (fig. 13.3–5); hemispherical bowls (fig. 13.8); and cups with an off-set rim and two band handles (fig. 13.14). We may also notice a higher number of table amphorae with out-turned rounded rims incised with one or two lines; from the 20 rim fragments which were found, three were brush slipped, the rest were slipped by dipping into the clay solution (see Tušlová 2023, 26, 42; fig. 11, pl. 2.182, 185). All the described shapes, as well as the other ones found in the scatter, are well known from the region, with parallels in Yurta-Stroyno.

The Common red-slipped ware includes vessels of Fine-red slipped ware fabric, but generally

of a thicker sherd which is commonly fired sandwich-like with a grey core and lower quality execution and/or slip. The material from the surface survey is in general of a worse quality due to the erosion and material degradation which makes it more difficult to distinguish between these two wares. Both wares seem to be, however, regionally produced, very likely contemporaneously from the 2nd till at least the 4th c. AD. The Common red-slipped ware vessels are generally in larger quantities. Among the well represented forms belong plates (fig. 13.19), big bowls (figs 13.20–21; 14.22–23, 27), jars (fig. 14.24), kraters (fig. 14.25) and dinos-like vessels (fig. 14.26). There were also two fragments of strainers made in this ware.

Regarding imported red-slipped table vessels, two fragments of Çandarlı ware were retrieved. Both are rim fragments of Hayes Form 4, commonly dated to the 3rd c. AD (Hayes 1972, 321–322, fig. 64). One fragment was found in the pickup TPU03 (fig. 14.33), another one, very small, in the northern field.

There are several other pottery fragments which, either by fabric or by shape, do not seem to be of regional production. The rim of a cup or bowl (fig. 14.34) has a reddish yellow fabric (Munsell 7.5YR 7/4) and red lustrous slip (2.5YR 5/6) which is however very worn, so is the sherd itself. By visual appearance it could be attributed to Pontic Sigillata A, however, there is no exact shape to relate it to. Closest is the Form 24.2 and 24.3 of Zhuravlev, a hemispherical cup with everted (ribbed) rim dated to the second half of the 1st c. AD (Zhuravlev 2010, 120, 222), however, Zhuravlev's form has a straight rim. Another rim sherd of a bowl (fig. 14.35) has a red fabric colour (2.5YR 4/8) and matt good quality slip of the same colour. The slip is continuous on both sides. A similar shape was found in Yurta–Stroyno, however, the ware differs – the fabric of the Yurta–Stroyno sherd has a reddish yellow colour (5YR 6/8), the slip is red (2.5YR 5/8), sparse inside. The shape is quite universal, with vessels of a similar shape being produced in different production centres mostly located in Eastern Aegean (cf. Tušlová 2023, sherd no. 337).

The last possibly imported table ware sherd is a rim of a bowl (fig. 14.36) of a reddish yellow fabric (5YR 6/6) with grey core and very worn red slip (2.5YR 5/8). The same shape of the same ware is known from Yurta–Stroyno (cf. Tušlová 2023, no. 338) however, with unknown place of origin.

The wheel made Coarse cooking ware (fig. 15.37–44) also seems to be of regional production, with shapes and fabric parallels in Yurta–Stroyno. From 49 rim fragments, the most represented are pots (41; here fig. 15.39–44), while the remaining eight fragments have everted rims either of casseroles or frying pans (fig. 15.37–38); there were four lids. The handmade cooking ware is substituted by the Granitic (fig. 15.45–48) and Dioritic (fig. 15.49–50) wares with the granitic one represented in a higher number. The Granitic fabric rich in quartz might be confused with the Coarse cooking ware fabric if the fragment is small, which might have helped to outnumber the Dioritic ware. Consequently, we should be careful when comparing them by number. The shapes are simple, all are pots with s-shaped rims. The only decoration is a relief band with cut lines or finger imprints.

There were no fragments of storage vessels and very few fragments of transport amphorae. One rim fragment of a Kapitän II amphora (fig. 15.51) and an amphora toe (fig. 15.52) of a pink sandy fabric (5YR 8/4), likely of southern Black Sea provenance, were found in TPU01. A rim of a southern Black Sea coast amphora of reddish yellow (5YR 7/8) fabric with predominant black shiny inclusions was found in TPU03 (fig. 15.53). Besides the Roman period pottery, about eight handmade pottery fragments scattered randomly over the site could be dated to the EIA; one amphora toe is very likely dated to LIA (fig. 15.54).

Worked stones, metals and glass fragments

Apart from pottery, the most common finds are fragments of quern stones and whetstones, glass, and metal objects. Often very damaged, quern stones number seven pieces (fig. 18, Table 3; nos 87–91). Five to six of them are parts of rotary quern stones; one is a saddle quern stone (fig. 18.89). Three of the better-preserved fragments (fig. 18.87, 90–91) might be identified as upper stones of rotary querns, the so-called *catilli* (cf. Weissová et al. 2022, 95–96, fig. 2). *Catillus* no. 90 preserves the hole for a wooden handle; based on its shape it might be identified as a Conical *catillus* without the rim (fig. 18.90). The two remaining fragments are Conical *catilli* with sloping rim (fig. 18.87, 91). Two more fragments of rotary querns were identified, they were however poorly preserved (6021_2019_SF03 and _SF05; Table 3 not drawn). The most abundant are rotary quern stones made of igneous rocks (4 pcs.), three are of volcanic rocks and one of a plutonic rock. Both rocks are locally available. Only one rotary quern stone was made of sedimentary rock, of medium to coarse grained sandstone (fig. 18.87). A similar composition of rotary quern stones – dominated by volcanic rocks – was also found in Yurta–Stroyno (Weissová et al. 2022, 95).

A quern stone made of vesicular basalt is most peculiar (fig. 18.88). The piece is however very fragmented, and it is difficult to reconstruct its original shape. A better preserved worked stone made of the same material was found in Yurta–Stroyno, where it was identified as a part of the segmented mill Type 1 according to Peacock (2013a, 97; 2013b, 154–155, fig. 1.c), rarely documented in the area (Weissová et al. 2022, 96–97). Basalt is a volcanic rock, which is abundant along the middle stream of the Tundzha River, especially in the northern and middle part of the Yambol District. Nevertheless, without further analyses it is impossible to determine its possible origin.

The last fragment could be identified as a lower stone of a saddle quern (fig. 18.89), a stone tool used across prehistory for grinding a wide range of products (Alonso, Frankel 2017, 2–3). It is made of fine to medium grained sandstone.

Less numerous are other stone objects including three whetstone fragments, two rectangular, rounded on the edges and oval in section (no. 93); and one of rounded form. Whetstones are typical finds from prehistoric and Roman period settlements (towns and rural settlements, as well as production sites). They are usually made with a fine-grained stone, typically sandstone, and used with water to sharpen different cutting tools (Gánovský 2013, 4–6; Thiébaux et al. 2016, 565). The whetstone no. 93 has a typical parallelepiped shape with irregular rectangular cross-sections as the original shape was degraded by long-term use (fig. 18.93). Rectangular whetstones belong to the most frequent group of whetstones manufactured throughout the Roman Empire (Thiébaux et al. 2016, 565–566).

Further, one pebble rock tool, half of a rounded pebble smoothed from one side (fig. 18.96), and one flint fragment with a cortex of no particular shape, likely production waste, were found. The chronology of these stone tools is questionable as they are not chronologically sensitive. Similarly, the chronological classification of the iron nail with strange blue-greyish corrosion (fig. 17.86) is not clear. Morphologically, it might be Roman (cf. Čisťakova, Kmošek 2022), but also younger, as such nails are known until the beginning of the 20th c. AD (cf. Krajíc 2003, 60–68; Jičínský 2017, 87).

Additionally, one glass body fragment no. 85 was found in the fields. It is decorated with two rows of elongated facets and two horizontal engraved lines (fig. 17, tab. 3). It is made of thicker high-quality glass with a minimum of impurities and bubbles. The technique of facet cutting is well known in the Roman Empire from the end of the 1st c. AD, and it was used the most during the 2nd and the 3rd c. AD. The combination of facet and linear wheel-cut is typical for the vessels dated to the 2nd–3rd c. AD (Czurda-Ruth 1989, 133)[3]. Based on the curvature of the sherd and faceted decoration

3 Faceted decoration was also used during the Late Antiquity (4th–5th c. AD), when, however, bigger round/oval facets were more popular (Whitehouse 1997, 221).

No.	TRAP #	SF#	Total pick-up #	Material	Object	Specification	Part	H. (mm)	W. (mm)	T. (mm)	W. (g.)	Physical description / Notes	Chronology
87	6021	1	×	Stone	Rotary quern stone	Sandstone	Rim	200	100	75	1500	Upper stone	Roman
88	6021	2	×	Stone	(Rotary?) quern stone	Volcanic rock (vesicular basalt)	Rim	230	120	80	1500	×	Roman
×	6021	3	×	Stone	Rotary quern stone	Volcanic rock (tuff)	Body	170	130	80	3000	One smoothed side	Roman
89	6021	4	×	Stone	Saddle quern stone	Sandstone	Body	210	80	85	2000	Lower stone; irregular sides	?
×	6021	5	×	Stone	Rotary quern stone	Plutonic rock (granite?)	Body	210	150	150	7000	Two smoothed sides	Roman
85	6021	6	×	Glass	Vessel	Bowl (?)	Body	28	26	3	×	Transparent; colourless; engraved and faceted decoration	2nd-3rd c. AD
86	6021	7	×	Iron	Nail	×	Whole nail	68	39	8	37	Square section of the shank; blue-greyish corrosion	Roman / Modern (?)
×	6021	8	1	Stone	Flint	Production waste	Chip	39	25	16	16	Fragment with cortex	EIA ?
×	6021	9	1	Stone	Whetstone	×	Rim+ body	93	74	22	195	Rounded; rounded edges	?
×	6021	10	1	Stone	Whetstone	×	Rim+ body	49	36	17	50	Rectangular; rounded edges	?
93	6021	11	×	Stone	Whetstone	×	Rim+ body	55	31	19	69	Rectangular; rounded edges	Roman ?
96	6021	12	×	Stone	Pebble rock tool	×	Rim+ body	91	43	59	231	Rounded shape; one smoothed side	?
90	6021	13	×	Stone	Rotary quern stone	Volcanic rock (tuff)	Rim	61	60	63	346	Upper stone; hole for handle	Roman
91	6021	14	×	Stone	Rotary quern stone	Volcanic rock (tuff)	Rim	63	55	90	715	Upper stone	Roman
82	7023	1	×	Glass	Vessel	Bottle	Rim	27	6	7	×	Transparent, blue-green	?
83	7023	2	×	Glass	Vessel	×	Body	27	14	2.5	×	Colourless, transparent; engraved and faceted decoration	2nd-3rd c. AD
84	7023	3	×	Glass	Vessel	Drinking vessel	Rim	16	18	1.5	×	Colourless; fire rounded rim	2nd-4th c. AD
94	7023	4	×	Stone	Whetstone	×	Rim+ body	41	41	10	33	Rectangular; flat; smoothed from both sides; triangular edges	Roman / Modern (?)

No.	TRAP #	SF#	Total pick-up #	Material	Object	Specification	Part	H. (mm)	W. (mm)	T. (mm)	W. (g.)	Physical description / Notes	Chronology
92	7023	5	×	Stone	Rotary quern stone	Volcanic rock (tuff / basaltic andesite)	Rim	91	72	84	462	Upper stone	Roman
×	7023	6	×	Stone	Whetstone	×	Rim+ body	44	42	21	86	Rectangular; two smoothed sides	Roman / Modern (?)
95	7023	7	×	Stone	Whetstone	×	Rim+ body	85	63	27	252	Rectangular; triangular section	Roman / Modern (?)
×	7023	8	×	Stone	Quern stone	Sandstone	Body	66	48	36	128	Two smoothed sides	Roman

Table 3. List of the small finds including worked stones found in scatters TRAP nos. 6021 and 7023
Таблица 3. Списък на дребните находки, включително обработени камъни, открити в струпвания TRAP № 6021 и 7023

it is possible to classify the body fragment no. 85 to a group of hemispherical bowls Isings 96 (Clairmont 1963, 65–70; Shepherd 1999, 359–360; Stawiarska 2014, 84–85). Similar glass fragments were found at Yurta–Stroyno (Čisťakova, Zlámalová Cílová 2022, 193–194) and *Nicopolis ad Istrum* (Shepherd 1999, 313–316). From the territory of Bulgaria, hemispherical glass bowls with faceted decoration are also well known from the Roman period graves, e.g. from Butovo (Veliko Tarnovo), Mlekarevo (Sliven) and Znepole near Tran (Pernik), all dated to the 2nd–3rd c. AD (Cholakova 2006, 222).

TRAP no. 7023

Year 2009

A dense, spatially limited surface scatter was found on the top of a small terrace located about 1 km south-east of Robovo village overlooking the Gerenska River Valley. The overall scatter area covered 1.5 ha and the majority was concentrated in two polygons, SUID 70953 and 70954. The scatter was rich in architectural ceramics, especially in bricks and roof tiles. There was very little other material, including pottery. The scatter was dated solely to the Roman period and interpreted as either a small, isolated structure, or necropolis (Iliev et al. 2012, 36).

Year 2019

The surface scatter was easily found, located on the small terrace, divided into overgrown pasture to the north and two separated fields to the south. Random pottery fragments and one glass rim dated to the Roman period were found in several molehills over the overgrown area, otherwise there was zero surface visibility. The cultivated fields to the south were walked systematically in the same manner as the previous surface scatter, no. 6021. The material was concentrated especially on the first line of the cultivated fields, in the red coloured polygon SUID 70953 (fig. 6). The scatter continued downhill to the east till the end of the field. The surface material was composed especially of architectural ceramics and middle to small sized stones as described previously by TRAP; however, the finds showed more variability in comparison to the 2009 survey. Besides the pottery, three glass fragments (nos 82–84), three whetstones (nos 94–95) and two milling stones (no. 92, see tab. 3, figs 17–18) were found in the fields. All the finds were concentrated around the same spot, the eastern

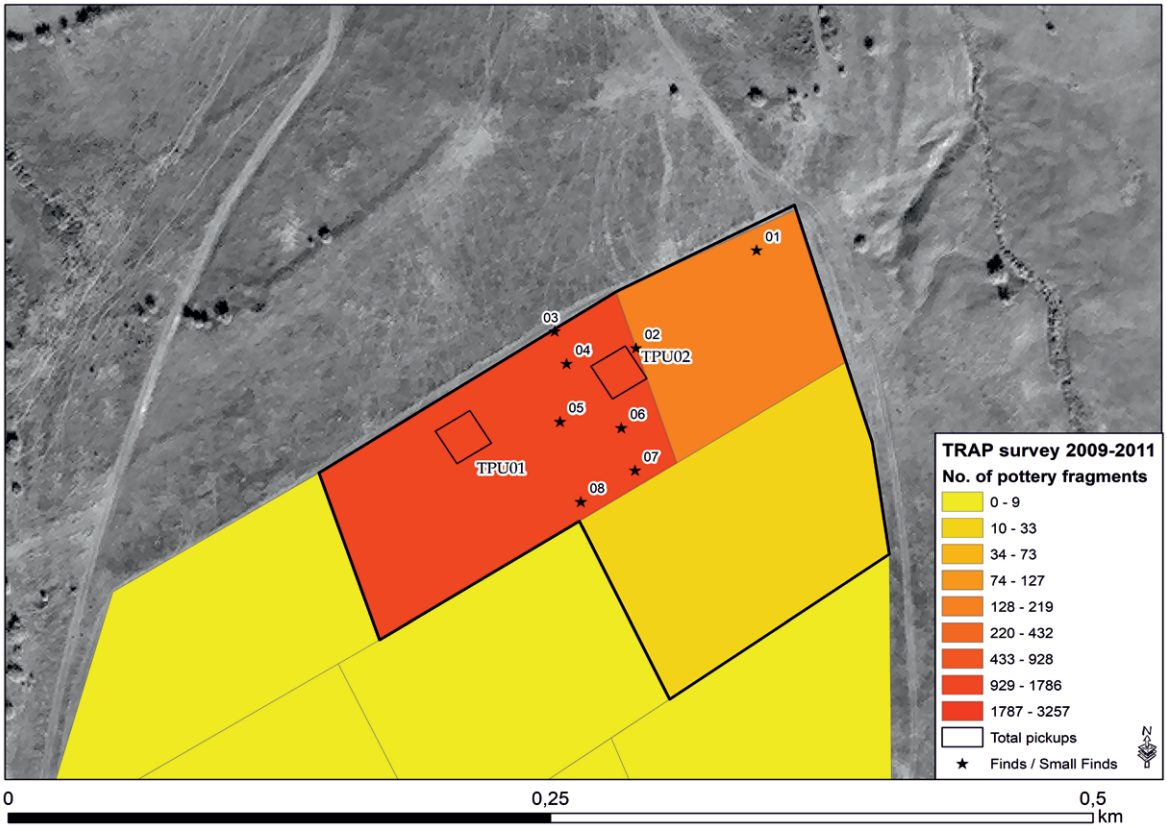


Fig. 6. Scatter TRAP no. 7023 with marked total pickups (TPU01–02) and small finds and worked stones (SF) 01–08 (map based on Ross et al. 2018, fig. 13 and Iliev et al. 2012, fig. 4, adapted by P. Tušlová in 2024)
Обр. 6. Струпване TRAP № 7023 с маркирани цялостни оборки (TPU01–02) и малки находки и обработени камъни (SF) 01–08 (карта, базирана на Ross et al. 2018, fig. 13 и Iliev et al. 2012, fig. 4, адаптирана от P. Tušlová през 2024 г.)

edge of the western field, as if they were brought there by machines during the field's cultivation; only one of the glass fragments was found further downhill (SF01 – no. 82).

Two 20×20 m pickups were conducted, both in TRAP polygon SUID 70953, originally numbering 1700 ancient pottery fragments. 7023_TPU01 was placed to the east of the polygon, in the area of the highest concentration of stones and architectural ceramics, in a harrowed field with 80–100% visibility. 7023_TPU02 was placed in an area of the highest concentration of variable surface material, in the same field as TPU01, which was, however, covered by surface vegetation composed of straw, limiting the visibility to 60–80%.

Both pickups yielded a very high number of architectural ceramics (tab. 2), which was composed predominantly of roof tiles (approximately 98% of all AC) with only a few bricks and several pieces of mudbricks. A predominant component of roof tiles in AC is also common at Yurta–Stroyno where the bricks seem to be used for dedicated purposes only (Weissová 2022, 74).

TPU01 featured half of the pottery finds and twice as many AC fragments of lower fragmentation than TPU02, also including seventeen fragments of overfired roof tiles and a brick. The higher number of roof tiles and less pottery might relate to the disturbance of the upper construction of a collapsed structure. We may expect that the top layer composed of rooftiles was hit by the ploughing machines and spread around. Nevertheless, the overfired ceramics are an unusual feature. We did not find any such fragments in TPU02, nor on the site 6021 and rarely at Yurta–Stroyno. The high temperatures needed for clay vitrification could relate to the destruction of the structure by fire, or the

overfired rooftiles and a brick could evidence activities related to high temperatures conducted at the place, such as the production of architectural ceramics.

Pottery

The overall amount of pottery finds at TRAP no. 7023 is much lower than in the case of TRAP no. 6021, numbering 684 vs. 2839 fragments (tab. 2). However, the composition of the regionally produced ware seems to be the same; most of the shapes also repeat. The table vessels are represented by Fine red-slipped ware (fig. 16.55–60), Common red-slipped ware (fig. 16.61–67), Grey ware (fig. 16.68) and a few fragments of Mottled ware (e.g. fig. 16.69).

There are many red-slipped ware fragments with a sandwich section, grey core and poor slip, making the representation of Common red-slipped ware almost equal to Fine red-slipped ware. Regarding individual shapes, some phenomena repeat – hemispherical bowls; cups with an off-set rim and two band handles; plates with an out-turned arched rim and the table amphorae with an out-turned rounded incised rim are common. The latter are represented by eight rim fragments, only one of which is brush slipped (no. 65). The three fragments of strainers are also made of the Common red-slipped ware (e.g. no. 67). What is, however, different from the first scatter, are the flanged bowls made in Fine red-slipped ware, very common for the regional production. They are completely missing at the scatter TRAP no. 6021, while here they are represented by several fragments (e.g. nos 58–59).

The Coarse cooking ware is composed of only four diagnostic rims, all of them are pots (fig. 17.73–74). Despite the small number, we may still suggest that this form might again prevail over the frying pans and casseroles. Handmade cooking ware is represented by the two wares – Granitic (fig. 17.75–77) and Dioritic (fig. 17.78–80), and as with the previous scatter, the Granitic ware is more abundant. All diagnostic handmade vessels made in both wares are pots with s-shaped rims. None of the fragments is decorated.

Regarding the imported pottery, a few fragments of fine-red slipped ware and transport amphorae were found. The table ware includes three rim fragments, all found in TPU01. The first is a rim of Çandarlı ware Hayes Form 4 (fig. 16.70), which is most commonly dated to the 3rd c. AD (Hayes 1972, 321–322, fig. 64); another one is a rim of African red-slipped ware (fig. 16.71); and the last one is a flanged bowl rim of an unidentified origin (fig. 16.72). The African red-slipped ware is represented by a fragment of a plate or large bowl (no. 71). It has a strong brown fabric (7.5YR 5/6) with yellowish red (5YR 5/6) matt thin slip, continuous on both sides. The fabric is very fine with rare tiny silver mica flakes on the surface. We may attribute this fragment to Hayes Form 67, dated from the mid-4th till the mid-5th c. AD (Hayes 1972, 112–116, fig. 19; 2008, fig. 34.1082). There are very few finds of African red-slipped ware known from the area so far. About ten years ago G. Kabakchieva put together African red-slipped ware finds from the Diocese of Thrace and Dacia in the territory of modern Bulgaria (Kabakchieva 2013). Her list of finds includes 52 sherds from twelve sites[4], numbering 20 different types of African red-slipped ware. None of the documented finds were however found along the Tundzha River basin, nor have any new findings been published from the area up to date except one fragment of a base decorated with two imprinted palmette leaves possibly of African origin found at Yurta–Stroyno (see Tušlová 2023, no. 344).

The last sherd, a flanged bowl (no. 72), has a fine reddish yellow fabric (5YR 6/8) and a thin,

4 These are: a grave in Asenovgrad municipality; Deultum; Krakra fort in Pernik; Kyustendil; *Marcianopolis; Nicopolis ad Istrum;* Ropotamo River estuary (underwater find); Sandanski; Varna (underwater find); Villa Armira near Ivaylovgrad; Yakimovo near Montana; *Yatrus* (Kabakchieva 2013).

worn, badly preserved reddish brown slip (2.5YR 4/3); the core of the sherd is grey. Morphologically, it has a very pronounced lower rib, wider than the rim.

The fragments of transport amphorae are all undiagnostic, recognized only by the fabric. One fragment of a Kapitän II amphora and a toe possibly of LIA chronology (fig. 17.81) were retrieved from TPU02; another fragment of Kapitän II and a south-pontic amphora were found in the fields. The latter might also be dated to the LIA. Two dolia rim fragments were found in TPU02, both very worn. Despite their poor state of preservation, they are the only remains of storage vessels found at the site.

The two above-described amphorae are the only fragments possibly pre-dating the Roman occupation of the area. It is quite strange that the Greek-Hellenistic period would be represented by transport amphorae only, but none of the other wheel-made sherds could have even been considered to be pre-Roman. A similar phenomenon, i.e. Greek-Hellenistic occupation in the rural countryside of the region attested mainly by the presence of transport amphorae, was already noted in the material processed by TRAP (Iliev et al. 2012; Tušlová, Weissová 2018).

Worked stones and glass fragments

There were several stone tools and glass fragments retrieved from the scatter. Regarding the stone tools, two quern stones were found. One is a *catillus*, made of a volcanic rock (fig. 18.92); one is a sandstone rotary quern, too fragmented for further classification (SF08 in tab. 3). Further three whetstones were found, all rectangular in form, otherwise of different sizes and shapes. No. 94 has a rectangular shape, but it is relatively narrow with regularly cut edges, not typical for Roman period whetstones; no. 95 has an irregular shape tapering towards the edges which makes it rather characteristic for post-medieval whetstones. As with the previous case, the chronology of these objects is complicated. The scatter does not feature a multi-period occupation favouring their classification either into the Roman period or into the post-medieval modern era.

The glass finds are represented by three fragments. No. 82 is a badly preserved rim fragment of transparent blue-green glass, based on its size and shape, likely the rim of a bottle. No. 83 is a body fragment of transparent glass with elongated faceted and engraved linear decoration. It has a thicker sherd, and it is made of high-quality glass with a minimum of impurities and bubbles, however, the vessel shape cannot be approximated from the small fragment. No. 84 is a rim of a transparent glass fragment. According to its shape, it belongs to a wider group of drinking vessels. It has a diameter of 90 mm and a fire-rounded out-splayed rim which could place it into the group of glass bowls/beakers. These bowls/beakers were widely spread all over the Roman Empire and were in use from the 2nd to the 6th c. AD (Isings 1957, 101–103), with the peak production and distribution during the 2nd–4th c. AD (Rütti 1991, 49). A collection of similar vessels is known from *Nicopolis ad Istrum*, where these vessels were in use till the 4th–6th c. AD (Shepherd 1999, 346–347); further from Gradishteto near Dichin (Cholakova 2009, 304–305), Yatrus–Krivina (Gomolka 1979, 146–150), Yurta–Stroyno (Čisťakova, Zlámalová Cílová 2022, 186) and Kabyle[5].

5 Unpublished finds from Kabyle.

Geomagnetic prospection

In summer (24–25.07) and autumn (26–27.11) of 2021, a geomagnetic prospection took place on three sites in the Yambol District. The prospection focused on already predicted Roman period settlements/sites in the area along the middle Stream of the Tundzha River. The first prospected area was the scatter TRAP no. 7023 near Robovo; another one was located just east of Kabyle; and the last one in the fields near the village of Kozarevo, south-east of Yambol (fig. 1).

The geomagnetic prospection was carried out by the Archaeogeophysics team from the Department of Archaeology and Museology at Masarik University in Brno, Czech Republic[6]. The survey itself was conducted with a fluxgate magnetometer used in ATV mode. RTK GNSS (Real Time Kinematic Global Navigation Satellite Systems) was used to record the position of the measurements.

TRAP no. 7023

Introduction

The TRAP scatter no. 7023 is one of the Roman period sites re-surveyed in 2019 (see fig. 6). It was chosen for geomagnetic prospection based on its small dimensions, easy access, and single period occupation. It was prospected in autumn (26.11.2021) when the fields were partly harrowed (the western field), partly deep ploughed (the eastern field) (Bakardzhiev et al. in press a). The northern scrubby area was still heavily overgrown allowing only a small part of it to be investigated. However, the core area with the highest surface finds concentration was fully prospected. The most challenging situation represented the deeply ploughed eastern field sloping downhill which, after some attempts, proved to be impossible to measure. Within a single day, an area of 1.7 ha was prospected (fig. 7).

Results

The area of TRAP polygon SUID 70953 with the highest amount of architectural ceramic and stones found during the intensive surface survey revealed strong bipolar anomalies, likely debris of fallen constructions. The debris continued further north, into the scrubby area. Altogether, three features of a rectangular shape (10 × 6 m, 30 × 12 m, 20 × 16 m) were identified. A similar concentration of bipolar anomalies was located to the north-east of the prospected area, however these features were not fully investigated due to the dense vegetation. All these features likely relate to a destruction layer of some construction (fig. 8).

Most of the other detected anomalies are magnetically positive features of an oval shape, numbering little over a hundred spots. These are sunken features, likely pits. They were concentrated especially in the eastern field; some were found also in the scrubby area in the north.

Besides magnetically positive anomalies, a number of linear features were also detected. They follow the ploughing of the fields and are very likely connected to a modern use of the fields and their cultivation.

The results of the geomagnetic prospection are not very clear. Nevertheless, putting the data together with the outcome of the surface survey we may conclude that the three areas of debris detected by the geomagnetic prospection relate to the dense roof tile scatter concentrated exactly at the same place. No thermoremanent magnetized features were detected to support one of the previously suggested ideas of a local production of architectural ceramics or the presence of high temperature related crafts. Perhaps these burned roof-tiles, which gave a basis for this assumption were still good to be used for construction purposes. Another roof tile layer might be located north-east of this one,

6 Peter Milo; Tomáš Tencer; Dávid Šálka.



Fig. 7. TRAP no. 7023 with the results of the geomagnetic prospection (map by P. Milo, T. Tencer and D. Šálka)
Обр. 7. TRAP № 7023 с резултатите от геомагнитната снимка (карта на P. Milo, T. Tencer и D. Šálka)



Fig. 8. TRAP no. 7023 with the results of the geomagnetic prospection and marked features (map by P. Milo, T. Tencer and D. Šálka)
Обр. 8. TRAP № 7023 с резултатите от геомагнитната снимка и маркирани структури (карта на P. Milo, T. Tencer и D. Šálka)

in the scrubby area with zero surface visibility which was not fully prospected, nor was it surveyed. The two features are about 44 m apart, and due to no visible connection, likely representing two different constructions/homesteads.

East of Kabyle

Introduction

In the year 2021, during the extension of the artificial irrigation channel of Azmak Dere, a Roman period structure near Kabyle was found. It is located about 300 m north-east of the centre of Kabyle, with most of the remains detected in the trenches nos 10–15 on the northern bank of the river (Marchovski, Bakardzhiev in press). Under the topsoil, a layer of roof tiles, a stone wall, and associated pottery dated to the Roman period were found. Otherwise, many pits were found, especially in the north-eastern part of the investigated area, all dated to the EIA. According to the excavators, the remains of the Roman period structure might belong to a *villa*.

Since the excavations of the area were supposed to continue in the following years, geomagnetic prospection was conducted on the relevant fields surrounding the artificial channel to reveal a possible continuation of the roofed structure. The prospection took place on 24.07.2021, covering 2.5 ha (Bakardzhiev et al. in press b). The relevant fields, located on the eastern edge of the investigated area, were freshly harrowed with easy passability.

Results

The investigated area is divided into two fields, northern and southern, separated by the irrigation channel running east to west. In total, 347 features possibly related to human activity were identified in both fields. Most of them are magnetically positive features of oval shape – pits.

The majority of the pits are located in the north-eastern part of the northern field, fewer of them in its western part and in the southern field. These belong to the EIA period, and many of them had been already excavated in 2021 *via* test trenches (Marchovski, Bakardzhiev in press). Some of the sunken features are of larger dimensions and of a specific shape, such as the rectangular feature cut in half on the northern edge of the northern field (fig. 9).

Still in the northern field, close to the trenches with the roof tile layer, a spatially significant concentration of bipolar anomalies was identified. It seems to be a rectangular structure of 16 × 16 m, creating a right angle on its western edge, marked by some sort of delimitation (the dashed red line on fig. 10). This feature might be interpreted as the debris of a collapsed structure. In its vicinity there are several other bipolar anomalies, likely thermoremanent magnetized features, which are remnants of burned material or pyro-technological features such as ovens or kilns. There are however no visible remains of the excavated roofed structure continuation further north, as it should be located just to the south of the main debris concentration along the channel.

The southern field has significantly fewer anomalies than the northern one, but the pits continue. There is also one more area with the debris of a collapsed structure near the artificial channel, measuring ca. 10 × 15 m. Near the debris there are two more thermoremanent magnetized features. Several lines and linear structures, often segmented, were further detected. These are very likely of modern origin, such as traces of field cultivation.

The two areas of debris, about 45 m apart separated by the artificial channel, likely relate to each other, as well as to the roof tile layer uncovered just in between of them. The debris might relate to the roof tile destruction fallen on the stone foundations as uncovered in the test trenches.

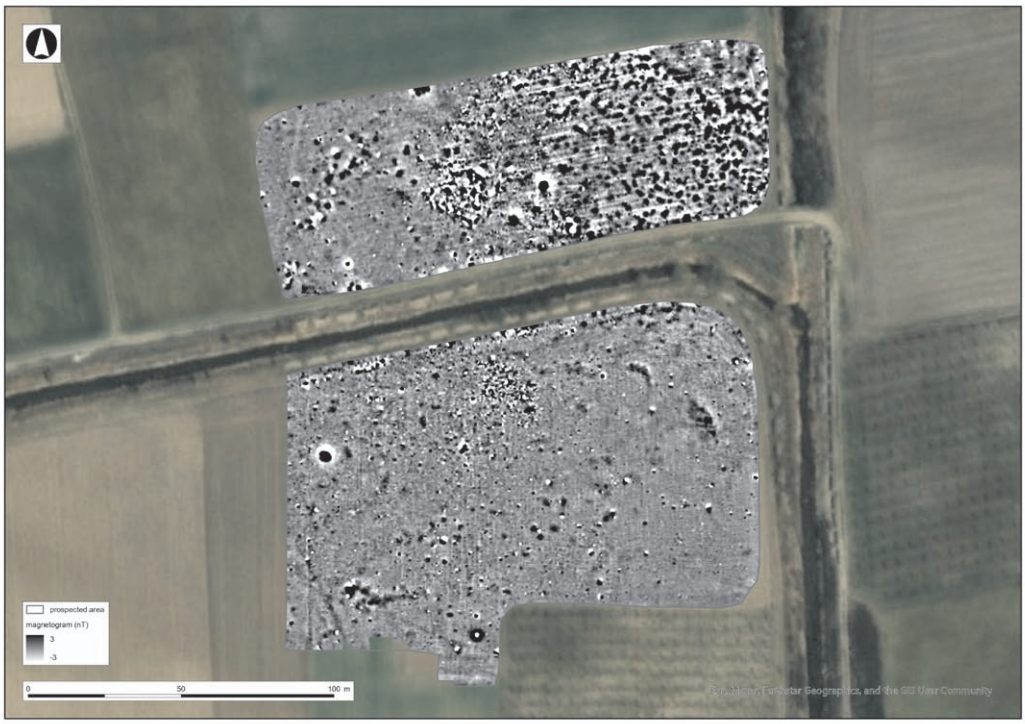


Fig. 9. Area east of Kabyle along the artificial irrigation channel of Azmak Dere with the results of the geomagnetic prospection (map by P. Milo, T. Tencer and D. Šálka)
Обр. 9. Районът източно от Кабиле покрай изкуствения напоителен канал на Азмак дере с резултатите от геомагнитната снимка (карта на P. Milo, T. Tencer и D. Šálka)

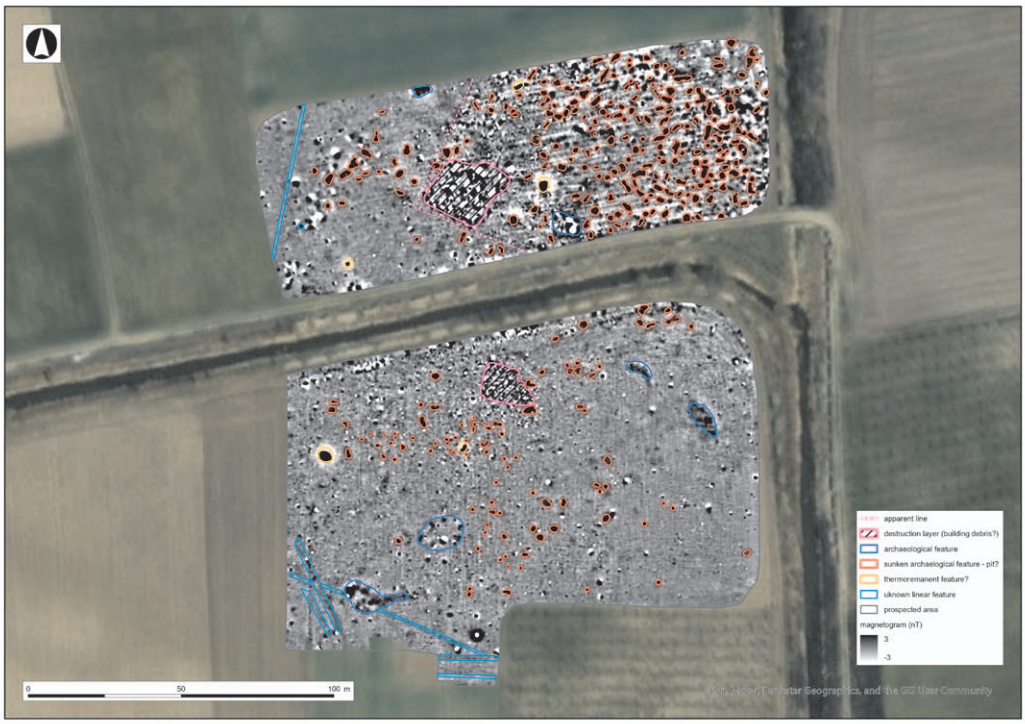


Fig. 10. Area east of Kabyle along the artificial irrigation channel of Azmak Dere with the geomagnetic prospection and marked features (map by P. Milo, T. Tencer and D. Šálka)
Обр. 10. Районът източно от Кабиле покрай изкуствения напоителен канал на Азмак дере с резултатите от геомагнитната снимка и маркирани структури (карта на P. Milo, T. Tencer и D. Šálka)

Kozarevo

Introduction

The village of Kozarevo is located about 8.5 km south-east of Yambol and 14 km south-east of ancient Kabyle. The modern village seems to be built over a Roman period settlement (*vicus*?) as many local inhabitants retrieved pottery and other material dated to the Roman period from their gardens. The cultivated fields to the south-west of the village along the Kozarevskoto Dere also yielded a large amount of pottery, AC, and worked stones. The raised surface concentration was noted during a preliminary field observation, but no surface survey has been conducted yet. Consequently, there is no systematically collected material to work with and to compare with the other scatters mentioned in the first part of the article. Nevertheless, it is worth noting that there is a high amount of metal slag concentrated on the surface.

The area with the largest amount of surface material was prospected using the geomagnetic method on 25.07 and 27.11 of 2021 (Bakardzhiev et al. in press c). In total 12.2 ha were investigated in the two different months to cover the whole desired area. In July, part of the fields was newly harvested, covered by a dense straw layer; in November, a fair time after the harvest, the fields were covered in short but dense grass cover. The fields in the north-east were deep ploughed, although it was possible to prospect them, the results were very poor.

Results

The magnetic field of the investigated area is very affected by the complicated hydrogeological processes and modern underground constructions (fig. 11). The strong signal from these structures masks the weaker responses from the archaeological features. Consequently, the interpretation of the archaeological features in this area is challenging and complicated. In some prospected parts, however, the pedological and geological conditions provided a sufficient contrast to detect magnetic anomalies. Altogether, more than 120 anomalies, possibly related to archaeological features, have been identified in the areas without strong magnetic disturbance (fig. 12). Around 100 of the identified anomalies are magnetically positive oval shape features, representing the pits. Due to the disturbed geology, it is however impossible to identify their possible concentrations.

The relatively high number of bipolar anomalies likely refers to thermoremanent magnetized features, areas fired at high temperatures, likely ovens or kilns. They are to be found along both banks of the Kozarevskoto Dere. Their larger cluster however appears in the south-eastern field separated by the river, where seven such features have been found, one next to another. Others were spread over the prospected area, both along the river and deeper into the fields.

Near the river in the northern field, strong magnetic dipole anomalies were detected, very likely representing the remains of stone walls (50 × 15 m). A dominant wall running north-south is visible, so is a perpendicular wall attached to its southern end. Otherwise, there is no clear ground plan. In the north, a rectangular room might be running along the wall; perhaps another one is attached to the southern ‘L’ shaped perpendicular wall. Near the wall structure, several different features and thermoremanent anomalies were detected.

Two rounded magnetic dipole anomalies, 7 m in diameter, were further detected on the south-eastern field separated by the river. They feature similar characteristics to a stone structure, but their interpretation is not clear.

The amount of thermoremanent anomalies and lack of debris, otherwise present on the other two prospected sites, might point to a different character of this area. It seems there is no roof sheltered area, perhaps there was no permanent settlement. Together with the larger number of thermoremanent features, and the slag concentration on the surface, we may speculate that this is a production



Fig. 11. Western part of Kozarevo village with the results of the geomagnetic prospection (map by P. Milo, T. Tencer and D. Šálka)
Обр. 11. Западната част на с. Козарево с резултатите от геомагнитната снимка (карта на P. Milo, T. Tencer и D. Šálka)

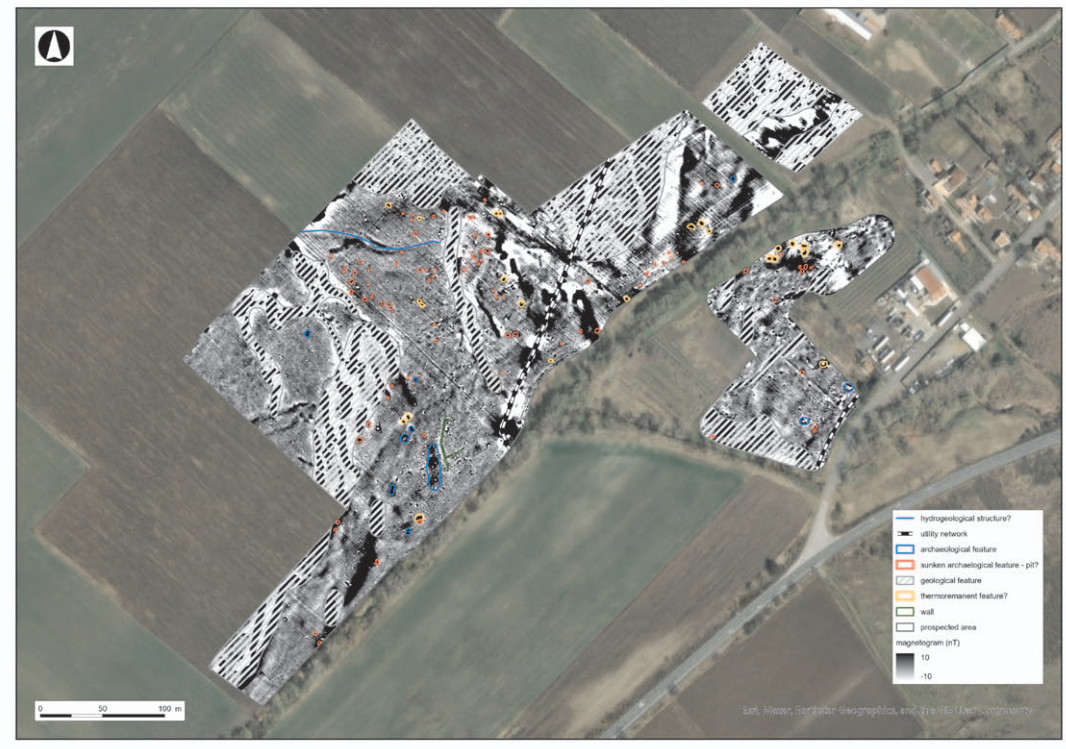


Fig. 12. Western part of Kozarevo village with the results of the geomagnetic prospection and marked features (map by P. Milo, T. Tencer and D. Šálka)
Обр. 12. Западната част на с. Козарево с резултатите от геомагнитната снимка и маркирани структури (карта на P. Milo, T. Tencer и D. Šálka)

site located near a large Roman period settlement currently located under the Kozarevo village.

Discussion

The several Roman period scatters (TRAP nos 6021 and 7023) and the *vicus* of Yurta–Stroyno, all three located along the streams of the Gerenska and Dereorman rivers, seem to feature the same composition of material culture. The pottery assemblages include identical classes of regionally made fine table wares, as well as wheel made and handmade cooking wares; the forms and decoration of the glass vessels repeat; so do the quern stones made mostly of locally available materials. The three settlements as such seem to be contemporary, or at least at a certain period of time contemporarily used.

The regionally produced pottery of different functions and wares is predominant at each site, while the import is almost negligible. There is always at least one fragment of Çandarlı ware, most often the Hayes form 4 dated to the 3rd c. AD (nos 33, 70); and a few transport amphorae, from the recognizable types Kapitän II (no. 51) dated from the end of the 2nd till the beginning of the 5th c. AD (Opaiţ, Ionescu 2016, 12) with the peak production and distribution period in the 3rd–4th c. AD (Dyczek 2001, 143–144; Bezeczky 2013, 149) and some undiagnostic south-pontic containers, likely of Sinopean and/or *Heraclea Pontica* origin (e.g. nos 52–53), some of which might be, however, of an earlier LIA date. There are some individual fragments of possible Pontic sigillata A (no. 34) and African red-slipped ware (no. 71). The former was also identified at Yurta–Stroyno (cf. Tušlová 2023, nos 308–314), although these were vessels of different shapes; the latter is rare in the area, although also one sherd of possibly North African origin had been found at Yurta–Stroyno (cf. Tušlová 2023, no. 344).

None of the surface finds is very chronologically sensitive, consequently, we may generically date the two sites to the range of the 2nd–4th c. AD. The chronology of the single find of African red-slipped ware from TRAP no. 7023 overlaps with the 4th c. AD, but it could also prolong the chronology till the mid-5th c. AD. Since it is only one sherd, we should not put much of a chronological weight on it, on the other hand, it represents a rare find related to otherwise uncommon North African import.

The lower number of collected materials from the surface survey cannot be equally compared to excavated material from Yurta–Stroyno, which numbers thousands of sherds, but it does give a representative sample of each site. An enlargement of the prospected area or test trenches would probably bring about a more variable pottery sample, although we may still expect a low number of imported vessels, as in the case of Yurta–Stroyno. Nevertheless, even the presence of a few sherds, especially if they re-occur from site to site, helps to reconstruct the contacts and economic ties of the Roman period settlements along the Tundzha River.

Besides the quern stones attested at all three sites suggesting at least their partial agricultural focus, we may also expect some kind of crafts being developed at each settlement, as in the case of Yurta–Stroyno where the remains of glass production (Čisťakova, Zlámalová Cílová 2022) and iron smelting and smithing (Čisťakova, Kmošek 2022) were found. Production related finds seem to come as well from the site of St. Iliya, located near Yurta–Stroyno, where a double-chambered kiln dated to the Roman period was excavated last year (Agre in press). Additionally, an ancient marble quarry near the village of Kamenetz (ca. 10 km north-east of Stroyno village) was identified, with some worked stone used for construction at Yurta–Stroyno being possibly extracted from there (Haubenthal 2022, 115). A Roman settlement focused on crafts and production might also be located next to the village of Kozarevo, where large amount of thermoremanent features was detected by geophysical prospection. For now, we are missing the surface material for a proper comparison with

the other sites, nevertheless, the amount of metal slags concentrated on the surface was noticeable already during the generic surface observation. Kozarevo is located closer to Kabyle and, in theory, its character could be different from the more southerly located settlements. Considering its presumed expansion under the modern village of Kozarevo, we may also expect its more extensive size, with a special area designated only for crafts located outside or on the edge of the settlement.

The density of the rural Roman period settlements located in the selected areas along the middle stream of the Tundzha River is quite high, placing them on average from 2500 to 3500 m from each other, creating a buffer zone of over a thousand metres around each of them. If we presume that these are rural settlements, the distance might reflect the assigned land for each settlement, available for grain cultivation and animal husbandry, which have been the most suitable activities for the region since the beginning of the Iron Age (Connor et al. 2018, 138–143). The animal husbandry taking place in the area is attested by animal bones found at the settlement of Yurta–Stroyno being mainly represented by cattle, pigs, and sheep/goat. The osteological analyses of the bones identified a small proportion of pathologies suggesting these animals were not used for hard work and might rather be kept for grazing, i.e. for milk and for meat (Nývltová Fišáková 2022, tab. 2, 266).

Smaller homesteads might be located near some of the bigger settlements. Since our study is based on surface material with limited chronological potential, we need to, however, bear in mind that not all the sites might have been in use at the same time. Nevertheless, a similar situation might be noted to the west of Kabyle, in the hinterland of Kermen town and the villages of Skobelovo and Bozadzhii. More than 12 Roman period sites dated from the 2nd half of the 1st c. AD till the 360s/370s AD were identified there *via* field survey and geophysical prospection, some of them were also excavated. The sites were identified as rural settlements with separated farmsteads/households located in their vicinity (Katsarova et al. 2018, 360; Georgiev et al. 2020). One of the excavated sites near Skobelovo, known as Site 15 and identified as a Roman village, yielded a high number of iron tools related to agriculture and animal husbandry, as well as evidence of iron working and household and architectural ceramic production (Popov, Georgiev 2011, 368). These finds support the idea raised already by the finds from Yurta–Stroyno suggesting that the rural settlements in Roman Thrace were focused, besides on agriculture and animal husbandry, on crafts and production of various items, such as glass, metals, pottery, and architectural ceramics.

Conclusions

This article aimed to address the appearance and function of the countryside of the Roman province of Thrace on the basis of several areas in the Yambol District. The results show that the material culture from the two surveyed sites and from Yurta–Stroyno is of a similar nature. This is best demonstrated by the pottery, yielding an absolute dominance of the regionally made household pottery. We may, however, also note the preference for locally available stones, such as the quern stones and the marble used for construction elements as attested at Yurta–Stroyno. Also, glass production and metal smelting and smithing is attested, with the latter having possible parallels at the site of Kozarevo near Kabyle. Local pottery production taking place at some of the settlements might also be anticipated, such as at St. Iliya.

The larger rural settlements along the Gerenska and Dereorman rivers seem to be regularly spaced, keeping a distance between one another, as if they were systematically populated at the same period of (roughly) the 2nd–4th c. AD. Smaller/individual homesteads or dedicated areas seem to be located close to the bigger settlements.

The rural settlements along the middle stream of the Tundzha River seem to focus on crafts, agriculture, and animal husbandry, likely taking place in their dedicated hinterland, while using lo-

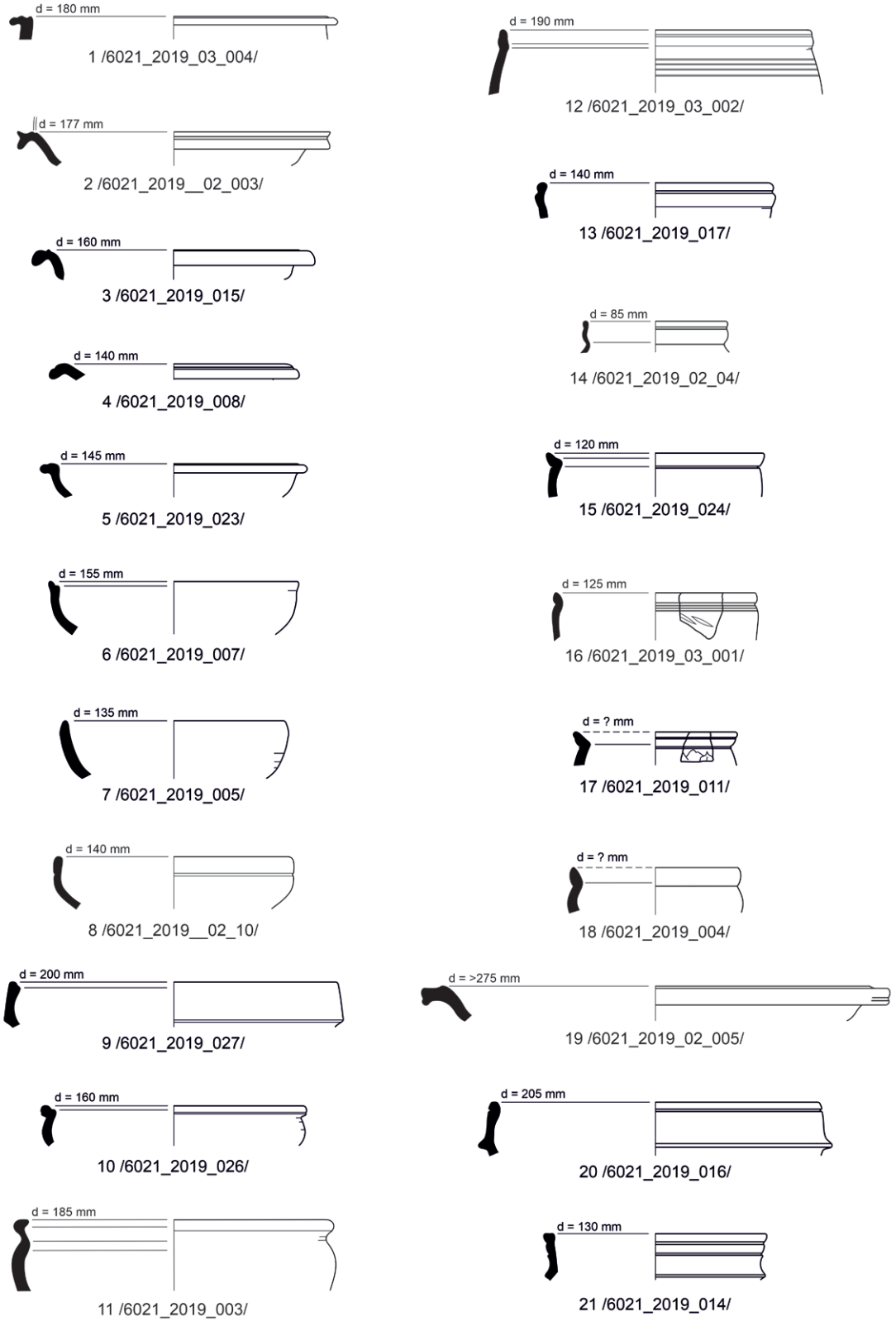


Fig. 13. Scatter TRAP no. 6021. Fine red-slipped ware (1–18); Common red-slipped ware (19–21) (drawn by the 2019 team, digitised by V. Fultnerová and P. Tušlová, Scale 1:4)

Обр. 13. TRAP № 6021. Фина червенолакова трапезна керамика (1–18); обикновена червенолакова трапезна керамика (19–21) (нарисувани от екипа през 2019 г., дигитализирани от V. Fultnerová и P. Tušlová, мащаб 1:4)

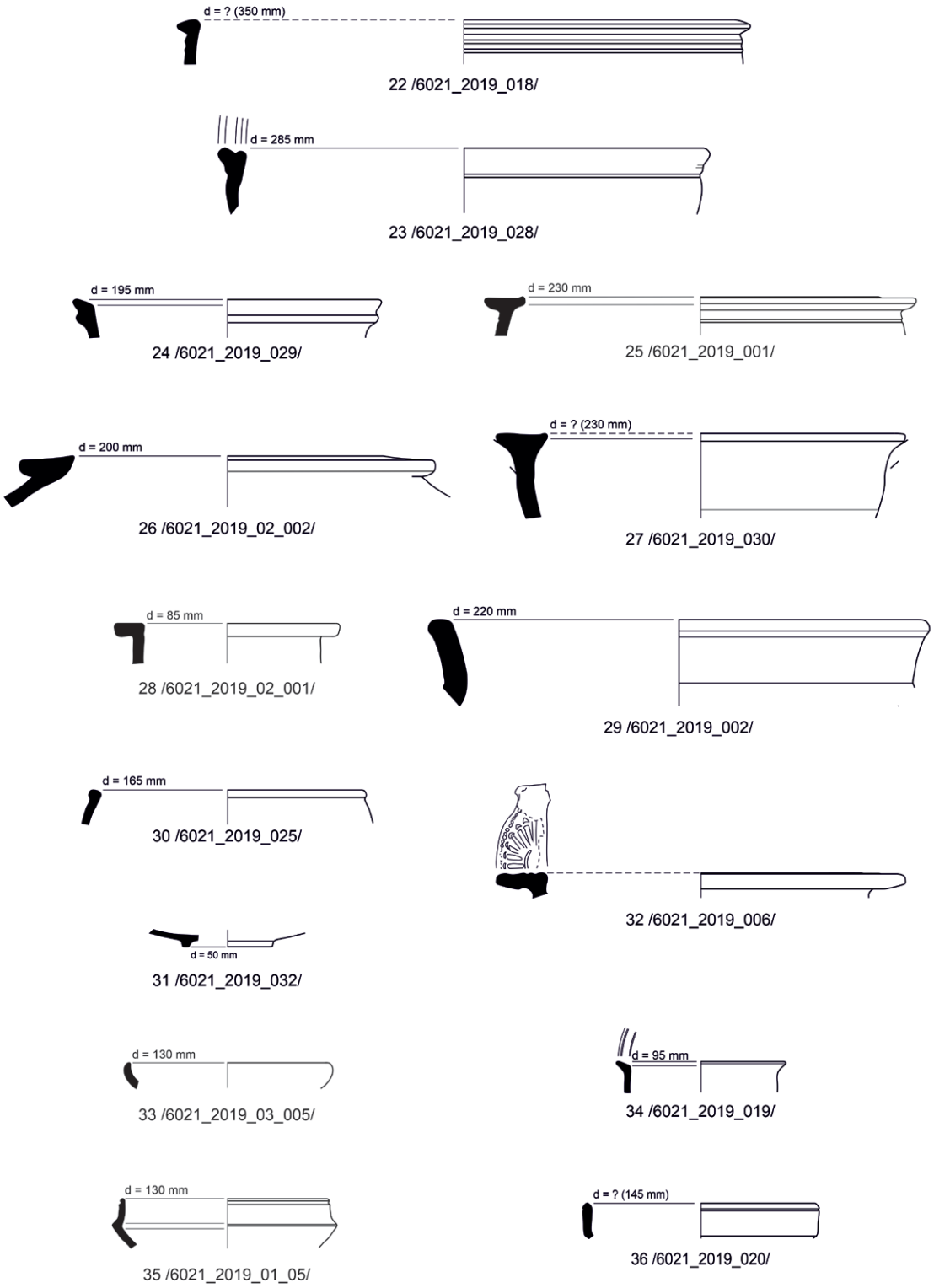


Fig. 14: Scatter TRAP no. 6021. Common red-slipped ware (22–27); Grey ware (28–29); Mottled ware (30–32); Çandarlı ware (33); Pontic Sigillata A? (34); Imported fine ware? (35–36) (drawn by the 2019 team, digitised by V. Fultnerová and P. Tušlová, Scale 1:4)

Обр. 14. TRAP № 6021. Обикновена червенолакова трапезна керамика (22–27); сива трапезна керамика (28–29); петниста трапезна керамика (30–32); източна сигилата C (33); понтийска сигилата A? (34); вносна червенолакова керамика? (35–36) (нарисувани от екипа през 2019 г., дигитализирани от V. Fultnerová и P. Tušlová, мащаб 1:4)

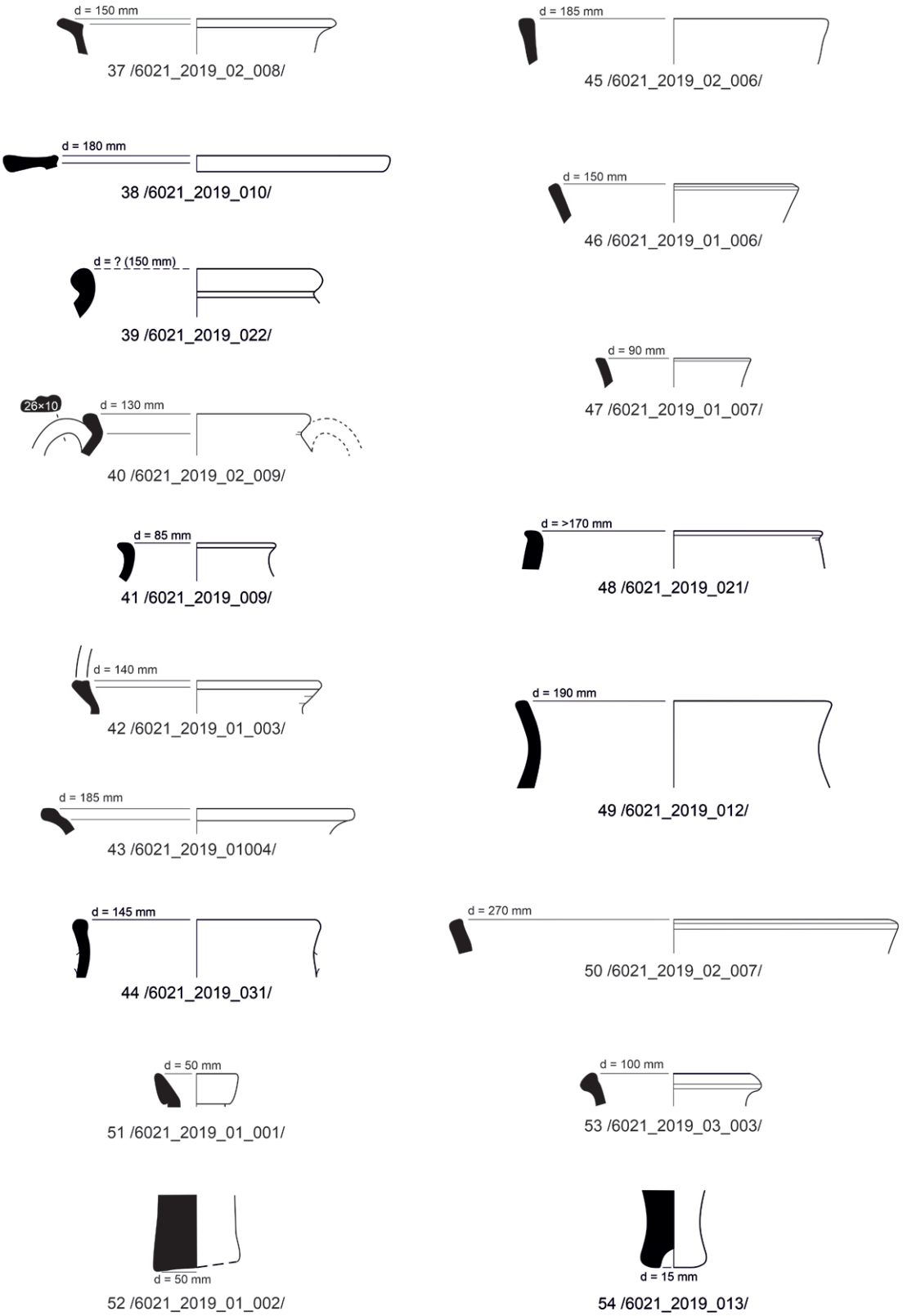


Fig. 15. Scatter TRAP no. 6021. Wheel made Coarse cooking ware (37–44); Handmade cooking ware (45–50) with Granitic (45–48) and Dioritic (49–50) fabric; Transport amphorae (51–54) (drawn by the 2019 team, digitised by V. Fultnerová and P. Tušlová. Scale 1:4)

Обр. 15. TRAP № 6021. Груба кухненска керамика изработена на бързо грънчарско колело (37–44); груба керамика изработена на ръка (45–50) от глина с примеси от гранит (45–48) и от диорит (49–50); транспортни амфори (51–54) (нарисувани от екипа през 2019 г., дигитализирани от V. Fultnerová и P. Tušlová, мащаб 1:4)

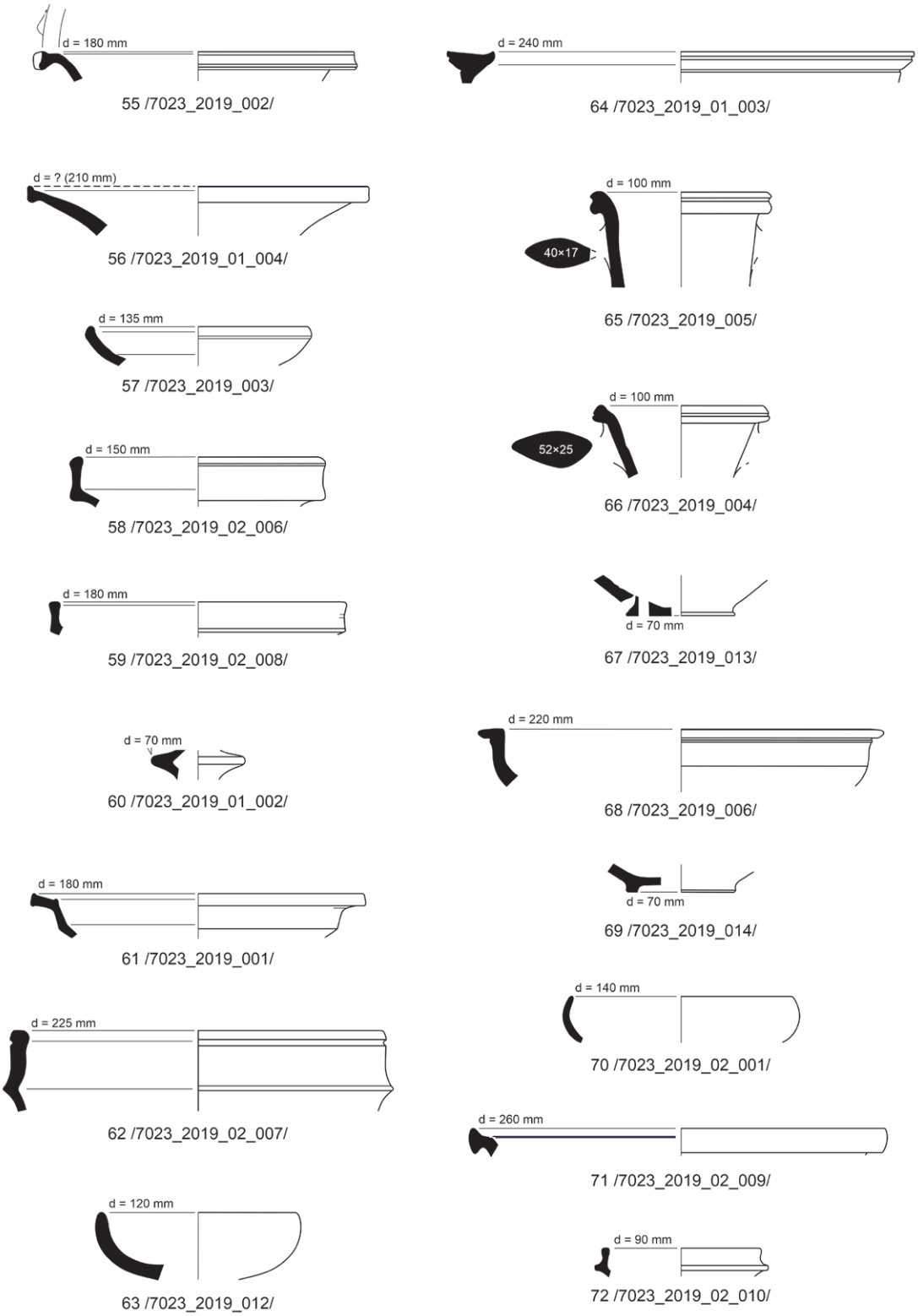


Fig. 16. Scatter TRAP no. 7023. Fine red-slipped ware (55–60); Common red-slipped ware (61–67); Grey ware (68); Mottled ware (69); Çandarlı ware (70); African red-slipped ware (71); Imported fine ware? (72) (drawn by the 2019 team, digitalized by V. Fultnerová and P. Tušlová, Scale 1:4)

Обр. 16. TRAP № 7023. Фина червенолакова трапезна керамика (55–60); обикновена червенолакова трапезна керамика (61–67); сива трапезна керамика (68); петниста трапезна керамика (69); източна сигилата С (70); африканска червенолакова керамика (71); вносна червенолакова керамика? (72) (нарисувани от екипа през 2019 г., дигитализирани от V. Fultnerová и P. Tušlová, мащаб 1:4)

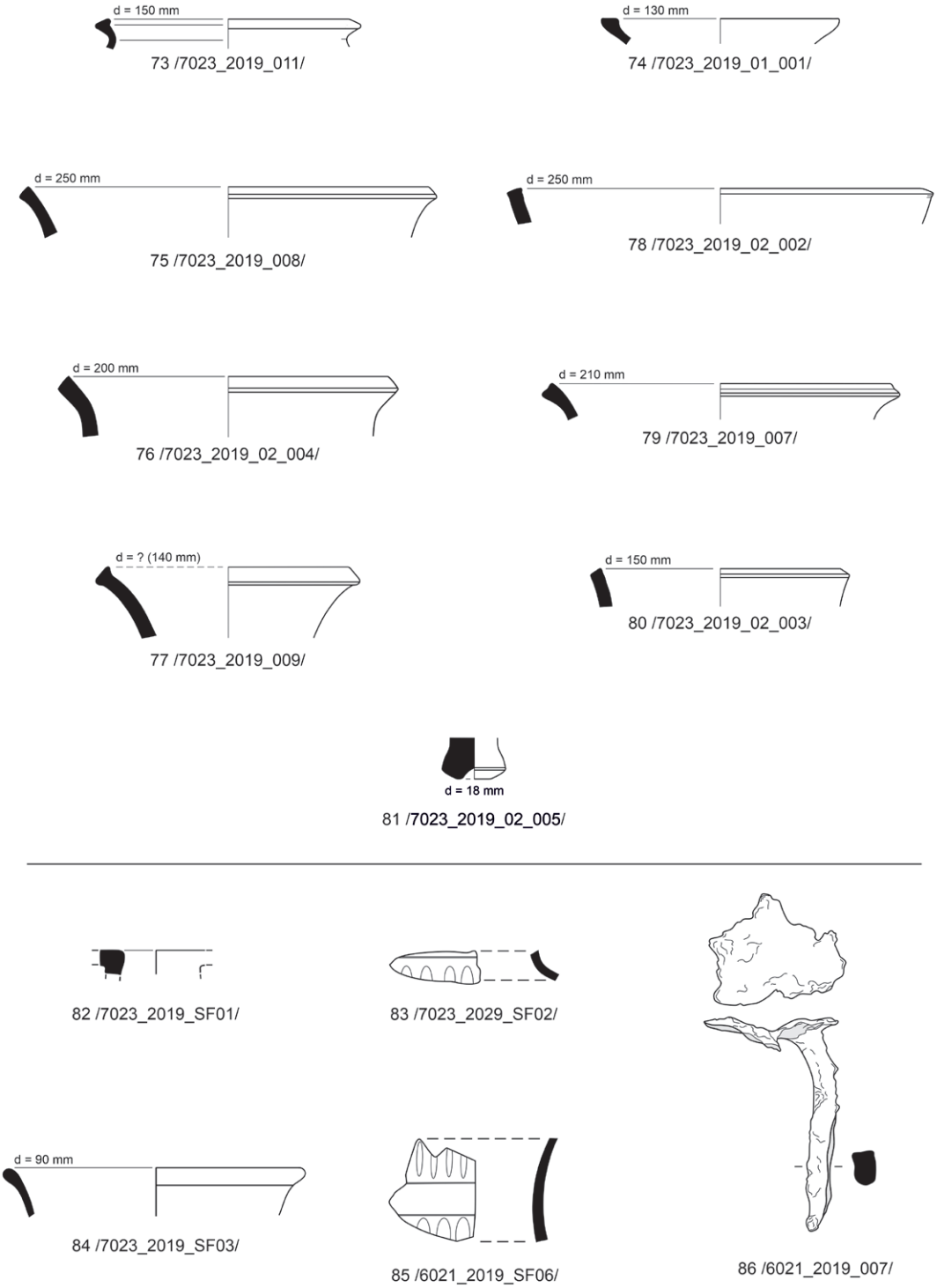


Fig. 17. Scatter TRAP no. 7023. Wheel made Coarse cooking ware (73–74); Handmade cooking ware (75–80) with Granitic (75–77) and Dioritic (78–80) fabric; Transport amphora (81), scale 1:4. Small finds from TRAP nos. 6021 and 7023, glass (82–85), iron nail (86), scale 1:2 (drawn by the 2019 team, digitised by V. Fultnerová and P. Tušlová)

Обр. 17. TRAP № 7023. Груба кухненска керамика изработена на бързо грънчарско колело (73–74); груба керамика изработена на ръка (75–80) от глина с примеси от гранит (75–77) и от диорит (78–80); транспортна амфора (81), мащаб 1:4. Други находки от TRAP №. 6021 и 7023, стъкло (82–85), железен пирон (86), мащаб 1:2 (нарисувани от екипа през 2019 г., дигитализирани от V. Fultnerová и P. Tušlová).

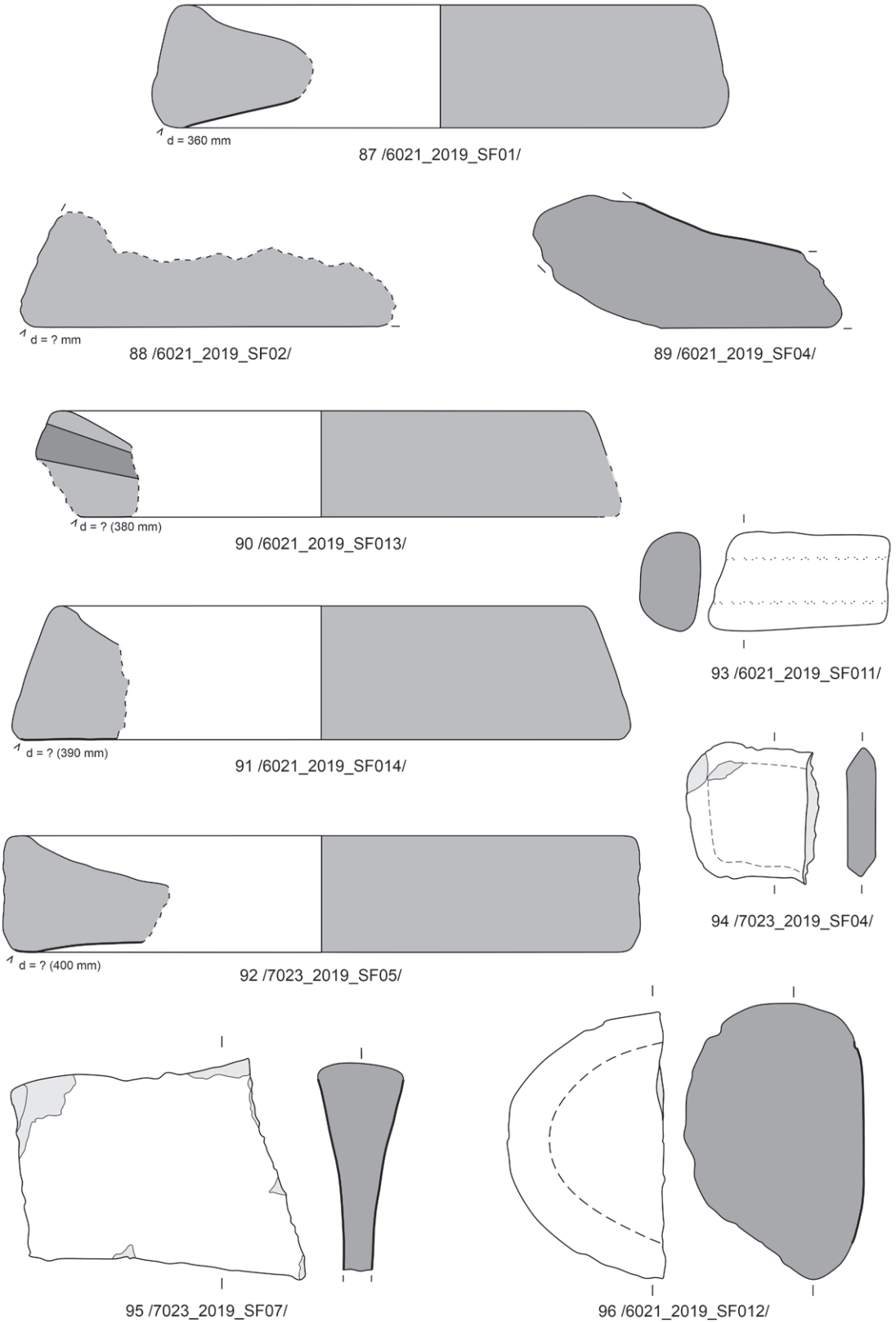


Fig. 18. Worked stones from TRAP nos. 6021 and 7023. Quern stones (87–92), scale 1:4; whetstones (93–95) and a pebble rock tool (96), scale 1:2 (drawn by the 2019 team, digitised by V. Doležálková and P. Tušlová)
Обр. 18. Обработени камъни от TRAP № 6021 и 7023. Хромели (87–92), мащаб 1:4; брусове (93–95) и сечиво от чакъл (96), мащаб 1:2 (нарисувани от екипа през 2019 г., дигитализирани от V. Doležálková и P. Tušlová)

cally available sources of metals, stones, and clays for production and construction.

The pottery import attested at the settlements seems to be limited to a few transport amphorae and occasional table ware numbering single pieces at each investigated site/scatter. These might have been the article of the import itself, but equally they might have been brought as a side product together with the transport amphorae or as a personal belonging of the inhabitants.

Putting all this information together, the Thracian inland countryside seems to be quite self-sustainable and independent during the Roman period. There seems to be a low demand for imported items of everyday use from outside providers. The transport amphorae do attest to some kind of foodstuff import, but their small number points to its rather negligible character within the local economy. The metals, stone and clay seem to be, at least up to some amount, obtained from local sources and processed together with glass directly in the rural settlements providing them, and perhaps also wider area in their vicinity, with necessary tools and objects of everyday use.

Acknowledgements

The work was supported by the European Regional Development Fund-Project ‘Creativity and Adaptability as Conditions of the Success of Europe in an Interrelated World’ (# CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734); by the ‘Cooperatio Program provided by Charles University, research area Archaeology, implemented at the Faculty of Arts of Charles University’ and by Ministry of Culture of the Czech Republic (DKRVO 2024–2028/17.II.a, National Museum, 00023272).

References

Agre, D., Dichev, D., Hristov, H. 2015. Arheologicheski razkopki na selishten obekt v m. Manastircheto – Sv. Ilia, kray s. Stroyno, obshtina Elhovo. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g.* Sofia, 208–211 (in Bulgarian).

Agre, D., Dichev, D., Hristov, H. 2021. Trako-rimski selishten obekt v m. Sv. Ilia v zemlishteto na s. Stroyno, obsh. Elhovo. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2020 g.* Sofia, 876–880 (in Bulgarian).

Agre, D., in press. Arhitekturen kompleks s hram ot rimskata epoha v m. Sv. Ilia, zemlishte na Stroyno, obshtina Elhovo. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2022 g.* Sofia (in Bulgarian).

Alonso, N., Frankel, R. 2017. A survey of ancient grain milling systems in the Mediterranean. In Buchsenschutz, O., Lepareux-Couturier, S., Fronteau, G. (eds) *Les meules du Néolithique à l’époque médiévale: technique, culture, diffusion*. Actes du 2ème colloque du Groupe Meule, Reims, du 15 au 17 mai 2014 (Revue Archéologique de l’Est, Supplement 43). Dijon: S.A.E., 461–478.

Bakardzhiev, S., Tušlová, P., Valchev, T., Milo, P. (in press a). Nedestruktivno geofizichno prouchvane na selishte ot rimskata epoha do s. Robovo, obsht. Tundzha, obl. Yambol. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2021 g.* Sofia (in Bulgarian).

Bakardzhiev, S., Tušlová, P., Valchev, T., Milo, P. (in press b). Nedestruktivno geofizichno prouchvane na selishte ot rimskata epoha do s. Kabile, obsht. Tundzha, obl. Yambol. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2021 g.* Sofia (in Bulgarian).

Bakardzhiev, S., Tušlová, P., Valchev, T., Milo, P. (in press c). Nedestruktivno geofizichno prouchvane na selishte ot rimskata epocha do s. Kozarevo, obsht. Tundzha, obl. Yambol. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2021 g.* Sofia (in Bulgarian).

Bezeczky, T. 2013. *The Amphorae of Roman Ephesus* (Forschungen in Ephesos 15.1). Wien: Verlag

der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Čisťakova, V., Kmošek, J. 2022. Metal Finds and Traces of Metallurgical Activities at Yurta-Stroyno. In Tušlová, P., Weissová, B., Bakardzhiev, S. (eds) *The Yurta-Stroyno Archaeological Project. Studies on the Roman Rural Settlement in Thrace* (Studia Hercynia Monographs 2). Prague: Charles University, 155–183.

Čisťakova, V., Zlámalová Cílová, Z. 2022. Archaeological and Archaeometric Study of the Roman and Late Antique Glass. In Tušlová, P., Weissová, B., Bakardzhiev, S. (eds) *The Yurta-Stroyno Archaeological Project. Studies on the Roman Rural Settlement in Thrace* (Studia Hercynia Monographs 2). Prague: Charles University, 184–244.

Clairmont, Ch. W. 1963. *The Excavations at Dura-Europos, Final Report IV, Part V. The Glass Vessels*. New Haven: Yale University Press.

Cholakova, A. 2006. Rimski stakleni sadove ot Bulgaria I–III vek. In Ivanov, R. (ed.) *Arheologia na balgarskite zemi* 2. Sofia: Ivray, 209–242.

Cholakova, A. 2009. Part VI. Glass Vessels from Gradishteto. In Dinchev, V., Kuzmanov, G., Vladkova, P., Cholakova, A., Popova, Ts. (eds) *Bulgarian-British Archaeological Excavations of Gradishteto near the Village of Dichin, Veliko Tarnovo Region, 1996–2003 (the results of the Bulgarian team)* (Razkopki i prouchvania XXXIX). Sofia: NAIM–BAN, 257–307.

Connor, S., Herries, A., Mooney, S. 2018. Paleoecology of the Middle Tundzha Plain. In Ross, S., Sobotkova, A., Nehrizov, G., Tzvetkova, J., Connor, S.E. (eds) *Tundzha Regional Archaeological Project, Surface Survey, Palaeoecology, and Related Studies (2009–2011) Final Report*. Oxford: Oxbow Books, 134–145.

Czurda-Ruth, B. 1989. Zu den römische Gläsern aus den Hanghäusern von Ephesus. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 22, 129–162.

Dyczek, P. 2001. *Roman Amphorae of the 1st–3rd Centuries AD Found on the Lower Danube. Typology*. Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Gánovský, J. 2013. *Petrografické složení brousků z germánských sídlišť na jižní Moravě*. Bachelor thesis defended at the Institute of History, Palacký University Olomouc. Olomouc.

Georgiev, P., Popov, H., Tonkov, N. 2020. Shirokoploshtno geofizichno prouchvane na antichno selishte ot rimskata epocha, zemlishte na Kermen. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2019 g.* Sofia, 1018–2021 (in Bulgarian).

Gomolka, G. 1979. Die spätantiken und frühmittelalterlichen Gläser aus Iatrus. In Bülow, Von G. (ed.) *Iatrus – Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau I: Ergebnisse der Ausgrabung 1966–73* (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 17). Berlin: Akademie–Verlag, 145–163.

Haubenthal, C. 2022. Thin-Section Analysis of Selected Stone Objects from Yurta-Stroyno. In Tušlová, P., Weissová, B., Bakardzhiev, S. (eds) *The Yurta-Stroyno Archaeological Project. Studies on the Roman Rural Settlement in Thrace* (Studia Hercynia Monographs 2). Prague: Charles University, 106–117.

Hayes, J.W. 1972. *Late Roman Pottery. A Catalogue of Roman Fine Wares*. London: British School at Rome.

Hayes, J.W. 2008. *Roman Pottery. Fine-ware Imports* (The Athenian Agora XXXII). Princeton – New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.

Kabakchieva, G. 2013. Severnoafrikanska fina keramika v diotsezite Trakia i Dakia (III–VII v.) In Dintchev, V. (ed.) *In Honorem Professoris Georgi Kouzmanov*. Bulletin of the National Archaeological Institute XLI, 389–434 (in Bulgarian).

Katsarova, V., Popov, H., Tonkov, N. 2018. Mezhdu Avgusta Trayana, Tuida i Kabile. Selo ot rimska-

ta epocha v zemlishteto na s. Skobelevo, obshtina Sliven. In Valchev, I. (ed.) *Stephanos Archaeologicos ad 80 annum professoris Ludmili Getov* (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. VI). Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 343–361 (in Bulgarian).

Krajíc, R. 2003. *Sezimovo Ústí. Archeologie středověkého poddanského města 3. Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa, díl I*. Praha–Sezimovo Ústí–Tábor: Archeologický ústav AV ČR.

Madzharov, M. 2009. *Roman Roads in Bulgaria. Contribution to the Development of Roman Road System in the Provinces of Moesia and Thrace*. Veliko Turnovo: Faber.

Marchovski, S., Bakardzhiev, S. (in press). Spasitelno archeologichesko prouchvane na selishte ot rimskata epocha – obekt № 8 po traseto na investitsionno namerenie „Korektsiya na r. Azmak dere", do s. Kabile, obsht. Tundzha, obl. Yambol. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2021 g.* Sofia (in Bulgarian).

Nývltová Fišáková, M. 2022. Analysis of the Osteological Material from Yurta-Stroyno. In Tušlová, P., Weissová, B., Bakardzhiev, S. (eds) *The Yurta-Stroyno Archaeological Project. Studies on the Roman Rural Settlement in Thrace* (Studia Hercynia Monographs 2). Prague: Charles University, 259–269.

Iliev, I., Ross, S., Sobotková, A., Bakardzhiev, S., Connor, S. (eds) 2012. *Regionalen archeologicheski proekt Tundzha. Prouchvane v Elhovo.* Yambol: Ya (in Bulgarian).

Isings, C. 1957. *Roman Glass from Dated Finds* (Archaeologica Traiectina 2). Groningen: J.B. Wolters.

Jičínský, M. 2017. *Středověké a raně novověké nálezy v Chrudimi – Štěpánkova ul. čp. 97/I.* Pardubice. Bachelor thesis defended at the University of Pardubice, Philosophical Faculty.

Opaiț, A., Ionescu, M. 2016. Contributions to the Economic Life of the City of Callatis in Light of New Ceramic Finds (2nd–6th Centuries AD). *Arheologia Moldovei* XXXIX, 57–112.

Peacock, D. 2013a. *The Stone of Life. Querns, Mills, and Flour Production in Europe up to c. AD 500*. Southampton: The Highfield Press.

Peacock, D. 2013b. Segmented Mills in Classical Antiquity. In Poblome, J. (ed.) *Exempli Gratia. Sagalassos, Marc Waelkens and Interdisciplinary Archaeology*. Leuven: Leuven University Press, 153–164.

Popov, H., Georgiev, P. 2011. Spasitelni arheologicheski razkopki na obekt 15, LOT 3, po traseto na AM Trakiya, s. Skobelevo, Slivenska oblast. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2010 g.* Sofia, 366–368 (in Bulgarian).

Ross, S., Sobotkova, A., Nehrizov, G., Tzvetkova, J., Connor, S.E. (eds) 2018. *Tundzha Regional Archaeological Project, Surface Survey, Palaeoecology, and Related Studies (2009–2011) Final Report*. Oxford: Oxbow Books.

Rütti, B. 1991. *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst* (Forschungen in Augst 13.2). Augst: Römermuseum.

Shepherd, J.D. 1999. Glass. In Poulter, A.G. (ed.) *Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine City*. *The Pottery and Glass* (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London 57). London: Leicester University, 299–377.

Sobotkova, A., Ross. S., Iliev, I.K. 2018. Yambol survey results. In Ross, S., Sobotkova, A., Nehrizov, G., Tzvetkova, J., Connor, S.E. (eds) *Tundzha Regional Archaeological Project, Surface Survey, Palaeoecology, and Related Studies (2009–2011) Final Report*. Oxford: Oxbow Books, 146–156.

Stawiarska, T. 2014. *Roman and Early Byzantine Glass from Romania and Northern Bulgaria* (Bibliotheca Antiqua 24). Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences.

Thiébaux, A., Feller, M., Duchêne, B., Goemaere, G. 2016. Roman whetstone production in northern Gaul (Belgium and northern France). *Journal of Lithic Studies* 3.3, 565–587.

Tušlová 2019. Intensive surface survey. In Stančo, L., Tušlová, P. (eds) 2019. *Sherabad Oasis: Tracing Historical Landscape in Southern Uzbekistan.* Prague: Karolinum.

Tušlová, P., Weissová, B. 2018. Classical and Hellenistic Transport Amphorae from the Yambol Province. In Ross, S., Sobotkova, A., Nehrizov, G., Tzvetkova, J., Connor, S.E. (eds) *Tundzha Regional Archaeological Project, Surface Survey, Palaeoecology, and Related Studies (2009–2011) Final Report*. Oxford: Oxbow Books, 211–216.

Tušlová, P., Weissová, B., Bakardzhiev, S. (eds) 2022. *The Yurta-Stroyno Archaeological Project. Studies on the Roman Rural Settlement in Thrace* (Studia Hercynia Monographs 2). Prague: Charles University; http://hdl.handle.net/20.500.11956/172822

Tušlová, P. 2023. *The Yurta-Stroyno Archaeological Project. The Pottery Studies* (Studia Hercynia Monographs 3). Prague: Charles University; http://hdl.handle.net/20.500.11956/180243

Valchev, T., Marchovski, S. 2020. Terenni izdirvania na teritoriyata na vodosbornia baseyn na r. Ada v zemlishta na selata Karavelovo i Slamino, obsht. Tundzha, obl. Yambol. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2019 g.* Sofia, 112–155 (in Bulgarian).

Valchev, T. 2023. *Izdirvane na arheologicheski obekti v oblast Yambol* (Vesti na Yambolskia muzey 10). Yambol: Regionalen istoricheski muzey (in Bulgarian).

Weissová, B., Haubenthal, C., Doležálková, V. 2022. The Milling Equipment. In Tušlová, P., Weissová, B., Bakardzhiev, S. (eds) *The Yurta-Stroyno Archaeological Project. Studies on the Roman Rural Settlement in Thrace* (Studia Hercynia Monographs 2). Prague: Charles University, 90–105.

Weissová, B. 2022. Shedding Light on Architecture of Roman Rural Settlements in Thrace. Ceramic and Stone Building Materials from Yurta-Stroyno. In Tušlová, P., Weissová, B., Bakardzhiev, S. (eds) *The Yurta-Stroyno Archaeological Project. Studies on the Roman Rural Settlement in Thrace* (Studia Hercynia Monographs 2). Prague: Charles University, 70–89.

Whitehouse, D. 1997. *Roman Glass in the Corning Museum of Glass* I. Corning: Corning Museum of Glass.

Zhuravlev, D. V. 2010. *Krasnolakovaya keramika Yugo-Zapadnogo Kryma I–III vv.n.e*. Simferopol: BF “Demetra” (in Russian).

Недеструктивни проучвания на селища от римската епоха по средното течение на р. Тунджа, обл. Ямбол, България

Петра Тушлова, Виктория Чистякова, Тодор Вълчев, Стефан Бакърджиев, Петър Мило, Томаш Тенцер, Давид Шалка

(резюме)

От 2019 г. до 2021 г. се извършиха различни недеструктивни проучвания на няколко археологически обекта от римската епоха, които се намират на територията на област Ямбол. Теренните издирвания и геофизични измервания се съчетаха с анализ на керамичния материал. Това позволи по-точното определяне на границите на обектите и допринесе за по-прецизната

им интерпретация. Изследвани са: голямото селище до с. Козарево, малко селище (най-вероятно вила), близо до античния град Кабиле, както и две малки селища, разположени между реките Дереорман, Геренска и Тунджа (обр. 1). Последните са локализирани за първи път през 2009 г. по времето на Tundzha Regional Archaeological Project (TRAP), но през последните години териториите им бяха повторно обходени.

Настоящето изследване се фокусира върху разположението, размерите и вида на всеки един обект, съчетавайки геофизичните проучвания с анализа на керамичния материал. Основната му цел е да се установят връзките между природните фактори, гъстотата на селищната мрежа на територията на Кабиле, типа на отделните селища и тяхната взаимовръзка през римската епоха.

Теренните проучвания са продължение на тези от Tundzha Regional Archaeological Project (Iliev et al. 2012; Sobotkova et al. 2018) в зоната между реките Дереорман и Геренска (обр. 2). От всички археологически обекти, регистрирани от TRAP, в № 6018 (Юрта–Стройно), № 6021 и № 7023 преобладава керамичният материал от римската епоха. Това е времето на техния най-голям разцвет. В останалите археологически обекти са открити единични фрагменти от римската епоха или този период липсва (обр. 2). Картата на селищния живот се допълва от регистрирания през 2019 г. значим археологически обект от римската епоха до с. Каравелово (Valchev, Marchovski 2020) и от започналите през 2014 г. проучвания на римската вила в м. Св. Илия до с. Стройно (Agre et al. 2015, 208–211; 2021). Теренните проучвания показват съществуването на 11 археологически обекта от римската епоха (II–IV в.) в зоната между реките Дереорман и Геренска. Те са равномерно разпределени по бреговете на реките на интервали от 2,5 до 3,5 km. Ако приемем, че това са земеделски селища, дистанцията между тях може да определя границите на землищата им (обр. 3–4, табл. 1).

За да се изследва и сравни материалната култура на регистрираните обекти в района, два от тях (TRAP № 6021 и № 7023) бяха повторно проучени посредством тотални събирания на археологическия материал от зони с размери 20 x 20 m (относно методиката вж. Tušlová 2019) и тотални обхождания с цел регистрация на всички обработени камъни и случайно открити находки. Резултатите от обхожданията на двете селища са сравнени с тези от проучванията в м. Юрта до с. Стройно (Tušlová et al. 2022; Tušlová 2023).

TRAP № 6021 (АКБ № 2790006)

Археологическият обект е с площ от 160 декара, на които се откриват материали от ранната желязна, елинистическата и римската епоха. По време на проучванията са локализирани няколко концентрации на керамични фрагменти от римската епоха (табл. 2), които може да се определят като стопански постройки или жилища. По време на обхожданията и трите тотални събирания са открити осем части от хромелни камъни, част от бруст, фрагмент от тялото на стъклен съд с фасетна украса и железен пирон (табл. 3, обр. 5, 17.85–86, 18.87–91, 93, 96).

Сред керамичните фрагменти от римската епоха преобладават тези, които са от съдове местно производство на бързо грънчарско колело като фина и обикновена червенолакова керамика (обр. 13.1–21, 14.22–27), сива трапезна керамика (обр. 14.28–29), петниста[7] трапезна керамика (обр. 14.30–31) и груба кухненска керамика, изработена на бързо грънчарско колело (обр. 15.37–44). Открити са и фрагменти от керамични съдове, изработени на ръка с два типа примеси – гранит (обр. 15.45–48) и диорит (обр. 15.49–50). Вносните керамични съдове са представени само от няколко фрагмента. Червенолаковата трапезна керамика включва две ус-

7 Повърхност на керамичните съдове се характеризира с наличието на петна, които имат от светло оранжев до тъмночервен цвят.

тия от Източна сигилата С (т. нар. „Çandarlı ware“) тип 4 по Хейс, от III в., както и един фрагмент от чаша или паница от Понтийска сигилата А (обр. 14.34). Открити са и един фрагмент от устието от транспортна амфора тип Kapitän II (обр. 15.51), разпространена от края на II в. до началото на V в. (Opaiţ, Ionescu 2016, 12), както и едно дъно от транспортна амфора, което е с южно черноморски произход (обр. 15.52).

TRAP № 7023 (АКБ № 10007802)

Археологическият обект е с площ 15 декара и се датира в римската епоха (обр. 6). При първоначалната му регистрация е установена голяма концентрация от строителна керамика, основно покривни керемиди (табл. 2). По време на повторните обхождания са открити и три фрагмента от стъклени съдове (№ 82–84), три фрагмента от брусове (№ 94–95), както и два фрагмента от хромели (№ 92) (табл. 3, обр. 17–18).

Керамичният материал включва фрагменти от съдове изработени на бързо грънчарско колело като фина и обикновена червенолакова керамика (обр. 16.55–67), сива трапезна керамика (обр. 16.68), петниста трапезна керамика (обр. 16.69) и груба кухненска керамика изработена на бързо грънчарско колело (обр. 17.73–74). Открити са и фрагменти от керамични съдове изработени на ръка с два типа примеси – гранит (обр. 17.75–77) и диорит (обр. 17.78–80). Към вносните керамични съдове се отнасят няколко фрагмента от червенолакови съдове: устие от Източна сигилата С (т. нар. „Çandarlı ware“) тип 4 по Хейс (обр. 16.70) (Hayes 1972, 321–322, fig. 64), устие от Африканска червенолакова керамика тип 67 по Хейс (обр. 16.71), датиращ от средата на IV в. до средата на V в. (Hayes 1972, 112–116, fig. 19; 2008, fig. 34.1082). Открити са няколко фрагмента от транспортни амфори тип Kapitän II.

Три от регистрираните археологически обекта в района са изследвани посредством геомагнетика. Те са: селище TRAP № 7023 (обр. 7–8), селище, разположено източно от античния град Кабиле (обр. 9–10) и селище, разположено западно от с. Козарево (обр. 11–12). Въпреки че резултатите от геофизичните измервания не са много ясни, то съчетаването им с данните от теренните обхождания дава допълнителна информация за археологическите обекти.

При селище TRAP № 7023 на две места са установени масивни, съборени покривни конструкции, както и няколко ями. При селището източно от античния град Кабиле, което най-вероятно представлява вила, също са установени масивни, съборени покривни конструкции. Тук са регистрирани и няколко биполярни аномалии, както и множество ями, датирани според археологическите проучвания в ранната желязна епоха. Геофизичното проучване на античното селище до с. Козарево показва останки от каменна стена, както и множество биполярни аномалии, при които са открити фрагменти от шлака и фрагменти от вторично изпечени покривни керемиди и керамични съдове.

Статията цели да представи развитието на селищата във вътрешността на Тракия и на територията на Кабиле. Резултатите от проучването показват, че сред керамичния материал от Юрта–Стройно и от селищата TRAP № 6021 и № 7023 доминират съдовете местно производство, в които се забелязват и неорганични примеси от местни скали. В селището Юрта–Стройно е установено и производството на стъклени предмети, както и обработката на метални руди. Подобна металургична дейност може да се предполага и за селището до с. Козарево.

Изглежда че по-големите селища в зоната между реките Геренска, Дереорман и Тунджа са равномерно разпръснати, разположени на почти еднакво разстояние едно от друго и обитавани по едно и също време (в периода II–IV в.). Населението в тях се е занимавало основно със земеделие, животновъдство и с различни занаяти.

Вносната керамика, открита на територията на селищата, се ограничава до единични фрагменти от транспортни амфори и трапезни съдове. Последните може да са донесени в

селищата заедно с амфорите или да представляват лични вещи, дошли тук заедно със собствениците си.

Обобщавайки всичко това, според нас, вътрешността на провинция Тракия е била относително независима и суровинно самозадоволяваща се. Транспортните амфори показват внос на стоки, но малкият им брой предполага, че е бил незначителен.

Bulgarian e-Journal of Archaeology https://be-ja.org
Българско е-Списание за Археология ISSN: 1314-5088

vol. 14.1, 2024, 71–85
doi:10.57573/be-ja.14.71-85
Papers / Статии

Article history:
Submitted 4 January 2024
Accepted 10 February 2024
Available online 20 June 2024

Светилището на Зевс и Хера (Στοβουστορηνοι ?) при Радомир

Марио Иванов [a]

[a] Секция за антична археология, Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, София 1000, ул. „Съборна“ 2; slotarm74@gmail.com

The sanctuary of Zeus and Hera (Στοβουστορηνοι ?) near the town of Radomir

Mario Ivanov [a]

[a] Department of Classical archaeology, National institute of archaeology with museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna str., 1000 Sofia, Bulgaria; slotarm74@gmail.com

ABSTRACT

The article presents a critical approach to the archaeological complex at Arbanas quarter in the town of Radomir. Its excavator identified the site as important production and trade centre that was built near a sanctuary of Zeus and Hera. After its destruction ca. middle of 3rd c. AD, at the beginning of the 4th c. AD a walled Early Christian martyrial complex was built on the place with two single-apse buildings, subsequently transformed into a monastery. The thorough analysis of the available archaeological information allows to propose a different function of the site. According to it, a sanctuary of Zeus and Hera was established sometimes in the second half of the 1st c. AD. After its demolition by the raids of the Costobocs (170s AD) or the Goths (the middle of the 3rd c. AD) the sanctuary was rebuilt with walled *temenos* and two apse temples placed in a peristyle courtyard. Two votive altars reused as building material in the nearby villa at Bela voda quarter of Pernik most probably originate from the sanctuary in question. Both are dedicated to Zeus Στοβουστορηνος what was probably the local name under which the two deities were worshipped in the sanctuary at Arbanas.

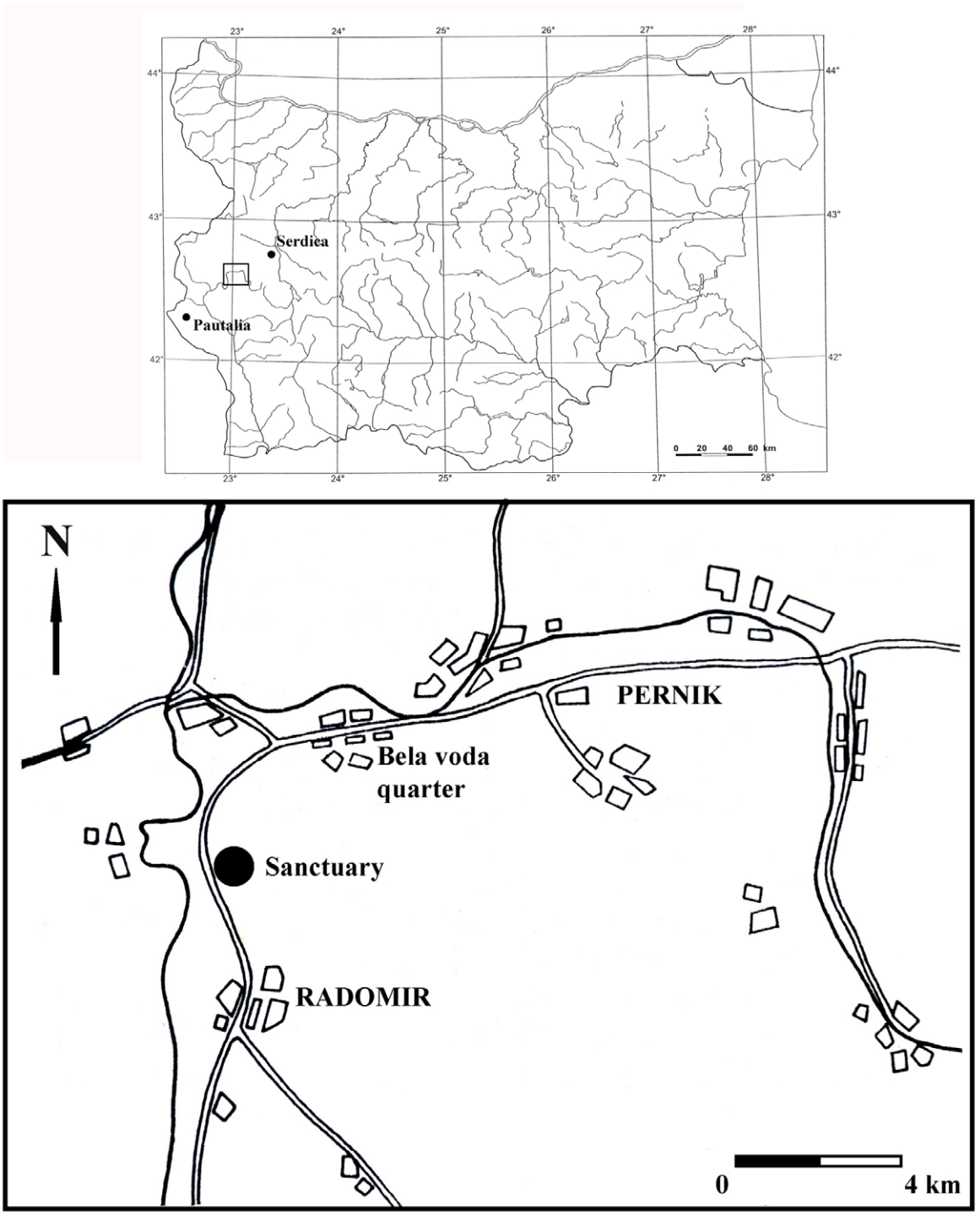
KEYWORDS

Emporion, sanctuary, Zeus, Hera, Early Christian martyrion

Между 1983 г. и 1990 г. са проведени разкопки на обект, разположен върху западния склон на планината Голо бърдо, северно от гр. Радомир (обр. 1), край махала Арбанас, която днес е част от града (Lyubenova 1984, 87–88; 1985a, 26). Разкрит е архитектурен комплекс, ограден от стена, затваряща правоъгълно пространство с размери около 60 x 33[1] m и ориентация изток – запад (обр. 2). Западната стена е с дебелина 1,20 m, а останалите са по-тънки – 0,90 m. Градежът е от камъни на бял хоросан. В източната част на комплекса е проучена масивна правоъгълна постройка, свързана конструктивно с източната стена. Същата има вписана апсида с четири ниши и размери приблизително 9 x 8 m. От вътрешната страна на северната, западната и по-го-

1 Дадените в текста размери са изчислени според приложения мащаб към единствения публикуван план на обекта (вж. обр. 2).

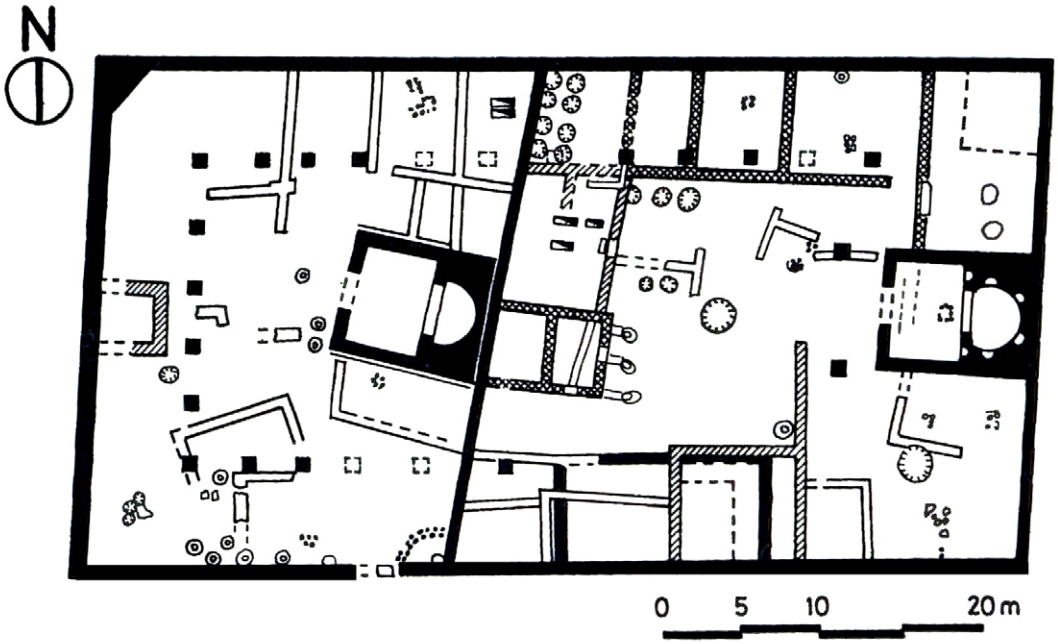
This article and the content of the journal is licensed under CC BY-NC-ND 4.0
Copyright: © 2024 M. Ivanov



Обр. 1. Карта на България и местоположение на обекта (по Lyubenova 1985a, 26, obr. 1)
Fig. 1. Map of Bulgaria and the location of the site (after Lyubenova 1985a, 26, obr. 1)

лямата част от южната стена са разкрити „подложки на зидани колони“, разположени на около 5 m отстояние[2] от стените, за които се предполага, че са носили етаж, „еркерно изнесен напред към вътрешния двор“ (Lyubenova 1985a, 26). Ограденото пространство е разделено приблизително по средата от стена с посока североизток – югозапад, към която от запад е изградена на фуга втора идентична сграда с вписана апсида (Lyubenova 1985b, 147; Ljubenova 1999, 94–95).

2 От южната страна отстоянието е по-голямо – около 6 m.



Обр. 2. План на обекта (по Ljubenova 1999, Tafel 50, Abb. 212)
Fig. 2. Plan of the site (after Ljubenova 1999, Tafel 50, Abb. 212)

Във вътрешността на ограденото пространство са проучени и други стени и части от по-ранни и по-късни постройки, както и серия вкопавания за долиуми и сметни ями (Katsarova 2005, 161–162). Възникването на комплекса се отнася към предримската епоха, когато се предполага, че тук е изграден металургичен център, от който са проучени три пещи и вероятно свързана с тях постройка. На няколко метра в североизточна посока е идентифицирано култово място, дефинирано от голям каменен блок (Lyubenova 2003a, 198). През следващия период (I – средата на III в.) тук функционира култов обект, чийто възход се „характеризира с високопродуктивно производство и пласмент (на място) и чрез панаири при светилището на множество дребни предмети“. Въз основа на находките се смята, че „на това място е развит култът към божества, покровители на жената с нейната фертилност (в по-широк аспект култ към плодородието, семейството и брака)“. Преустановяването на езическата култова дейност се поставя около средата на III в. (Lyubenova 2003a, 199; 2003b, 4; 2006, 253, 263). В „следващите столетия“ тук възниква некропол, в който са погребвани „очевидно и изтъкнати раннохристиянски мъченици“. Върху останките от езическа архитектура към началото на IV в. е изграден укрепен раннохристиянски комплекс, състоящ се от две „еднопространствени църкви с вписани апсиди“. Архитектурните особености на двете сгради „и някои аналогии[3] подсказват, че тук е оформен своего рода мартирион“, към който „в по-късен момент е организиран и манастир[4] с много долепени до оградите помещения“ (Lyubenova 2003a, 199). Раннохристиянският комплекс просъществува докъм края на IV в. В първата половина на V в.[5] върху руините от предходните периоди възниква селище с „дълбоко вкопани в скалистия терен“ жилища, чиито обитатели се „настанили дори в църквите“ (Lyubenova 2003a, 199; 2003b, 4).

Комплексът при Арбанас не е публикуван цялостно. Основният източник на информация са предварителните данни от ежегодните археологически отчети и серията статии, обнародвани на различни места (Lyubenova 1985a; 2003a; 2003b; 2006; 2008a; 2008b; Ljubenova

3 Паралелите не са упоменати.

4 Функцията на манастир се възприема и от В. Динчев (Dinchev 2006, 48, bel. 71).

5 Обитаването през V в. вероятно има два строителни периода (Lyubenova 1986, 94).

1999). Изказаните от авторката хипотези като цяло се репликират безкритично в последващи изследвания върху селищната и културна инфраструктура на региона (Chaneva-Dechevska 1999, 318; Katsarova 2005, 161–162; Valchev 2015, 246; Katsarova 2022, 158). Внимателният анализ на обнародваната информация за обекта позволява съществено преосмисляне на неговата архитектурна специфика и функционална идентификация[6]. По-долу ще бъде предложен критичен анализ на известната информация и лансираните хипотези.

Предримски структури. Наличната в публикациите информация за първия период от съществуването на комплекса е твърде оскъдна и непрецизирана. Представени са отделни твърдения, които не са аргументирани с илюстрации на съответните структури и материали. Съобщава се за пещи, свързани с обработката на определени суровини (Lyubenova 1985a, 27, obr. 3). Хронологията на последните се основава на откритата керамика, чиято връзка със съоръженията не е прецизирана. Културната същност на масивния каменен блок, регистриран недалеч от пещите, е също под въпрос. Открити са и монети от IV и II в. пр. Хр. (Filipova 2012, 513). С оглед на последващото развитие на комплекса, не изключвам възможността за практикуване на определени културни дейности на това място в началния период от неговото съществуване, макар за това да няма категорични свидетелства.

Светилище, производствен и търговски център от римския период. С втория хронологически период от съществуването на комплекса се свързват многобройните находки, преотложени „най-вече отвътре, покрай ниско разположената западна оградна стена“, както и в ями (Lyubenova 1985a, 29). Въз основа на големия им брой, проучвателката предполага производствена и търговска функция на обекта[7]. Към този период се отнася двуделна сграда с каменен градеж на розов (?) хоросан. „Останките от тази сграда стоят доста ниско спрямо основите на късните градежи и по-специално на близко разположената „западна църква“ (Lyubenova 2003a, 198–199). Единствената двуделна сграда върху общия план на обекта се намира непосредствено на изток от западната „църква“ (обр. 2) и е определена като „двуделно жилище в централната част“ от периода на Късната античност (Lyubenova 1990, 98). На друго място се споменават „три ранни постройки от римската епоха, които може да се свържат по време с периода на функционирането на емпориона и производствената дейност към езическото светилище“ (Lyubenova 1990, 98). Основанията за горното твърдение са неясни, а локализацията на тези сгради не е дадена, което препятства тяхната идентификация на плана на обекта.

В публикациите си В. Любенова не предлага функционална характеристика на разкритите архитектурни останки и същите не са обвързани по някакъв начин с находките и предполагаемата производствена и търговска дейност, извършвана на това място. При проучванията на обекта са открити и фрагменти от няколко оброчни плочки (три на Хера и една на Зевс), една подставка за статуйка с посветителен надпис на латински (на Зевс, Хера ?) и оловна плочка на Дунавските конници (Lyubenova 2008a, 56–61, 73–74, 84, obr. 20–24; 2008b).

Лансираната идентификацията на обекта като тържище (емпорион) и производствен център към светилище се базира изключително върху многобройните находки (особено от някои видове предмети), наличие на заготовки, дефектни и недоработени предмети и нумизматичния материал.

Количеството находки не може да бъде сигурно свидетелство за търговския характер на обекта, тъй като безспорното функциониране на светилище на това място предполага депони-

---

6 Обектът при Арбанас е посочен като паралел за културната сграда от светилището край Сексагинта Приста, с което очевидно се допуска езическа културна функция на коментирания тук комплекс с апсидни постройки (Varbanov 2013, 60).

7 Функцията на тържище се възприема и от С. Филипова (Filipova 2012, 519, note 5; 2015, 523).

рането на дарове и вотивни предмети в зависимост от популярността на светилището, продължителността на неговото функциониране, местоположението му и други фактори. Същите категории предмети[8], някои от които с идентична форма, произхождат например от светилището на Зевс и Хера при Копиловци (Katsarov 1915, 106–110, Tabl. XVIII–XIX).

За обекта е предположено производството на място на оловни огледалца, с аргумента, че при някои екземпляри рамките на огледалата не били орязани (Lyubenova 2008b, 197, note 92). Масовата и евтина продукция на тези вотиви не предполага старателно отношение към крайния вид на продукта. Могат да се приведат много примери за подобно третиране на огледалата, което не предпоставя непременно локално производство. При оловните плочки на Дунавските конници също се наблюдава подобна „небрежност“[9], което следва да се отдаде поскоро на непретенциозността на масовия потребител. Откритата на обекта оловна плочка на Дунавските конници също е отнесена към локалната продукция на Арбанас (Lyubenova 2008b, 197), но новите проучвания показаха изработката на този тип плочки в Сердика (Ivanov 2023, 224).

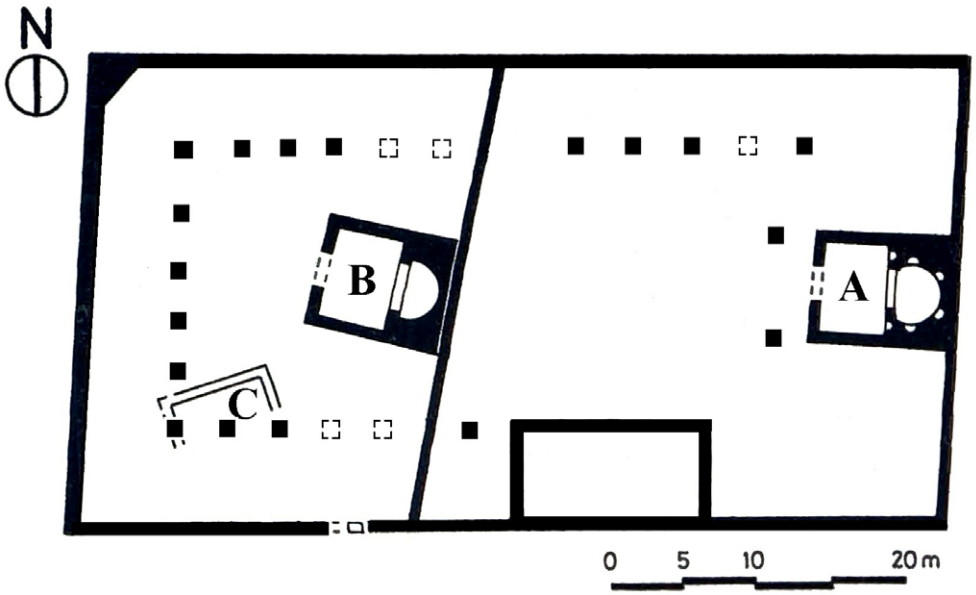
Внимателният анализ на обнародваната информация позволява обектът при махала Арбанас да се идентифицира като светилище на Зевс и Хера, а откритите материали следва да се свържат с практикуваната култова дейност. В последните си публикации проучвателката също клони към подобна идея (Lyubenova 2006, 253, 263; 2008a, 67). Разбира се, някаква производствена дейност, обслужваща нуждите на светилището и адептите, е напълно приемлива, особено за определени категории материали (например за изделията от кост). Идентифицирането тук на тържище и някаква сериозна производствена дейност с търговска насоченост е преувеличено и едва ли може да се разглежда като водеща характеристика на комплекса.

Функционирането на светилището се поставя между I и средата на III в. (Lyubenova 2003a, 199; Katsarova 2005, 162). Сред най-ранните находки е откритата фибула от тип 6 по Е. Генчева с датировка между средата на I в. пр. Хр. и средата на I в., както и монета на Раскупорис и Котис (Lyubenova 1985a, 32, 34, obr. 16б, 23; Gencheva 2004, 21–22). Споменават се и 5 монети на Клавдий, сечени в провинция Македония (Filipova 2012, 513). Бронзовите пръстени със змийски глави се отнасят към тип II по Л. Русева-Слокоска, датиран в I в. (Ruseva-Slokoska 1991, 75). Пръстенът с гема намира добри паралели сред подобни находки от втория и третия период на Сердика, чиято хронология е между последната трета на I и първата трета на II в. (Ivanov 2020, 235–236, cat. nos H3–H5, tabl. VII, LI). Публикуваните фибули принадлежат към тип 4б (втора половина на I – среда на II в.), тип 12а (II в.) и тип 17а (втора половина на II–III в.) по Е. Генчева (Gencheva 2004, 19–20, 36–37, 50). Обнародваните керамични лампи (Lyubenova 1985a, 34, obr. 20) са характерни за периода II–IV в., а т.нар. „глинен модел за изготвяне на калъпи за лампи“ (Lyubenova 1985a, 35, obr. 22) следва да се идентифицира като лампа от тип XLII, с датировка III–IV в. (Kuzmanov 1992, 47) или такава, закрепвана към кръгла керамична основа. Идентични екземпляри произхождат от светилището на Трите нимфи при Огняново, Пазарджишко (Katincharova 2000, 96, obr. II–III). Откритите костени игли и лъжички, бронзови звънчета, мъниста, обеци, бронзови инструменти[10], оловни огледала и фрагментите от мраморни вотивни плочки също са с широка хронология в I–III в. (срв. Riha 1990, 42, 77, 102; Recław 2002, 544; Kamisheva 2003, 23; Vladkova 2006, 271–272; Németh, Szabó 2010, 102). Пре-

8 Оловни огледалца, десетки костени игли за коса, бронзови гривни, бронзови пръстени, керамични лампи.

9 Срв. Malbašić 2021, cat. nos F01 075, F01 105; F01 108; H02 057; H02 059; H02 062; H02 086.

10 Предметите следва да се идентифицират като ушни сонди (Kirova 2010, 58). Големият им брой в градските центрове предполага тяхната употреба предимно като козметични инструменти (Riha 1986, 60).



Обр. 3. План на светилището с двете апсидни култови сгради, разположени в перистилен двор (автор М. Иванов, по плана у Ljubenova 1999, Tafel 50, Abb. 212)
Fig. 3. Plan of the sanctuary with the two cult apse-buildings in a peristyle courtyard (author M. Ivanov, after the plan in Ljubenova 1999, Tafel 50, Abb. 212)

гледът на хронологически по-ясно дефинираните находки позволява началото на светилището да се постави най-вероятно още във втората половина на I в.

Според проучвателката „катаклизъм около средата на III в., доловен при предварителния оглед на нумизматичния материал, е сложил край на този цветущ център“ (Lyubenova 2003a, 199). Публикуваният нумизматичен материал от обекта показва сравнително равномерно разпределение на номиналите от средата–третата четвърт на III в. (Filipova 2012, 528–531). Представени са всички императори, а от тези „след средата на III в. са намерени значително повече монети: на Галиен – 33, на Клавдий Готски – 38, след които броят намалява, макар че, общо взето, е по-голям отколкото в предишния период“ (Lyubenova 1985a, 35). От обекта произхождат и 795 монети от периода между края на III и средата на V в. (Filipova 2020, 125). Публикуван е и фрагмент от латински посветителен надпис от „средата–края на III в.“ (Lyubenova 2008a, 62). Предвид изложените данни, не е ясно на какво се основава горното твърдение и към кое време следва да се отнесат засвидетелстваните разрушения и преизграждането на комплекса.

Раннохристиянски комплекс. След разрушаването на светилището върху неговите останки „в следващите столетия“ е издигнато правоъгълно укрепление с две едноделни „църкви“, в които са били погребани раннохристиянски мъченици, за чието почитане са изградени двете апсидни сгради (Ljubenova 1999, 94–95; Lyubenova 2003a, 199). В повечето публикации хронологията на тези структури не ясно указана. Само на едно място е посочено функциониране на „раннохристиянския“ комплекс от началото до края на IV в. (Ljubenova 1999, 95).

Предложената идентификацията на комплекса с двете апсидни постройки като раннохристиянски (мартириален/ манастирски) може да бъде оспорена въз основа на различни аргументи:

- планово-архитектурната схема на обекта при Арбанас с две сгради, разположени в перистилен двор (обр. 3) към момента няма паралели сред раннохристиянските комплекси от нашите земи; употребата на апсида, вписана в дебелината на източната стена е засвидетелствано само при една базилика от Монтана и църквата в м. Джанавар тепе (Chaneva-Dechevska 1999,

70); и в двата случая олтарното пространство е фланкирано от пастофори, архитектурно решение, характерно за т. нар. сирийски тип базилики (Lyubenova 1987, 149; Chaneva-Dechevska 1999, 318); ако се приеме за вярна хипотезата за мартириален комплекс, то разглежданият обект следва да се причисли към категорията „комеморативни църкви: базилики с една апсида и отделен гроб/свещено място“, разположено до основната сграда в атриум/двор към западната фасада на базиликата; в източното Средиземноморие и най-вече Сирия най-разпространената форма на ранен архитектурен план от тази категория е базиликата с централен кораб и една апсида, фланкирана от странични помещения (Balderstone 2007, 11); липсата на такива помещения в разглеждания комплекс поставят под съмнение правилността на идентификацията и коректността на паралелите;

- в публикациите на обекта няма информация за находки, свързани с християнския култ; самата проучвателка посочва, че освен вписаната апсида от изток липсват други доказателства за определянето на сградите като църкви (Lyubenova 1985b, 147); откритите стенописни фрагменти не съдържат индикации в тази насока; запазените части от такива подсказват оформянето на черен цокъл, над който са били разположени правоъгълни панели, имитиращи мраморна облицовка (Ljubenova 1999, 95); подобни полета с черен, червен и бял цвят са регистрирани и в стенописната украса на светилището на Асклепий Κειλαδηνος в гр. Перник, на Аполон и Тракийския конник при Сексагинта Приста, както и при интериорното оформление на доста от помещенията с предполагаемо културно предназначение по северната част на площада на Хераклея Синтика (Lyubenova 1980, 21; Stančev 2006, 238; Vagalinski 2022, 13–14, fig. 37, 44–47);

- използването на апсидните сгради за жилищни нужди през следващия хронологически период на комплекса (Lyubenova 2003a, 199) е доста показателно; през първата половина на V в., когато се датира последното селищно обитаване на обекта при Арбанас, християнството е вече утвърдена религия; раннохристиянските храмове заемат важно място в структурата на селищата и подобна десакрализация на мартириални или църковни сгради за жилищни нужди е трудно да се приеме;

- откритата оловна плочка на Дунавските конници е датирана от проучвателя към края на II – началото на III в., „но не по-късно от средата на III в.“ (Lyubenova 2008b, 197); реалната дата на плочката е не по-рано от последната четвърт на III и дори началото на IV в.; в Сердика, където се локализира тяхната изработка, тези плочки са засвидетелствани в археологически контексти от средата–втората половина на IV в. (Ivanov 2023, 223–224), което предполага употребата им и през първата половина на века; присъствието на подобна находка, свързана с езическите вярвания и практики, в раннохристиянска мартириална/манастирска среда изглежда твърде неприемливо;

- изграждането на раннохристиянски комплекс в извънградска среда още в началото на IV в. е слабо вероятно; традицията на езическите вярвания, обреди и практики е по-силна и продължителна именно в неурбанизираните части на провинциите, факт засвидетелстван по-добре на юг от Стара планина (Valchev 2021, 263); в голяма част от езическите светилища, особено от територите на Филипопол, Сердика и Пауталия, монетната циркулация продължава до края на IV – началото на V в. (Valchev 2015, 170–173; 2021, 259–262); дори епископските раннохристиянски храмове са рядкост в градските центрове преди средата на IV в. и започват да доминират едва след третата четвърт на IV в., тенденция, добре засвидетелствана за близката Сердика (Rizos 2013, 1012; Ivanov 2018, 118, 122).

Изложените наблюдения върху обнародваните данни за комплекса при Арбанас дават сериозни основания за съмнение в правилността на битуващата към момента функционална идентификация на обекта. Логиката на излаганите тук разсъждения предполага допускането,

че след претърпяно разрушение светилището е възстановено и е продължило да съществува най-малко до началните десетилетия на IV в. Освен монети, към този период могат да се отнесат и други материали: фрагментът от латински посветителен надпис, някои керамични лампи, вероятно част от т.нар. кръгови светилници, както и оловната плочка на Дунавските конници. Тези находки индикират човешко обитаване и култова активност в комплекса във втората половина на III – началото на IV в.

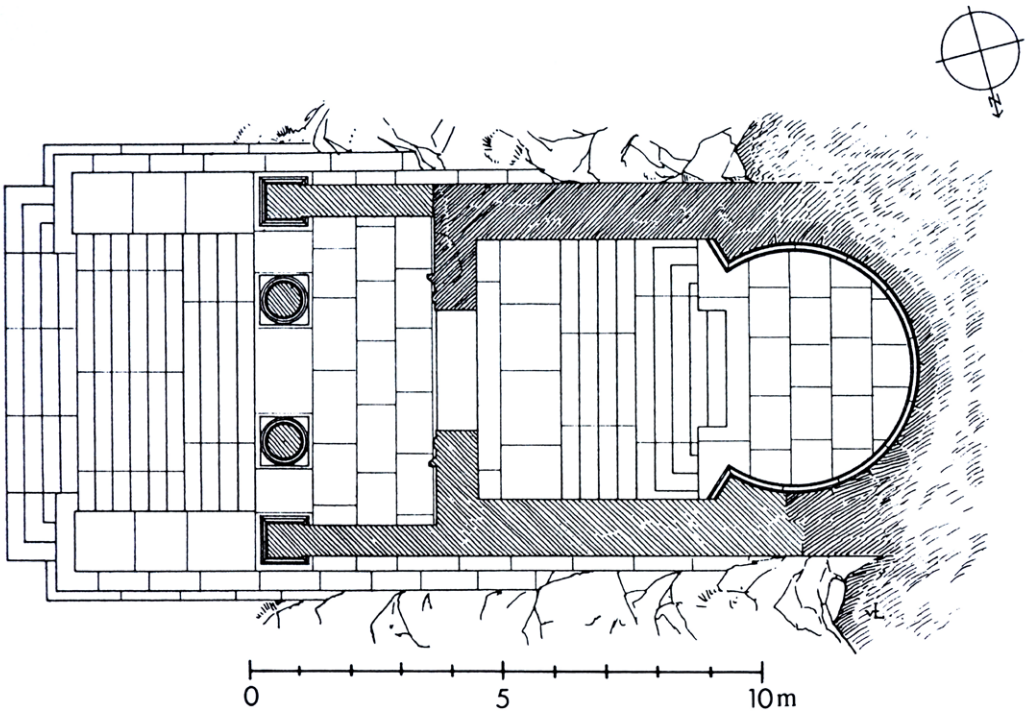
Архитектурният план на възстановеното светилище (обр. 3) следва добре известни модели на вътрешна организация на теменоса, при които култовата постройка е разположена в единия край на ограденото пространство и заобиколена с покрити портици. Подобни примери могат да се посочат от извънградските светилища на Асклепий Κειλαδεηνος в гр. Перник и на Ἥρος Ἥφαιστος при с. Телериг[11] (Lyubenova 1980, 20, obr. 3; Torbatov 2005, 90, obr. 5; Valchev 2015, 66–71). Подобна е и пространствената организация на два от храмовете в Сердика (Bobchev 1943, 219, obr. 311; Stancheva, Farkov 1977, 252–256, obr. 2–3; Valchev 2015, 68–70, obr. 23).

Езическите култови сгради с апсидно оформяне на единия край не са често срещани в светилищата от българските земи, но примери за такива има от Хисаря и от светилището на Аполон и Тракийския конник при Сексагинта Приста (Madzharov 1985, 90, obr. 2; Varbanov 2013, 57, fig. 39; Valchev 2015, 58–59, obr. 17). Малката постройка с апсида от изток при с. Ручей, Крумовградско, е интерпретирана също като светилище на Тракийския конник, макар да не се изключва и възможността да е представлявала по-късна църква (Gerasimov 1939; Valchev 2015, 58). Оформяне на ниши в стените е засвидетелствано при споменатата апсидна постройка в Хисаря, интерпретирана като храм на Асклепий (Madzharov 1985, 89–94; Valchev 2015, 295). В северната част на площадния комплекс на Хераклея Синтика са проучени серия засводени помещения, три от които с по-голям размер и апсиден завършек с ниша на северната страна. За последните е допусната функция на светилища (Vagalinski 2022, 15, note 14).

Храмови сгради с апсида са известни също от Поролисум (Szabó 2015, 294, fig. 36–37), Камбодунум (Szabó 2022, 80, fig. 4.3), Трир (Trunk 1991, 225, Abb. 168, 229–230, Abb. 170) и Сирия например (Gawlikowski 1989, 332, fig. 74, 338–339, fig. 79, b). Изключително близки паралели за култовите сгради при Арбанас предлагат т.нар. Umgangstempel 2 от Трир и храмът от Raḥleh (обр. 4), които са с подобни размери (12,57 x 9,27 m и 10,50 x 7 m) и вписана апсида (Trunk 1991, 229–230, fig. 170; Gawlikowski 1989, 338–339, fig. 79).

Изграждането на две култови постройки в светилището при Арбанас е съвсем логично, с оглед засвидетелстваното почитане на две божества – Зевс и Хера. Техният култ е много разпространен в територите на Пауталия и Сердика и изобщо в западнотракийските земи (Tacheva-Hitova 1981, 110–111; Valchev 2015, 118–121), а почитането на Хера е засвидетелствано епиграфски още към средата–третата четвърт на I в. (Ivanov 2004, 85). При разкопките на разположената съвсем близо вила в Пернишкия кв. Бела вода са открити фрагмент от оброчна плочка на Зевс и „два значителни епиграфски паметника, докарани за вторична употреба при ремонта на вилата, в които се съдържа името на Зевс с един местен епитет“ (Lyubenova 2008a, 59–60). Ремонтът на вилата е датиран след началото на V в. (Lyubenova 2003a, 195–196), което показва времето на пренасянето на въпросните паметници. Същите представляват варовикови ари, посветени на Зевс Στοβουστορηνος, наречен и „Спасител“ в единия от тях (Dimitrov 2014, 343–347, fig. 1, 1a, 2, 2a). Без да изключвам напълно възможността за съществуване на друго все още нелокализирано светилище на Зевс в района на вилата при кв. Бела вода (Lyubenova 2008a, 67), смятам за много по-вероятно тези паметници да са пренесени там от

11 Размерите на ограденото пространство на светилището при Телериг (около 60 x 40 m) са доста близки с тези на обекта при Радомир (около 60 x 33 m).



Обр. 4. План на апсидната култова сграда в Raḥleh (по Gawlikowski 1989, 338, fig. 79, a)
Fig. 4. Plan of the cult apse-building in Raḥleh (after Gawlikowski 1989, 338, fig. 79, a)

светилището при Арбанас, където културното почитане на Зевс и Хера е засвидетелствано с достатъчно материали. Хронологията на тяхното преизползване в градежа на вилата съвпада добре с предполагаемото време на прекратяване на функциите на разглежданото светилище. Предвид тези съображения културният обект при Арбанас с висока степен на сигурност може да се идентифицира като светилище на Зевс Στοβουστορηνος и Хера, вероятно носеща същия епитет.

Заключение. Анализът на комплексната археологическа информация за обекта при махала Арбанас на гр. Радомир показва, че предложените от проучвателя хипотези за функцията на комплекса не могат да се приемат безрезервно. Основно препятствие пред коректната интерпретация на археологическите структури е липсата на цялостна публикация на обекта и отсъствието на стратиграфска информация и контекстно обвързване на откритите материали. Независимо от това, критичният анализ на обнародваните данни позволява преосмислянето на функционалната същност на комплекса. В обобщен вид може да се предложи следната хипотеза:

- през римския период обектът при махала Арбанас на гр. Радомир възниква и се развива като извънградско светилище на Зевс и Хера (Στοβουστορηνοι ?);

- с първия период от съществуването му вероятно следва да се свърже сградата, разположена югозападно от западната апсидна постройка (обр. 3.C); с известна предпазливост същата може да се идентифицира като по-ранна култова сграда (храм); за възможно ограждане на теменоса и неговата вътрешна организация през този период няма никаква сигурна информация;

- след претърпян катаклизъм светилището е възстановено като архитектурен комплекс с две почти идентични култови постройки с вписана апсида и правоъгълен теменос, обхванат от оградна стена; главната култова сграда е източната, която е снабдена с по-голям вътрешен двор и заема доминантна позиция в комплекса; същата може да се интерпретира като храм на Зевс (обр. 3.A); в по-ниската, западна част от комплекса, долепена до вътрешната преградна стена, се разполага идентична култова сграда, вероятно посветена на Хера (обр. 3.B); косвено

указание за това е откриването на по-голямата част от материалите, свързани с женската идентичност, в ниската, югозападна зона на обекта (Lyubenova 1985a, 29; 1985b, 147); вътрешното пространство на теменоса е организирано като покрит портик, поддържан от зидани стълбове; правоъгълната сграда в югоизточната част на комплекса изглежда е синхронна на култовите постройки; същата е съобразена с южната колонада на портика и вероятно е изпълнявала помощни функции към храма на Зевс или към целия комплекс, които остават в сферата на догадките; конфигурацията на терена и архитектурната планировка позволяват да се допусне подход към комплекса от запад, макар че в обнародвания план липсва обозначение на такъв; на плана се забелязва прекъсване в южната стена, но дали същото маркира вход или просто разрушено място остава неясно; има данни за вход в източната стена (Lyubenova 1988, 118), който също не фигурира върху плана; в описания вид светилището просъществува най-вероятно докъм последната четвърт на IV в., когато е изоставено или подложено на разграбване;

- към края на IV – началото на V в. върху изоставения култов комплекс възниква селище, като дори двете култови сгради са използвани за жилищни нужди; към средата на V в. селището престава да съществува, вероятно вследствие на хунските инвазии през 40-те години на века;

- началото на култовото почитане тук може да се отнесе към втората половина на I в., а разцветът на светилището е във II–IV в.; дискусионно е времето на разрушаване на комплекса от първия период, респективно изграждането на следващия; проучвателката го свързва с „претърпян катаклизъм около средата на III в. (доловен по монетния материал)“, но публикуваният нумизматичен материал не показва прекъсване нито значително намаляване на циркулацията по това време; липсва и категорична информация за претърпени разрушения на селищни структури в Югозападна България по време на готските нападения в средата на III в. (Dinchev 1997, 134); от друга страна няма данни за възможни разрушения при нашествието на костобоките през 170 г., което причинява сериозни щети в Сердика и вероятно в Пауталия, укрепена също при управлението на Марк Аврелий (Ivanov 2021, 85, 94; Katsarova 2022, 102, 104); при липсата на ясно стратиграфско обвързване на постройките със синхронни материали е невъзможно категорично да бъде разрешен този въпрос; възможни са три хипотези:

1) светилището с една (?) култова сграда възниква към втората половина на I в. и съществува в този си вид до средата на III в., когато е разрушено; новият култов комплекс с двете апсидни сгради е изграден скоро след това и функционира докъм края на IV – началото на V в.;

2) светилището с една култова сграда функционира от втората половина на I в. до 70-те години на II в., когато е разрушено при нашествието на костобоките; към края на II – началото на III в. комплексът е възстановен във вида с двете апсидни постройки, който просъществува до края на IV – началото на V в.;

3) светилището възниква във втората половина на I в. като култово място без архитектурно оформление или останките от него (от нетрайни материали ?) не са идентифицирани на терен; в този вид светилището съществува до 70-те години на II в., когато е разрушено при нашествието на костобоките; към края на II в. комплексът е възстановен във вида с една сграда с възможен ограден теменос, като просъществува до средата на III в., когато отново е разрушен; след средата на века светилището е възстановено във вида с двете апсидни постройки, като функционира до края на IV – началото на V в.

И трите хипотези са възможни, като известно предпочитание може да се отдаде на втората от тях, предвид историческата конюнктура и използваната градежна техника (подобна на светилището на Асклепий Κειλαδεηνος в гр. Перник).

Критичният анализ на информацията за обекта при махала Арбанас позволява този важен комплекс да бъде идентифициран като значителен култов център, разположен най-веро-

ятно в близост до пътната станция Елея на провинциалния път Сердика – Пауталия – Стоби[12]. Идентификацията на обекта като раннохристиянски комплекс е по-скоро априорна, основана на ориентацията и апсидния план на двете култови сгради и не се подкрепя от откритите археологически материали, плановите особености на комплекса и културно-историческата конюнктура.

Литература

Balderstone, S. 2007. *Early Church Architectural Forms: a theologically-contextual Typology for the Eastern Churches of the 4th–6th centuries.* Melbourne: Australian Institute of Archaeology.

Bobchev, S. 1943. Hram na Sarapisa v Sofia. *Izvestia na Balgarskia arheologicheski institut* 14, 1940–1942 (otpechatano 1943), 218–222 (in Bulgarian).

Chaneva-Dechevska, N. 1999. *Rannohristiyanskata arhitektura v Balgaria.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski" (in Bulgarian).

Dimitrov, P. 2014. Neizdadeni nadpisi ot Pernishko i Breznishko. *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Pernik* 2, 343–352 (in Bulgarian).

Dinchev, V. 1997. *Rimskite vili v dneshnata balgarska teritoria.* Sofia: Agato (in Bulgarian).

Dinchev, V. 2006. *Rannovizantiyski kreposti v Balgaria i sasednite zemi (v diotsezite Thracia i Dacia)* (Razkopki i prouchvania 35). Sofia: Natsionalen arheologicheski institut s muzey (in Bulgarian).

Filipova, S. 2012. Provintsialni bronzovi moneti ot razkopkite v mahala Arbanas, Radomir, obl. Pernik. In Paunov, E., Filipova, S. (eds) *ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Izsledvania v chest na Ilya Prokopov ot priatelite i uchenitsite mu po sluchay negovata 60-godishnina.* Veliko Tarnovo: Faber, 513–537 (in Bulgarian).

Filipova, S. 2015. Coin Circulation along the Upper Struma River's Region during Late Antiquity (294–498). *Scripta Antiqua* 4, 521–550.

Filipova, S. 2020. *Moneti i monetna tsirkulatsia prez Kasnata antichnost (294–498 g.) po Gornoto i Srednoto techenie na reka Struma.* Sofia: ProVias (in Bulgarian).

Gawlikowski, M. 1989. Les temples dans la Syrie à l'époque hellénistique et romaine. In Dentzer, J.-M., Orthmann, W. (eds) *Archeologie et histoire de la Syrie II. La Syrie de l'époque achéménide à avènement de l'Islam* (Schriften zur vorderasiatischen Archäologie 1). Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag, 323–346.

Gencheva, E. 2004. *Rimskite fibuli ot Balgaria ot kraia na I v. pr. n.e. do kraia na VI v. na n.e.* Veliko Tarnovo: Faber (in Bulgarian).

Gerasimov, T. 1939. Svetilishte na Trakiyskia konnik pri s. Ruchei. *Izvestia na Balgarskia arheologicheski institut* 13, 323–327 (in Bulgarian).

Ivanov, M. 2004. Nadpisat na stratega Διουζιης Δημοσθένους. *Arheologia* 1–2, 83–86 (in Bulgarian).

Ivanov, M. 2018. Function, Chronology and Urban Features of the Early Christian Cult Architecture in Serdica. – In Kirova, N. (ed.) *International Scientific Conference "The Basilica of St. Sofia during the Transition from Paganism to Christianity", Sofia, March 11-13, 2014* (Serdika – Sredets – Sofia 7). Sofia: Faber, 102–129.

Ivanov, M. 2020. *Serdica ot Klavdiy do Hadrian* (Razkopki i prouchvania 45). Sofia: Natsionalen arheologicheski institut s muzey (in Bulgarian).

12 За пътя и локализацията на Елея вж. Tacheva 2004, 85–115; Katsarova 2005, 213–215; 2022, 168–169.

Ivanov, M. 2021. From Timber to Fortification: Development of Serdica from Claudius to Marcus Aurelius. – In Raycheva, M., Steskal, M. (eds) *Roman Provincial Capitals under Transition. Proceedings of the International Conference held in Plovdiv 04–07.11.2019* (Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts 61). Wien: Holzhausen, 79–98.

Ivanov, M. 2023. Lead Plaques of the So-called Danubian Riders from Serdica and the surrounding Territory. *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 13.2, 209–232.

Kamisheva, M. 2003. Olovni ogledala ot Yuzhna Balgaria. *Izvestia na muzeite ot Yugoiztochna Balgaria* 20, 22–29 (in Bulgarian).

Katincharova, D. 2000. Keramichni kernosi ot svetilishteto na nimfite pri Ognianovo, Pazardzhishko. In Boshnakov, K. (ed.) *Jubilaeus III. Sbornik v pamet na prof. Boris Gerov*. Sofia: IK Gutenberg, 89–96 (in Bulgarian).

Katsarov, G. 1915. Svetilishteto na Zevsa i Hera pri Kopilovtsi (Kyustendilsko). *Izvestia na Balgarskoto arheologichesko druzhestvo* 4, 1914 (otpechatano 1915), 80–112 (in Bulgarian).

Katsarova, V. 2005. *Pautalia i neinata teritoria prez I–VI vek.* Veliko Tarnovo: Faber (in Bulgarian).

Katsarova, V. 2022. Kyustendil i kyustendilsko prez perioda I hil. pr. Hr. – VI v. sl. Hr. In Vachkov, D. (ed.) *Istoria na Kyustendil 1. Kyustendil ot drevnostta do osvobozhdenieto ot Osmanska vlast*. Sofia–Kyustendil: Institut za istoricheski izsledvania, 69–184 (in Bulgarian).

Kirova, N. 2010. *Meditsinata v provintsiyte Dolna Mizia i Trakia (I – kraya na III v.)* (Disertatsii 3). Sofia: Natsionalen arheologicheski institut s muzey (in Bulgarian).

Kuzmanov, G. 1992. *Antichni lampi. Kolektsia na Natsionalnia arheologicheski muzey.* Sofia: Izdatelstvo na BAN (in Bulgarian).

Ljubenova, V. 1999. Malereifragmente zweier frühchristlicher Kirchen bei Arbanas. In Pillinger, R., Popova-Moroz, V., Zimmermann, B. *Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 94–95.

Lyubenova, V. 1980. Mestopolozhenie i ustroystvo na svetilishteto. In Venedikov, I., Fol, A. (eds) *Trakiyski pametnitsi 2. Trakiyski svetilishta*. Sofia: Nuka i izkustvo, 15–27 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 1984. Antichen proizvodstven tsentar kray mahala Arbanas do Radomir. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1983 g.* Smolyan, 87–88 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 1985a. Antichen proizvodtsven i targovski tsentar kray Radomir (predvaritelno saobshtenie). *Arheologia* 3, 26–37 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 1985b. Razkopki na antichniya proizvodstven i targovski tsentar kray Radomir prez 1984 g. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1984 g.* Sliven, 147 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 1986. Razkopki nad mahala Arbanas kray Radomir. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1985 g.* Veliko Tarnovo, 1986, 93–94 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 1987. Razkopki pri mahala "Arbanas" kray Radomir. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1986 g.* Razgrad, 149–150 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 1988. Razkopki pri mahala "Arbanas" kray Radomir. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1987 g.* Blagoevgrad, 118–119 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 1990. Razkopki pri mahala "Arbanas", Radomir. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1989 g.* Kyustendil, 98–99 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 2003a. Antichni i rannovizantiyski selishtni strukturi ot rayona na Gorna Struma. In Ivanov, R. (ed.) *Rimski i rannovizantiyski selishta v Balgaria* 2. Sofia: Ivray, 183–201 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 2003b. *Antichni nakiti ot razkopkite pri mahala Arbanas, grad Radomir. Funktsionalni i stilovi osobenosti* (Studeo ΑΡΧΕΟΛΟΓΙΚΑ 1). Sofia: ALEA.

Lyubenova, V. 2006. Izdelia ot kost ot razkopkite na antichnia kultov i proizvodstven kompleks pri mahala Arbanas (gr. Radomir). *Izvestia na Istoricheski muzey – Kyustendil* 13, 253–286 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 2008a. Nepublikuvani obrochni pametnitsi ot rimskata epoha vav fonda na muzea v Pernik. *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Pernik* 1, 45–86 (in Bulgarian).

Lyubenova, V. 2008b. Ikonka s izobrazhenie na t.nar. Dunavski konnitsi ot razkopkite pri mahala Arbanas, gr. Radomir. In Gencheva, E. (ed.) *Studia in honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. Yugoiztochna Evropa prez antichnostta VI v. pr.Hr.–VII v. sl.Hr.* Veliko Tarnovo: Faber, 189–199 (in Bulgarian).

Madzharov, M. 1985. Novootkriti kultovi sgradi v Hisar i negovata okolnost. *Izvestiya na muzeite ot Yuzhna Balgaria* 11, 89–96 (in Bulgarian).

Malbašić, V. 2021. *U potrazi za neimenovanom boginjom: Kult podunavskih konjanika – paradigma ili zabluda.* Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma (in Serbian).

Németh, B., Szabó, A. 2010. To a Beautiful Soul Inscriptions on Lead Mirrors (Collection of Roman Antiquities, Hungarian National Museum). *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 46, 101–113.

Recław, J. 2002. Lead Mirrors from Novae: Current State of Research. In Giumlia-Mair, A. (ed.) *I bronzi antichi: produzione e tecnologia. Atti del XV Congresso internazionale sui bronzi antichi, Grado – Aquileia, 22–26 maggio 2001*. Montagnac: Editions Monique Mergoil, 544– 548.

Riha, E. 1986. *Römisches Toilettgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst* (Forschungen in Augst 6). Römersmuseum Augst.

Riha, E. 1990. *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst* (Forschungen in Augst 10). Augst: Römermuseum Augst.

Rizos, E. 2013. Galina Fingarova, Die Baugeschichte der Sophienkirche in Sofia. Wiesbaden: Reichert Verlag, 2011, 209 S., 199 Tafeln mit 350 Abb. *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft* 16, 1011–1019 (Review).

Ruseva-Slokoska, L. 1991. *Roman Jewelery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences.

Stančev, D. 2006. Ein Heiligtum des thrakischen Heros in Sexaginta Prista. In Conrad, S. et al. (Hrsg.) *Pontos Euxeinos. Beiträge zur Arhäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes.* Langenweißbach: Beier & Beran, 237–251.

Stancheva, M., Farkov, Y. 1977. Novootkrit ezicheski hram v Serdika. *Izvestiya na balgarskoto istorichesko druzhestvo* 30, 249–276 (in Bulgarian).

Szabó, C. 2015. Sanctuaries of roman Dacia. *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 65, 255–340.

Szabó, S. 2022. Sanctuaries in Raetia: Space Sacralization in the Roman Religion at the Edges of the Roman Empire. *Cercetări Arheologice* 29.1, 63–82.

Tacheva-Hitova, M. 1981. Antichnye kul'ty doliny verhnei i srednei Strumy. In *Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. Blagoevgrad 20–24.IX.1977.* Sofia: Academie Bulgare des sciences, 105–118 (in Russian).

Tacheva, M. 2004. Teritoriata na Pautalia (II–III v.): granitsi i patishta. In Tacheva, M. *Vlast i sotsium v rimska Trakia i Mizia* 2. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 85–115 (in Bulgarian).

Torbatov, S. 2005. Ἥρος Ἥφαιστος (predvaritelni danni za antichnia kultov tsentar kray Telerig, Yuzhna Dobrudzha). In Stoyanov, T. et al. (eds) *Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova.* Veliko Tarnovo: Faber, 80–91 (in Bulgarian).

Trunk, M. 1991. *Römische Tempel in den Rhein- und westlichen Donauprovinzen. Ein Beitrag zur Architekturgeschichtlichen Einordnung römischer Sakralbauten in Augst* (Forschungen in Augst 14). Augst: Römermuseum.

Vagalinski, L. 2022. *Heracleia Sintica. Istoria chrez arheologia* (Archaeologia Bulgarica Supplement 4). Sofia: Nous (in Bulgarian).

Valchev, I. 2015. *Izvangradskite svetilishta v rimskata provintsia Trakia (I–IV v.)*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski" (in Bulgarian).

Valchev, I. 2021. The Destruction of Pagan Sanctuaries in Thrace and Dacia (According to Data from the Territory of Present-Day Bulgaria). In Topalilov, I., Gerdzhikova, Z. (eds) *Annales Balcanici 1. Creation of the Late Antique World of the Balkans. Proceedengs of the Colloquium held in Sofia, November 8–10, 2018*. Sofia: Tendril PH, 257–267.

Varbanov, V. 2013. A Roman Sanctuary in Sexaginta Prista. In Alexandrescu, C.-G. (ed.) *Jupiter on Your Side. Gods and Humans in Antiquity in the Lower Danube Area*. Bucharest, 55–60.

Vladkova, P. 2006. Obrabotka na kost i rog v savremennite balgarski zemi prez rimskata epoha i Kasnata antichnost. In Ivanov, R. (ed.) *Arheologia na balgasrkite zemi* 2. Sofia: Ivray, 245–287 (in Bulgarian).

The sanctuary of Zeus and Hera (Στοβουστορηνοι?) near the town of Radomir

Mario Ivanov

(summary)

Between 1983 and 1990, an archaeological site was excavated on the west slope of the Golo Bardo mountain to the north of Radomir town, district of Pernik (fig. 1). It is surrounded by a solid wall with dimensions ca. 60 by 33 m (fig. 2). The east side of the complex is occupied by a massive building (ca. 9 by 8 m) with an apse inscribed in the thickness of the eastern wall. The complex is divided into two parts by a wall with north-east – south-west orientation. A second building of identical size and plan is built adjacent to it. Masoned pillars run along the inner side of the outer wall at a distance of ca. 5 m. Several buildings, parts of walls, pits and other structures were excavated inside the walled precinct. Outside the walled complex, several pre-Roman kilns were excavated that have been used for metal processing. Between the 1st and the middle of the 3rd c. AD a sanctuary was attested together with the local manufacture of different objects and a market place for their distribution. Several votive plates of Zeus and Hera were discovered and a significant number of votive/ritual gifts – lead mirrors, rings, brooches, hair pins and sewing needles, bronze bells, beads, lamps, coins etc. According to the excavator, a walled Early Christian complex with two martyrial apse-buildings was built over the ruins of the sanctuary at the beginning of the 4th c. AD, which subsequently developed as a monastery in the next decades. During the first half of the 5th c. AD the walled space of the former Chrisitan complex was transformed into a humble fortified settlement.

The archaeological site at Radomir still lacks a proper publication. Pieces of information are scattered in many articles, concerning mainly the numerous finds. Nevertheless, there are serious grounds for reconsideration of the function of the site existing so far.

The ground plan of the so-called Early Christian remains (fig. 3) is quite unusual for a martyrial

or monastic complex. It finds no parallels among the synchronous sites from Bulgaria. The "Syrian" architectural type of the apse buildings, emphasized by the proponents of this interpretation, actually lacks its characteristic feature – *pastophoria* adjacent to both sides of the apse. In addition, not a single find related to the Christian faith and ritual practices is published from the site. The author herself writes that there are no other proofs for the Christian identification of the buildings except for their apses and orientation to the east. The reuse of the apse buildings for dwellings in the 5th c. AD is quite unusual considering their presumed sacred (martyrial) purpose. Some pagan cult activity during the second half of the 3rd – beginning of the 4th c. AD is indicated by several finds, especially by a late 3rd – early 4th c. AD lead plaque of the so-called Danubian riders found near the east building.

The plan of the complex actually is far more familiar to the pagan sanctuaries at Pernik and the village of Telerig, municipality of Krushari as well as two temples in *Serdica*. The use of apse-buildings in the pagan cult practices is attested at Hissarya, near *Sexaginta Prista*, near the village of Ruchei, municipality of Krumovgrad and at the *agora* complex of *Heraclea Sintica*. Very close parallels to the apse-buildings from Arbanas provide the so-called Umgangstempel 2 at Trier and especially the temple at Raḥleh (fig. 4).

The analysis of the available archaeological data allows reconsidering the existing hypothesis and proposing that the walled architectural complex with two apse- buildings is actually a sanctuary of Zeus and Hera, rebuilt on the place of an earlier sacred complex of the same deities. Two altars with inscriptions reused as building material in the nearby Late Roman villa at Bela voda quarter of Pernik probably originate from the sanctuary at Arbanas. The name of the deity on them is Zeus Στοβουστορηνος. The cult of Zeus and Hera was very popular in the western part of Thrace, especially the territories of *Serdica* and *Pautalia*, where the veneration of Hera is attested epigraphically as early as the middle–third quarter of the 1st c. AD. According to the coins and some other finds the functioning of the sanctuary could be traced most probably to the end of the 4th c. AD. The east apse building could be identified as a temple of Zeus (Στοβουστορηνος ?) because of its larger courtyard and dominant position in the complex (fig. 3.A). The west apse building should have been consecrated to Hera (fig. 3.B) as suggested by the findspots of the majority of objects for female use.

The sanctuary of Zeus and Hera most probably was organized here in the second half of the 1st c. AD. Some of the earlier architectural remains in the south-western part of the site could be identified as the first temple (fig. 3.C). After the demolition of the sanctuary by the raids of the Costobocs (170s AD) or the Goths (the middle of the 3rd c. AD) the sanctuary is rebuilt with walled *temenos* and two apse-temples placed at the end of a peristyle courtyard. The pagan cult practices most probably have been performed until the last quarter of the 4th c. AD when the sanctuary was abandoned or sacked by the Christians.

Bulgarian e-Journal of Archaeology https://be-ja.org
Българско е-Списание за Археология ISSN: 1314-5088

vol. 14.1, 2024, 87–111
doi:10.57573/be-ja.14.87-111
Reports / Съобщения

Article history:
Submitted 12 February 2024
Accepted 29 March 2024
Available online 20 June 2024

Ottoman gunpowder artillery in Bulgaria: archaeological and textual evidence

Chavdar Kirilov [a]

[a] Department of Archaeology, Faculty of History, Sofia University "St. Kliment Ohridski", 15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria; ckirilov@uni-sofia.bg

ABSTRACT

The paper examines specific artifacts – stone balls of various sizes – that constitute significant material remnants of Ottoman military history in Bulgaria. While historical records confirm the existence of Ottoman gunpowder artillery in the region, archaeological research has contributed little to its study. This is largely due to the misdating and misinterpretation of these stone balls.

Through careful analysis of publicly available archaeological data and historical sources, this study presents a new perspective on using gunpowder artillery and stone projectiles in Ottoman Bulgaria. It contends that most of these artefacts were integral to the Ottoman military arsenal, challenging previous assumptions that limited them to medieval ammunition.

The study provides compelling evidence for the existence of Ottoman-era stone projectiles at several sites, including Cherven, Shumen, Nikopol, Silistra, Kaliakra, and Svishtov. This evidence is corroborated by historical records, which underscore the undeniable presence of Ottoman artillery in the region, particularly in the areas between the Danube and the Balkan Mountains, which remained a vulnerable frontier zone in contrast to the land south of the mountains.

Crucially, this research underscores the need for more precise archaeological documentation, comprehensive artefact descriptions, thorough contextual information, and multidisciplinary research to understand the complex history of these stone projectiles fully.

KEYWORDS

Ottoman Balkans, Ottoman archaeology, military history, gunpowder artillery, cannonballs, hand firearms, Ottoman fortifications, Evliya Çelebi

Introduction

Ottoman archaeology remains a relatively underdeveloped field of study, not least in Bulgaria (e.g. Petersen 2017; Kolovos, Vionis 2018; Todorović 2021; Körpe 2022). This can be attributed to several factors, one of which is the temporal proximity of the Ottoman period to our own. Compared to earlier epochs, the Ottoman period is considerably well documented, thanks to a wealth of both Ottoman and foreign written sources, including official administrative documents. As a result, the study of this period has traditionally been considered the domain of historians and ethnographers rather than archaeologists. This has led to a lack of academic courses in Ottoman archaeology, and consequently to a shortage of trained specialists with in-depth knowledge of the archaeological heritage of the Ottoman period. In Bulgaria, for example, it has been a challenge over the past century to find more than a handful of researchers in each archaeological generation who have extensively studied the material culture and issues of this period.

This article and the content of the journal is licensed under CC BY-NC-ND 4.0
Copyright: © 2024 Ch. Kirilov

The lack of interest in the archaeological heritage of the Ottoman period has often resulted in poor excavation practices and inadequate documentation of Ottoman sites and features. This problem is widespread not only in Bulgarian archaeology but also in other countries. At numerous archaeological sites throughout the former Ottoman Empire, Ottoman layers have been, and sometimes still are, removed indiscriminately (e.g. Baram, Caroll 2002, VIII; Vroom 2013, 79–80; Dikkaya 2017, 306). This practice has also led to significant destruction of the Byzantine cultural heritage, especially in the Eastern Mediterranean.

Even when excavations are meticulously conducted and the material remains of the Ottoman period are well documented during fieldwork, the results of the excavations are rarely published due to a general lack of interest, even among the excavators themselves.

If we were to categorize the ways in which we become aware of these studies, four categories would emerge. The most common is that when the results of excavations at a particular site are published, it is merely mentioned that structures and materials from the Ottoman period have been unearthed, with no further details given. Less common are cases in which specific find categories, such as coins or tobacco pipes, are mentioned. More extensive preliminary reports, which provide a more detailed but generally summarized account of the material found, are extremely rare. Complete publications prepared according to scholarly standards are generally lacking and rare examples of the opposite (e.g. Harrison et al. 1986; Hayes 1992; Popović, Bikić 2004) only serve as exceptions that prove the rule. As a result, the de facto unpublished materials and documentation from the excavations are stored in the archives of dozens of museums across the country, awaiting rediscovery by future scholars (cf. Mileusnić, Bikić 2018, 434 for a similar situation elsewhere).

As a result, our understanding of the archaeological heritage of the Ottoman period in Bulgaria is extremely limited and fragmented. We have a broad understanding of the material culture of the period (see, e.g., Stancheva 1990; Pletnyov 2004; Todorov 2010), but many details remain elusive, and we are far from being able to paint a comprehensive picture of the period. In the past, poor quality fieldwork at complex sites has led to the misdating and misinterpretation of many diagnostic Ottoman finds that have long been considered representative of medieval material culture. Typical examples include certain belt buckles ("*pafta*") and heel irons, which have only recently been recognized as uniquely Ottoman objects (Atanasov, Dimov 2019; Kirilov 2021). In addition, it is common practice to classify Ottoman sgraffito pottery as medieval. It is mainly finds that cannot be dated earlier, such as Ottoman coins, tobacco pipes, coffee cups, porcelain wares, etc., that are traditionally considered to be unambiguously Ottoman.

This conflation of Ottoman and medieval materials has had a profoundly negative impact on medieval studies. The resulting distorted perspective on the material culture of the Middle and Late Byzantine period underscores the need for accurate excavation of Ottoman structures and a thorough understanding of the material culture of this period.

In this article, I aim to contribute to this endeavor. My focus is on a specific category of finds – stone objects of various sizes, mostly spherical, that have been unearthed during excavations of sites in Bulgaria. These sites were undoubtedly medieval towns and/or fortresses, but they continued to flourish well into the Ottoman era. Traditionally, these objects have been interpreted as ammunition for medieval trebuchets and slingers, and thus as part of the armament of Bulgarian armies in the centuries before the Ottoman conquest. However, a careful analysis of the available archaeological data, coupled with information from written sources, calls for a revision of this long-held view. This provides an opportunity for a new understanding of the role and function of at least some of these objects.

Material and methods

I have undertaken a comprehensive collection and analysis of published reports – many of which, unfortunately, lack detailed information – on the discovery of stone balls during archaeological excavations of multi-layered sites in Bulgaria. These sites were inhabited during both the medieval and Ottoman periods. I have excluded from my study other stone balls, interpreted as ammunition, found during excavations of prehistoric (Nikolov, Karastoyanova 2004; Nikolov et al. 2006; Grebska-Kulova 2007; Leshtakov 2011), Hellenistic (Minchev, Kuzov 2007; Stoyanov et al. 2008; Hristov, Pantov 2017; Devlova, Krumova 2021), and Late Antique sites (Staykova-Aleksandrova et al. 2006; Bozhinova 2009; Bozhinova, Tsoneva 2015; Marinov, Marchovski 2015; Radoslavova, Dzanev 2011; Klenina, Biernatski 2020; Vagalinski 2022, 76), as well as during underwater excavations (Prahov, Hristov 2021).

I have meticulously examined the contexts in which these objects were discovered, sometimes having to read between the lines, and collected data on their physical parameters (size, weight, raw material), where such details were reported. At the same time, I collected and analysed information from primary sources (mainly Ottoman tax records and excerpts from Evliya Çelebi's travelogues) and secondary written sources. These sources provide insight into the use of Ottoman artillery in Bulgarian territories, the different types of Ottoman guns, and the ammunition they used. I then collated the archaeological and textual data to sketch a preliminary, albeit general, picture. The spatial visualization and analysis of the mapped data raised new questions and set the course for future research.

It is necessary to clarify the temporal terminology used in this study. Since the text deals mainly with the present Bulgarian lands, the term "Ottoman" or "Ottoman Era" here characterizes the period beginning with the last decade of the 14th c. when the Ottomans finally conquered the entire territory within the present political borders of Bulgaria. The upper chronological limit is the third quarter of the 19th c., beyond which a significant portion of this territory ceased to be under the direct authority of the Sultan in Istanbul. Within this period, I distinguish two phases – the early Ottoman period (until about the middle of the 17th c.) and the late Ottoman period. The rationale for this periodization, which deviates from the established historical temporal terminology and initially refers only to present-day Bulgarian lands, lies primarily in the development of the archaeological material and certain shifts in material culture (including jewellery and clothing) in the 17th c. This was the time when the Christian subjects of the Ottoman Empire, at least in the Balkans, definitively broke ties with their "medieval" past, and their appearance took on a more or less "oriental" aesthetic.

The terms "Middle Ages" and "medieval" refer to the several centuries before the beginning of the Ottoman era, contrary to the established Bulgarian terminology which often refers to the period from the 15th to the (mid) 18th century as to the "Late Middle Ages", preceding the period of the "Bulgarian National Revival", i.e. the "Bulgarian Renaissance". Although I generally adhere to Byzantine temporal terminology (e.g., Middle Byzantine and Late Byzantine periods) in my work, I have chosen to use local chronological terms such as "Second Bulgarian Kingdom" from time to time in this study as well. The reason for this is that most of the archaeological sites discussed in the text are located between the Danube and the Balkan Mountains and can be considered "Bulgarian" for at least the 13th–14th c. The period of the "Second Bulgarian Kingdom" roughly coincides with the end of the Middle Byzantine and most of the Late Byzantine, i.e., Palaeologan, period.

Archaeological evidence

In the so-called citadel of the fortified hilltop settlement near the village of Cherven in northern Bulgaria, there is a large architectural complex with a courtyard and a church, covering an area

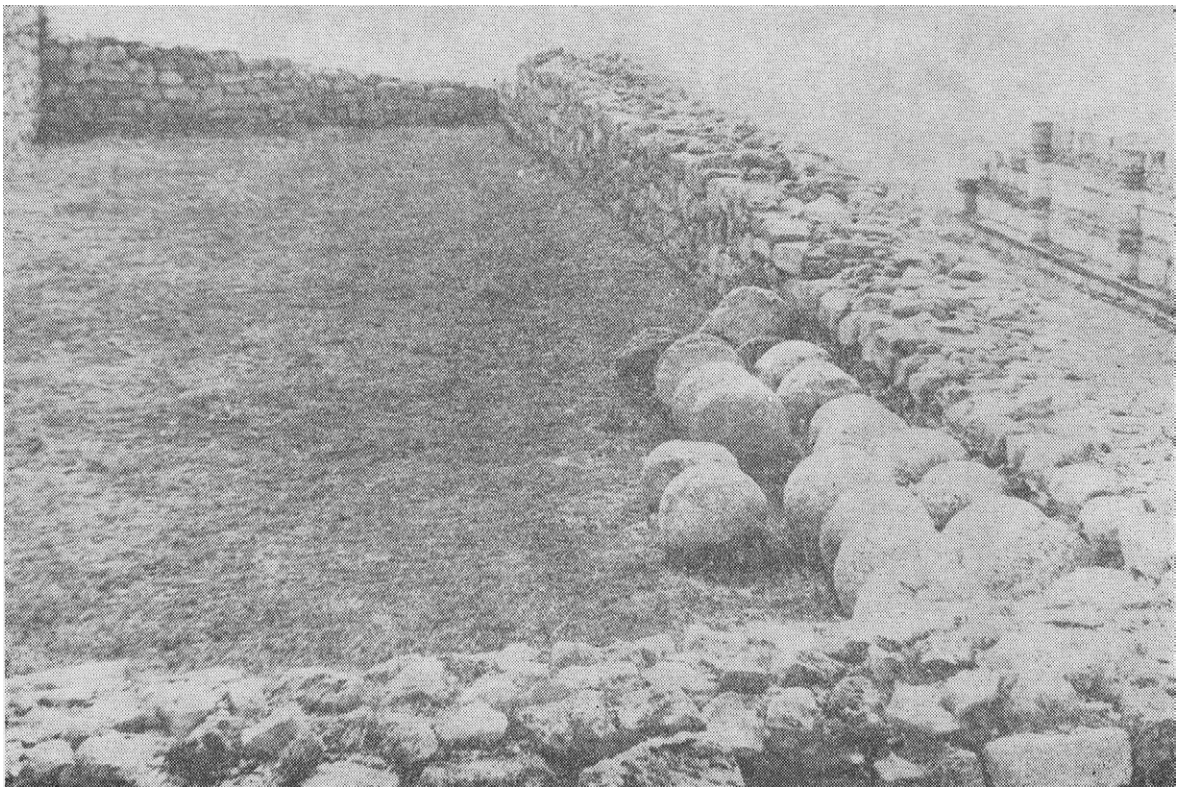


Fig. 1. Stone balls from the so-called "feudal castle" at Cherven (after Dimova 1985, 85, fig. 46)
Обр. 1. Каменни топки от т. нар. „феодален замък" в Червен (по Dimova 1985, 85, fig. 46)

of about 2000 sq. m. During excavations conducted in the first half of the 1960s, more than thirty stone balls (fig. 1), each about 50 cm in diameter and of "perfectly round shape", were discovered (Georgieva, Dimova 1967, 10; Dimova 1985, 85–86; see also Nesheva 1985, 185). The exact location of these balls has controversial accounts. According to the first report, 31 of them were "piled in one place" in front of the northwest entrance of Room 1 (Georgieva, Dimova 1967, 10). However, later reports suggested that they were found "in the inner northwest corner" of the complex (Dimova 1985, 85), and the number increased with the discovery of two identical balls "in front of the entrance" to the architectural complex, as well as three others "in front of Room 2" (Nesheva 1985, 185; Yordanov 2019, 160).

The complex is dated to the 13th–14th c. and is interpreted as the residence of the feudal lord who ruled over the medieval town and metropolitan centre of Cherven (Georgieva, Dimova 1967, 16). The researchers believe that the residence was destroyed and burnt down when the Ottomans conquered the town in 1388 (Kiel 1994, 180–181), a fate that also befell the entire "citadel", which was "not renewed and used by the Turks" (Georgieva, Dimova 1967, 17). They suggest that the stone balls were used for the defence of the medieval Bulgarian castle and are evidence that the inhabitants possessed "stone-throwing machines" (Georgieva, Dimova 1967, 10). In addition to these stone balls, several much smaller specimens (diameter between 2.5 and 5.5 cm) were found and interpreted as sling-bullets (Georgieva, Dimova 1967, 23). These were much more numerous and were found "in various places – in the castle, along the fortress walls, and in some houses" (Nesheva 1985, 185). Most were "spherical" but some "resembled a flattened ball". There were also "larger" balls, although their size was not specified.

Subsequent publication of Ottoman documents indicating that Cherven continued to serve as an administrative centre for several centuries after the Ottoman conquest (e.g., Tsvetkova 1972b,

441, 449, 462, 472, no. 1) led the excavators to reconsider some of their views on the chronology of the site. In a later text (Dimova 1985, 122–125), they argued that the complex continued to be used after the end of the 14th c. In support of this new thesis, they point to the presence of Ottoman coins from the first half of the 15th c., found in the backfill on the floors of the rooms of the complex and under thick debris from the destruction of its walls and upper parts (Dimova 1985, 80, 86). These coins have been known since the first publication (Georgieva, Dimova 1967, 10) but were not initially considered significant enough to contradict the idea of the irrevocable destruction of the complex in the late 14th c.

In this later work, they also wrote: "The excavation of the castle did not reveal any cultural layers from the different periods, since the level of the floors in the rooms and the courtyard remained unchanged throughout its existence. Therefore, with few exceptions, we attribute the finds to the most recent period, regardless of the part in which they were found" (Dimova 1985, 79). These "few exceptions" seem to include (among others) the large stone balls, which the researchers continue to consider as objects from the Second Bulgarian Kingdom, even though the "most recent period" of the complex's functioning undoubtedly refers to the Ottoman period.

The idea that the (large) stone balls of Cherven are of medieval origin and represent ammunition for throwing machines is fully accepted in a later work devoted to them (Rabovyanov 2003; cf. Madgearu 2016, 278). However, its author does not agree that they were intended for the defence of the architectural complex of Cherven. He interprets them as ammunition made in the area and stored in Cherven to be at the disposal of the Bulgarian rulers when they went on campaign with their army and their wall-breaking machines, which he believes were trebuchets.

I have previously argued (Kirilov 2010) that this architectural complex was originally the residence of the bishops of the medieval town of Cherven, a belief I still hold. Consequently, I argue that it could not have housed defensive siege machinery or served as an ammunition depot for siege engines. However, my personal opinion and belief are not the primary focus here. What is more important is that the available archaeological evidence suggests that the stone balls found there belong to a later period, specifically to the time after the Ottoman conquest, when a military garrison was undoubtedly stationed in Cherven (Stoykov 1966, 325–327).

It is worth mentioning that both the two towers of the northeastern fortification wall and the imposing tower of the southwestern wall bear traces of the so-called talus or glacis (Dimova 1985, 47, 49, 57), a characteristic feature of fortifications at the beginning of the artillery age. In addition, a hoard of silver coins belonging to Sultan Murad I (1362–1389) was discovered in the complex of buildings along the wall in the southwestern corner of the fortress, south of the western gate. Researchers have interpreted this as the (main) headquarters of the city's garrison, where several "stone war balls" were found (Dimova 1985, 67), along with diagnostic finds for the Ottoman period, such as heel irons and certain types of spurs (Nesheva 1985, 181–182; Rabovyanov 2022a). The fact that life in the Cherven fortress continued for at least three centuries after 1388 is now beyond doubt, thanks not only to written evidence but also to numerous archaeological finds and features (e.g., Yordanov 2006; 2019, 49–54).

Stone balls have also been found during excavations at other sites. One of them is the fortress on the plateau above Shumen. At its western end, there is a distinct architectural complex, which the explorer called the "Small Inner Fortification" or "Citadel". Above its ruins was a "Turkish earthen fortification – a redoubt made of earth, stones and thick horizontal beams" (Antonova 1995, 48). In one of the towers of the complex, "several stone war balls" were found (Antonova 1995, 51). "Many" others, "probably prepared for the defence of the fortress" were also found "in all the rooms" of the largest building of the complex (no. 166), where, along with coins from the 14th c., "later Turkish" specimens were discovered (Antonova 1995, 53). Although Antonova believes that the "citadel" was



Fig. 2. Stone balls from the Silistra fortress (photo archive of Stefka Angelova)
Обр. 2. Каменни топки от Силистренската крепост (фотоархив Стефка Ангелова)

built during the Second Bulgarian Kingdom, she could not ignore the evidence of its functioning during the Ottoman period. Her reported observations of "the double floor levels of the rooms of building 166 and the exclusively late medieval (i.e. Ottoman) materials found in the intermediate layer between the floors" indicate its relatively long use after the early 15th c. It is even possible that it was built after the Ottomans captured Shumen. A stone inscription with the name of Tsar Ivan Shishman, which was used as a *spolium* in the construction of the complex (Antonova 1995, 110–111), lends credence to such an assumption.

There are 72 stone balls found in Shumen, but nothing is known about them except that they are "of different diameters" (Antonova 1995, 104). A poor quality photograph (lacking scale) of only two of them (Antonova 1995, fig. 107) provides no further information. In any case, there is no reason to consider these finds as pre-Ottoman since they were found in contexts that undoubtedly date to the Ottoman period.

Stefka Angelova's extensive research at Silistra, most of which remains unpublished, has led to the discovery of numerous stone balls of various sizes. These findings are recorded in the excavation field documentation. Two observations are particularly noteworthy. First, these objects were found predominantly in the northern part of the study area, specifically along the southern riverbank and around the northern wall of the local Danube fortress. Second, the contexts or layers in which these objects were found are consistently Ottoman in date. This fact is either explicitly stated in field diaries and inventory books, often with phrases such as "from the backfill of a Turkish house", or it can be easily deduced from the recorded locations of the finds. For example, the field inventory book for the "Fortress Wall" site notes that in July 1971, a collection of fourteen limestone balls (Inventory nos 8–21), ranging in size from 5.6 to 16 cm, was discovered in the debris above the northwest corner

tower no. 1 (fig. 2). These were found at a depth of 2.37 m below the contemporary walking level in this area (16.13 m above sea level), indicating that they were undoubtedly within the Ottoman strata of the site. The likelihood that they are artefacts redeposited from an earlier period is minimal.

In addition, further excavations at Silistra have unearthed both intact and fragmented round shots, probably made of metal, along with materials dating back to the 19th c. The excavators have linked these findings to the bombardment of the city during the Crimean War (Atanasov et al. 2018).

In 1973, 97 stone balls were discovered in a room adjacent to the fortress wall of Nikopol. It is noteworthy that Nikopol was not only the final residence of Ivan Shishman, the last medieval Bulgarian ruler but also an important administrative centre during the Ottoman period (Manova, Sterkov 1982, 11–33). The balls, probably small in size, were described as "sling bullets" (Manova, Sterkov 1982, 22). This discovery is briefly mentioned in a later text discussing a coat of plates found next to them (Rabovyanov, Naydenov 2014). The authors have had the opportunity to thoroughly study the sparse excavation documentation, which, in their opinion, has greatly complicated the study of the finds due to lack of details (Rabovyanov, Naydenov 2014, 619). The context of the find is uncertain at best. The excavation report from that year indicates that the armour and stone balls were found in a "recess" in the fortress wall, a term the authors interpret as a niche (Rabovyanov, Naydenov 2014, 620), although it could refer to any form of depression. Despite the ambiguous context and the possibility of a later depression, the authors claim that the layer in which the plates and accompanying finds were discovered must be attributed to the period of the Second Bulgarian Kingdom. They argue that the description of the location of the finds precludes their association with either the Late Antique or Ottoman periods (Rabovyanov, Naydenov 2014, 619). However, this assertion lacks conviction, especially since they do not present or comment on other materials from the mentioned structure. The authors focus primarily on the armour itself and the search for its analogies. They admit that it, like other similar items, could have been in use over a long period of time, and they again concede that its context is highly uncertain: "The data on the archaeological environment that might eventually indicate the time of deposition are irretrievably lost" (Rabovyanov, Naydenov 2014, 624), that it "could have been made within a broad period (between the mid-13th and mid-14th c.)", and that it "could have been used and preserved after 1350". Their assertion that the *terminus ante quem* for its deposition was "the fall of the fortress into the hands of the Ottoman Turks" is more a product of personal belief rather than rigorous archaeological analysis. In fact, they are well aware that such plate armours have been used long after the end of the 14th c. (Rabovyanov, Naydenov 2014, 624).

The Svishtov fortress is known for its intensive occupation not only in the Middle Ages but also in the Ottoman period (Valov 1962). A few years ago, renewed archaeological excavations led to the discovery of iron cannon balls – two with a diameter of 5.4 cm and another with a diameter of 14.5 cm (Ovcharov et al. 2020, 1186), as well as stone balls. Although the published report on the 2019 excavations does not mention the stone balls, their discovery was publicized through electronic media reports in the spring of that year, where they were described as "stone war balls for throwing machines" (Anon 2019; see also Angelova 2021). Like the iron cannonballs, they were found in layers containing materials from the Ottoman period.

In the Baba Vida fortress in Vidin, whose present form dates to the Ottoman period and was modified for defence with gunpowder artillery (Kuzev 1981), several stone balls are on display. These may have been discovered during archaeological excavations here, although to my knowledge there is no officially published information about the circumstances of their discovery. However, it is known that cast-iron cannonballs have been found in layers containing numerous materials from the Ottoman period (Valov 1979, 188).

An unspecified number of stone balls were found during the excavations of the Lovech fortress, which was intensively occupied both in the Middle Ages and in the Ottoman period. Their di-

ameters range from 7 to 11 cm (Changova 2006, 155), but there is no information about the contexts in which they were found.

Smaller examples were found during the excavation of the largest architectural complex on Tsarevets Hill in Veliko Tarnovo, commonly referred to in Bulgarian scientific literature (and public consciousness) as the "Palace of the Bulgarian Tsars". These specimens are 2 to 3 cm in diameter (Nikolova 1974, 372, nos 47–63). Even though the excavations of the complex have revealed many materials from the Ottoman period, these objects are typically dated to the Middle Ages by default and have been interpreted as sling bullets (Nikolova 1974, 296).

A stone ball was discovered on the floor of Room 2, located near the northern entrance of the so-called Northern Tower on Trapezitsa Hill. The ball is approximately circular, with reported diameters ranging from 23 to 28 cm (Dermendzhiev 2011, 37, 52), and it weighs 20 kg. It is made of sandstone. The researcher proposed two possible explanations for its presence. One hypothesis suggests that there was a platform with a stone-throwing machine (trebuchet) above the room where the ball was found. Alternatively, it might have been used by the Ottomans during their bombardment of the tower in 1393 and then left in its ruins. The last coins found in the building, which provide a *terminus post quem* for its abandonment and backfilling, date from the end of the 14th c. (Dermendzhiev 2011, 69–72). The researcher tends to date the final destruction of the tower to the early 15th c. (Dermendzhiev 2009, 62; 2011, 31), although this is not necessarily accurate.

Further excavations in the northern part of the hill uncovered four additional unstratified stone balls of unknown characteristics (Totev et al. 2012, 418; Totev et al. 2015a, 641). A fragment of another ball was found in the "room to the west of the alley leading to the walled postern" in the so-called Southern Sector of Trapezitsa Hill, "dated to the second half of the 14th c." (Rabovyanov 2015, 226). This ball has a diameter of 17.5 cm and is roughly shaped from local grey-yellow sandstone. The dating of the room is influenced by the general dating of the "quarter" in this part of Trapezitsa, which was supposedly abandoned immediately after the Ottoman invasion (Rabovyanov 2015, 294) This thesis, first proposed in 2015, seemed problematic given the apparent presence of Ottoman-era materials in the backfill of many pits and buildings in this sector. More recently, this view has been revised due to the increasing number of finds and structures from this period (Rabovyanov 2022b; 2023).

An unspecified number of stone balls, with unknown characteristics, were discovered at the foot of the "Momina Krepost" hill in Veliko Tarnovo. Interestingly, the researcher linked their presence at the site to a hypothetical encampment of the Ottoman army, which was supposedly there during the siege of Tarnovo in 1393 (Nikolova 1968, 63) – a claim that lacks supporting evidence.

Two unstratified stone balls, also of unknown characteristics, were found near the Monastery of the Holy 40 Martyrs at the western foot of Tsarevets Hill (Totev et al. 2015b, 653) in an area abundant with materials and structures from various periods, including the Ottoman era. Two other balls were found at Frenkhisar, southeast of the same hill (Dermendzhiev 2011, 42).

The number and characteristics of the stone balls found at the so-called "Old Kilifarevo Monastery", located to the south of Veliko Tarnovo, remain unknown (Nikolova 1978, 34). This site is, in fact, a fortified hilltop settlement with evidence of occupation during Late Antiquity, the Middle Ages, and the Ottoman period. The circumstances of the discovery of these artifacts are not known.

Excavations of the so-called outer wall of Kaliakra revealed a tower, built later than the original structures, with "massive walls sloping at an angle of 60°" (Dzhingov et al. 1998, 33), indicating the presence of a talus or glacis. The debris found inside the tower included fragments of bricks and roof tiles, pottery shards from various periods (including faience), a coin from the second half of the 14th c., "small stone sling balls" with a diameter of 6–7 cm, and sixteen "large stone balls" with a diameter of 15–25 cm. Some of these are depicted in a photograph (Dzhingov et al. 1998, 45, fig.

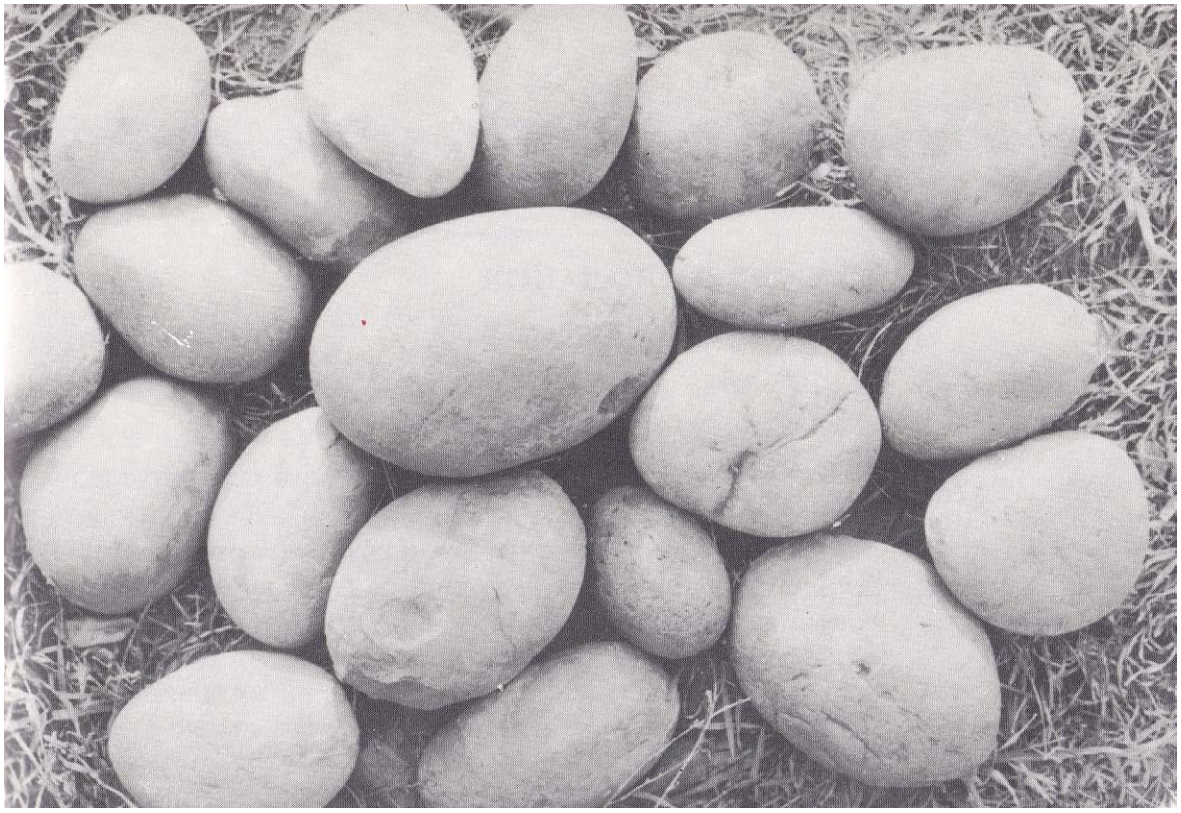


Fig. 3. Oval-shaped concretions from the Bozhenishki Urvich fortress, mistakenly identified as man-made stone balls (after Dishev 1979, 37)
Обр. 3. Конкреции с овална форма от крепостта Боженишки Урвич, погрешно приети за каменни топки, дело на човешка ръка (по Dishev 1979, 37)

43), showing objects with surfaces that are not perfectly smooth and shapes that are not necessarily spherical. Additional stone balls, with diameters between 6 and 16 cm, were found outside the tower.

During archaeological excavations in Varna, two unstratified stone balls of unknown characteristics were discovered at a site where materials from the Late Antique period were predominantly found, along with a coin of Sultan Murad II (Minchev, Kuzov 2007).

During the excavation of the multi-layered hilltop settlement "Bozhenishki Urvich", artefacts and features dating from prehistory to the early Ottoman period were unearthed. In 1976, a room adjacent to the fortress wall yielded "280 pieces of war balls of various sizes and weights" (Vasilev 1977, 137), leading to the assumption that the room was used for ammunition storage. A decade later, a similar report was published: once again, in a room next to the fortress wall, "230 stone war balls and 170 stone sling bullets" were discovered (Vasilev et al. 1987, 209). Elsewhere, the discovery of "thousands of stone war balls, sling bullets" is reported (Dishev 1979, 27). The dating of these finds remains unclear. Accompanying photograph (fig. 3) show twenty stone objects with ovoid shapes and smoothed surfaces, but their dimensions are unknown. Another photograph (Dishev 1979, 33) depicts a similar object with surface damage, labelled as a "war ball with a human face". Dr. Metodi Zlatkov, the director of the renewed excavations of the fortress, who kindly shared his observations, postulates that these objects are natural geological formations (concretions), which is probably correct.

Several unstratified "sling bullets made of stone, marble, and clay", described as "not very large and rare for Oescus", were found during archaeological excavations outside the ancient fortress wall of the Roman city of Oescus, located on the right bank of the Danube near the village of Gigen

(Kabakchieva 2008). These excavations also revealed, among other artifacts, a pierced Ottoman coin.

Textual evidence

Evidence of the presence of artillery units in Bulgarian fortresses can be traced back to the earliest series of Ottoman documents from the mid to late 15th c. For example, the synoptic tax register (*icmal defteri*) of the Sanjak of Vidin from 1454–1455 provides details about the *timar* owned by the gunner (*topçu*) Karagöz, a member of the garrison stationed at the Vidin fortress (Boyanich-Lukach 1975, 76; İnalcık et al. 2018, 143). The tax register of the Sanjak of Nikopol from the late 1470s provides insights into the composition of the regiments in several fortresses, including Nikopol, Turnu (Holavnik) and Giurgiu. In particular, this document reveals that Nikopol had 11 cannoneers, while Holavnik had an additional eight (Stoykov 1966, 313–315; İnalcık et al. 2018, 100). The same register mentions a group of ten *topçular* serving in the fortress of Giurgiu (Stoykov 1966, 331; İnalcık et al. 2018, 108).

A register, probably from the third quarter of the 15th c., which provides information about the *timars* in the Sofia and Samokov regions, contains details about the *timar* held by a *topçu* named Yako (Todorov 1966, 101–103).

After the conquest of the fortress on Tsarevets Hill in Tarnovo, a military garrison was indeed stationed there (Stoykov 1966, 323–325; Tsvetkova 1972a, 143–144). However, there is no explicit mention of whether this garrison was equipped with artillery. A similar lack of official information about the presence of gunners exists for the fortresses of Svishtov, Tutrakan, Ruse, Provadia, and Cherven (Stoykov 1966, 321–331; İnalcık et al. 2018, 104–109).

The absence of official documentation does not necessarily mean that these fortresses lacked artillery. Ottoman and European sources describing the so-called "Crusade of Varna" report the use of cannons and firearms by Ottoman garrisons not only in the fortresses of Vidin, Nikopol, and Giurgiu (Imber 2006, 79, 82, 152, 158), but also in Shumen, Provadia, and Silistra, where the presence of artillery units is not attested in the official Ottoman records published to date (Imber 2006, 88, 90, 142–144). Moreover, Jehan de Wavrin stated explicitly that the besiegers of the fortress of Giurgiu fired "balls of light, soft Brabant stone" (Imber 2006, 152).

Evliya Çelebi's travelogue is another valuable source of information. During his extensive travels through present-day Bulgaria in the 1650s and 1660s, he noted the presence of artillerymen and cannons in several places. A significant number of these artillery units were located along the banks of the Danube.

According to Evliya Çelebi's account, the Vidin fortress was equipped with a considerable number of cannons (*topları çoktur*), which were positioned facing the Danube (Kahraman 2010b, 212). Inside the inner fortress, there were various facilities, including the fortress commander's residence (*dizdar ağa hanesi*), warehouses for grain (*tahıl ambarları*) and ammunition (*cebehane hazineleri*), a stable for horses (*at ahırı*), and a well for water supply (*su kuyusu*).

Evliya Çelebi's travelogue does not mention any gunners or cannons in Nikopol. However, when he visited the fortress of Svishtov, he observed a mosque, the residences of the fortress commander and the garrison soldiers, a considerable stock of ammunition and several *şâhî* cannons (Kahraman, Dağli 2006, 414).

Various structures and personnel are described in the fortress of Ruse. There were residences for the *dizdar*, the *imam*, the *müezzin* and the *kethüda*. There was also the tower for military musicians (*mehterhane kulesi*), storehouses for ammunition (*cebehane*) and grain (*tahıl anbarı*), and skilled artillerymen (*usta topçuları*). These gunners were equipped with *balyemez* cannons and *şayka* cannons (Kahraman, Dağli 2006, 410).

Across the Danube in the fortress of Giurgiu, which housed a garrison of 300 soldiers, Evliya Çelebi observed several significant structures. These included a mosque, a building for military musicians (*mehterânı*), and an ammunition depot (*cebehane*). Most importantly, the fortress boasted an impressive armament of 50 small and large cannons (*küçük ve büyük şahane 50 adet topları*) (Kahraman, Dağli 2006, 412).

The fortress of Silistra housed a diverse and rich array of cannons. Evliya Çelebi observed 40 "large and small" *şâhî*, *darbzen*, *kolomborna*, *şayka*, and *saçma* cannons there. He explicitly emphasized the absence of *balyemez* cannons (*balyemez topları yoktur*). Most of the cannons were positioned on the fortress walls along the banks of the Danube. Only a few *şâhî* guns were directed towards the south, where the Pasha's palace was located just outside the walls. Upon his arrival in the city, Melek Ahmed Pasha was welcomed with a ceremonial cannon salute (Kahraman, Dağli 2006, 431, 434).

The same governor renovated the dilapidated Hârşova Fortress in Romania (Kahraman 2010a, 311) and equipped it with eight cannons (*8 adet topları*), ammunition, and one hundred rifles (*100 adet silâhıyla tufengler*). The Tulcea fortress (Kahraman 2010a, 152–153) had a mosque, warehouses for wheat (*buğday ambarı*) and ammunition (*cebehanesi*), and "long guns" (*uzun topları*) aimed at the Danube.

At that time, it seems that at least some of the fortresses located to the south, along the northern edge of the Balkan Mountains, were abandoned or no longer sheltered military units. The fortress of Lovech had neither a commander nor a garrison (Kahraman 2010b, 204). The situation was similar at the dilapidated (*yer yer yıkılmış, içi ve dışı harabeye*) fortress of Shumen (Kahraman, Dağli 2006, 406). Only the fortress in Provadia, with a garrison of 10 soldiers, had a small functioning mosque, a granary (*tahıl anbarı*), residences for the higher-ranking inhabitants (*dızdar*, *imam*, and *müezzin*), and "enough" *şâhî* cannons (Kahraman, Dağli 2006, 400).

The Black Sea fortress of Varna was in good condition, with a "wonderful" ammunition depot and numerous cannons (*mükemmel cebehanesi ve topları çoktur*) (Kahraman 2010a, 132). Another fortress on the Black Sea coast, Karaharman (near the village of Vadu in Romanian Dobrudzha), had seven *balyemez* guns (Kahraman, Dağli 2006, 466–467). The Kaliakra fortress appeared to be completely abandoned, with no houses, mosques, watchtowers, bazaar, guards, ammunition stores, or cannons (Dağli, Kahraman 2005, 164). However, its operation during certain periods of the Ottoman era, the presence of numerous buildings from that time, including public buildings, as well as cannons, is beyond doubt. This is confirmed by years of archaeological research (Yosifova 1978, 45–46: numerous houses and a *hammam*; 1993: churches and cemeteries around them; 1998: a mosque; Dzhingov et al. 1998, 164–183: fortification), Ottoman documents from the second half of the 18th c. (Mihaylova-Mravkarova 1980), and descriptions by foreign travelers (Yosifova 1978, 41).

Results and discussion

The examination of the available archaeological data reveals that most contexts containing stone balls can be confidently dated to the Ottoman period (Cherven, Shumen, Silistra, Kaliakra), while in other cases, such as Nikopol and Vidin, this is highly probable. The dating of finds from other discussed sites remains generally unclear, with their attribution to the Ottoman period uncertain, as is their supposedly undisputed dating to the Middle Ages.

Significant collections of stone balls in Bulgaria predominantly originate from sites where intensive occupation is documented even after the late 14th c. Such finds are extremely rare in sites that ceased to exist before or at the beginning of the Ottoman period. The few known examples to the contrary seem to be exceptions that confirm the rule. Most of these are unstratified finds, and their

designation as medieval ammunition was often made by force of habit. In Pliska, unstratified finds of stone balls are occasionally reported (Dimitrov, Stoyanova 2006, 325; Grigorov et al. 2017, 534). Two were found in the fortress near Kiten (Panayotova 2007, 363), and another, embedded in the wall of a presumably medieval Byzantine church, near the village of Iskra (Dzhambov et al. 2007, 470). A specimen found in Ottoman layers in Plovdiv has been interpreted as a "redeposited" medieval find (Stanev, Bozhinova 2015, 746). Three specimens "as big as a fist" were found "near the entrance to Tower no. 3" in the Anevsko Kale fortress near Sopot, without clarifying whether they were outside or inside the tower (Dzhambov 1991, 87, 93, fig. 60r).

The seemingly largest "medieval" collection comes from the multi-layered fortified hilltop settlement of Krasen near Panagyurishte, which saw intensive occupation both in Late Antiquity and the Middle Ages. However, excavations at this site have yielded a few coins from the Ottoman period (Grigorov 2010, 196–197), as well as other diagnostic finds from that time, such as heel irons and clay tobacco pipes (Grigorov 2010, 143–144, 154). The thirteen stone balls found here vary in shape, size, weight, surface texture, and raw materials, and were "found throughout the study area and in all strata" (Grigorov 2010, 65, 318, Pl. 16). According to the catalogue, they date from either Late Antiquity or the Middle Ages. Overall, the proposed dating of many finds from this site is controversial. For example, medieval glass bracelets have been attributed to Late Antiquity, vertical loom weights to the Middle Ages, and rowel spurs to the 12th c. Given all this, it is difficult to accept without reservation that the stone balls found at the site are medieval ammunition. However, it is worth noting that the publication of the results of the excavations at the Krasen fortress is one of the few texts in which we can find information about their weight, which ranges from 250 to 800 grams.

In summary, the archaeological analysis suggests that a significant portion of the stone balls with an unclear archaeological context probably date from the Ottoman period and represent Ottoman cannonballs. A comparison with data from written sources reveals that most of the sites in Bulgaria, where archaeological collections of such objects originate, were home to Ottoman garrisons. Some of them (Vidin, Nikopol, Svishtov, Silistra) undoubtedly included artillery units. Of course, the absence of direct data of the same nature for other sites does not necessarily imply that guns were never stationed there.

Stone cannonballs have been found during archaeological excavations not only in Bulgaria but also in Serbia. According to official documents, there were producers of stone artillery ammunition in Serbia in the second half of the 15th and 16th c. (Petrović 1966, 167; Zirojević 1974, 203–204). Collections of such objects have been found at various sites that were intensively occupied during the Ottoman period. As in Bulgaria, they are either unstratified finds or found in Ottoman contexts. Such finds were made in the fortresses of Maglić (Popović 2012, 174), Stalać (Minić, Vukadin 2007, 121–122), Golubac, Novo Brdo, Smederevo, Beograd (Katanić 1981, 203–205, see also Bajalović-Hadži-Pešić 1984, 75, and Popović, Bikić 2004, 65, 84, 100), etc. The size of the stone balls varies, mostly ranging from seven to twenty cm, but some are comparable to those from Cherven, and occasionally even larger ones have been found. Balls from Maglić and Stalać are made of sandstone, with the former being "rough and imprecise".

The numerous stone balls from Novigrad in Croatia (Aralica et al. 2021), most of which are unstratified finds, are divided into two categories – large (18 to 58 cm), supposedly intended for stone-throwing machines, and small (with a diameter equal to or less than 17 cm), characterized as cannonballs. Without an additional criterion, this classification would have seemed highly questionable, but the researchers explicitly note that the large balls are "irregularly shaped" and therefore consider it "quite certain that they were not used as cannonballs". There are indeed (large) examples in the accompanying photographs where a partially flat surface is visible, and these could indeed be interpreted as ammunition for stone-throwing machines. For others, however, this assumption is not

entirely certain.

Numerous stone projectiles from Chembalo (located on the Crimean Peninsula) exhibit flat areas on their surfaces, suggesting that they may have served as ammunition for stone-throwing machines (Dyachkov 2017). However, within the same fortress and throughout Crimea, many such specimens have been found in contexts dating from the late 14th c. onwards, which are most plausibly interpreted as cannonballs (Kuz' 2010; Ruev 2014).

The variation in size of these stone cannonballs provides archaeological evidence for a fact known from written records: the Ottoman Empire possessed and used a range of cannons with different calibres (Ágoston 2005, 61–95; 2016, 32–43). The substantial stone cannonballs from Cherven, which appear to weigh about 160 kg each (given an average specific weight for stone of 2500 kg/m³), were probably ammunition for some of the largest cannons of their time – mortars (or bombards) capable of firing projectiles of this size, if not larger. This collection inevitably raises several unanswered questions, one of the most important being the rationale for housing this collection in this particular location. It is noteworthy that stone projectiles of comparable size have also been found in the "palaces" of Maglić and Golubac, similar to the "castle" in Cherven (Katanić 1981, 205; Popović 2012, 174).

Stone ammunition was used not only for large cannons but also for the smallest cannons and hand-held firearms (*tüfenk*). The barrel diameter of these weapons was usually between 2 and 3 cm (Ágoston 2005, 90), and the lighter ones used ammunition weighing 12 to 15 grams. This leads to the question of the function of stone balls of similar size and weight, which are often interpreted as sling-bullets or children's toys (Rabovyanov 2009; 2015, 246), especially when discovered in Ottoman structures and layers.

The current state of research does not allow a more precise chronology of the archaeological evidence for the use of gunpowder artillery in Bulgaria during the Ottoman period. It can be postulated, albeit for general considerations, that the large projectiles from Cherven should be dated relatively early, specifically no later than the beginning of the 16th c. This is because the use of ammunition of this size almost completely ceased in the following centuries (but see Cipolla 1965, 96–99, 102, no. 1). The increased use of metal projectiles in later periods does not inherently justify dating stone ammunition exclusively to the early Ottoman period, since their use did not cease in the subsequent centuries.

It is essential to consider the possibility that the stone ammunition for gunpowder artillery discovered in Bulgaria was not exclusively "Ottoman" but also "Bulgarian". This implies that at least some of it predates, even if only marginally, the Ottoman conquest of the last medieval Bulgarian states. In fact, there is evidence of the use of cannons in Balkan armies as early as the 14th c. Some researchers suggest that the Ottomans were introduced to this novel type of weapon during their conquest campaigns in Southeastern Europe (Ágoston 2005, 17–18). However, to the best of my knowledge, there is no evidence indicating that the armies of the rulers of Tarnovo, Vidin, Silistra, or Kaliakra owned and operated cannons.

Conclusion and future perspectives

The existence of previously unrecognized archaeological evidence of Ottoman gunpowder artillery in Bulgaria is, in my view, indisputable. My proposed understanding of the function of stone projectiles from sites such as Cherven, Shumen, Nikopol, Silistra, Svishtov, and others does not imply a denial of the use of trebuchets, mangonels, or spherical stone projectiles by medieval armies in Bulgaria and the Balkans. The use of stone-throwing machines is confirmed by written sources (Madgearu 2016, 157–159, 164–165, 169). However, for archaeology to make a meaningful contri-



Fig. 4. Map showing all places mentioned in the text (author Ch. Kirilov. Basemap: https://maps-for-free.com/ with modifications by the author. Hydrology layer: https://www.hydrosheds.org/products/hydrorivers with modifications by the author).

1. Anevsko kale; 2. Beograd; 3. Bozhenishki Urvich; 4. Chembalo; 5. Cherven; 6. Gigen; 7. Giurgiu; 8. Golubac; 9. Hârşova; 10. Iskra; 11. Kaliakra; 12. Kavala; 13. Kilifarevo; 14. Kiten; 15. Komotini; 16. Krasen; 17. Lovech; 18. Maglić; 19. Nikopol; 20. Novigrad; 21. Novo Brdo; 22. Pliska; 23. Plovdiv; 24. Provadia; 25. Ruse; 26. Serres; 27. Schumen; 28. Silistra; 29. Skopje; 30. Smederevo; 31. Sofia; 32. Stalać; 33. Svishtov; 34. Thessaloniki; 35. Tulcea; 36. Turnu (Holavnik); 37. Tutrakan; 38. Vadu; 39. Varna; 40. Veliko Tarnovo; 41. Vidin

Обр. 4: Карта на местата, споменати в текста (автор Ч. Кирилов. Картна подложка: https://maps-for-free.com/ с модификации на автора. Хидроложки слой: https://www.hydrosheds.org/products/hydrorivers с модификации на автора).

1. Аневско кале; 2. Белград; 3. Боженишки Урвич; 4. Чембало; 5. Червен; 6. Гиген; 7. Гюргево; 8. Голубац; 9. Хършова; 10. Искра; 11. Калиакра; 12. Кавала; 13. Килифарево; 14. Китен; 15. Гюмюрджина; 16. Красен; 17. Ловеч; 18. Маглич; 19. Никопол; 20. Новиград; 21. Ново Бърдо; 22. Плиска; 23. Пловдив; 24. Провадия; 25. Русе; 26. Сяр; 27. Шумен; 28. Силистра; 29. Скопие; 30. Смедерево; 31. София; 32. Сталач; 33. Свищов; 34. Солун; 35. Тулча; 36. Турну (Холъвник); 37. Тутракан; 38. Ваду; 39. Варна; 40. Велико Търново; 41. Видин

bution to this issue, it is crucial that the contexts in which these artifacts are found are meticulously investigated and documented, and the results of excavations are disseminated with care.

In addition, the artifacts themselves must be described more precisely, taking into account not only their dimensions but also their weights, which play a crucial role in their classification by their makers and users. Equally important is the precise determination of the raw material from which they were made.

The shape of the object and the condition of its surface are also critical characteristics that

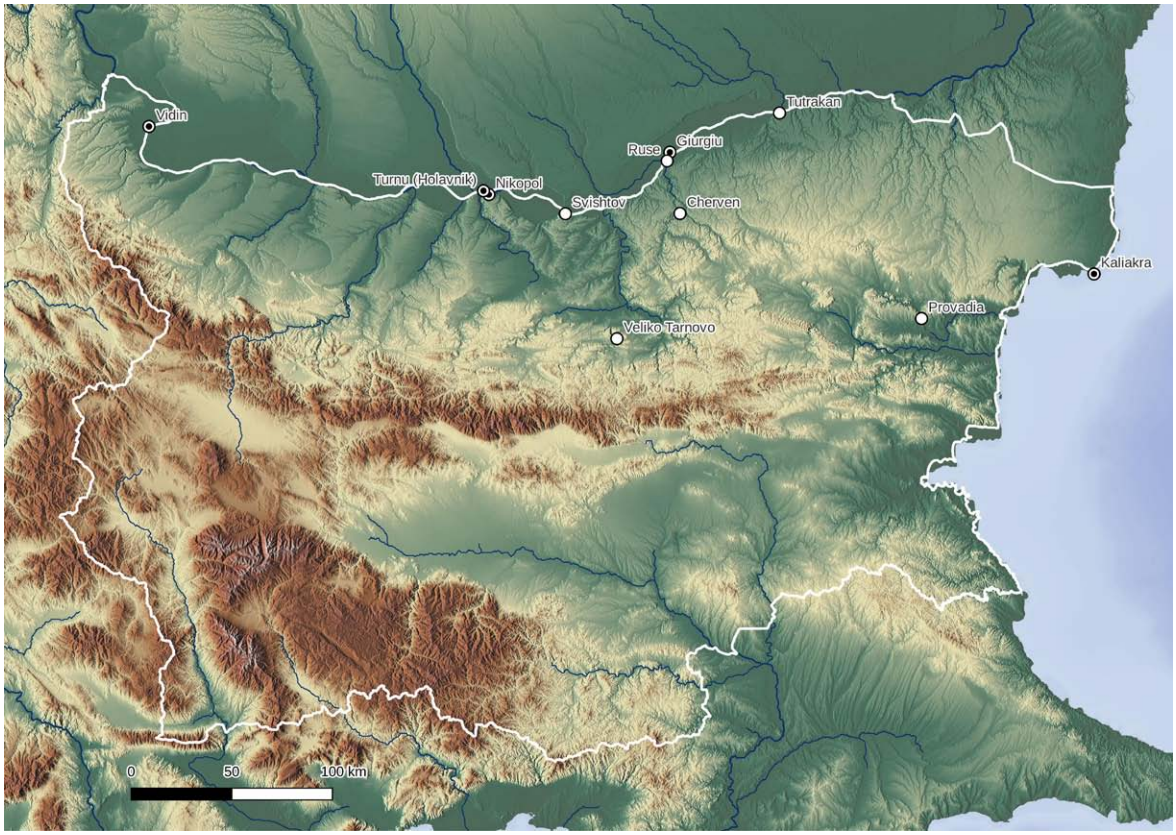


Fig. 5. Map showing fortifications housing military units in Bulgaria as documented in Ottoman registers (author Ch. Kirilov. Basemap: https://maps-for-free.com/ with modifications by the author. Hydrology layer: https://www.hydrosheds.org/products/hydrorivers with modifications by the author). White circle: Attested military garrisons. Black dot: Attested artillery units

Обр. 5. Карта на укрепления с военни гарнизони в България според данни от османски регистри (автор Ч. Кирилов. Картна подложка: https://maps-for-free.com/ с модификации на автора. Хидроложки слой: https://www.hydrosheds.org/products/hydrorivers с модификации на автора). Бял кръг: Засвидетелствани военни гарнизони. Черна точка: Засвидетелствани артилерийски части

must be thoroughly documented. Unlike projectiles for stone-throwing machines, the shapes of cannonballs should generally approximate a ball as closely as possible, and the surfaces must be relatively well smoothed (Rogers 2019, 43), although we should not expect them to resemble billiard or bowling balls.

Indeed, stone balls may have served purposes beyond ammunition in the past, so the discussion should not be limited to the dichotomy of "(ammunition for) catapults or cannons". Once again, the careful documentation and publication of contexts play a key role.

Finally, I would like to highlight an important observation. The fact that the archaeological and written evidence of Ottoman artillery predominantly pertains to locations between the Danube and the Balkan Mountains (figs 5–6), often representing medieval fortresses captured by the Ottomans, is probably not a coincidence. These lands, although effectively conquered and pacified from the first quarter of the 15th c. onward, seem to have constituted a frontier zone that was not only potentially threatened but also frequently attacked by political entities north of the Danube. Conversely, in the regions south of the mountains, which had remained untouched by foreign armies for nearly four centuries until the early 19th c., the maintenance of fortifications and stationed artillery units would have been considered unnecessary from the perspective of the Ottoman authorities, except for cer-

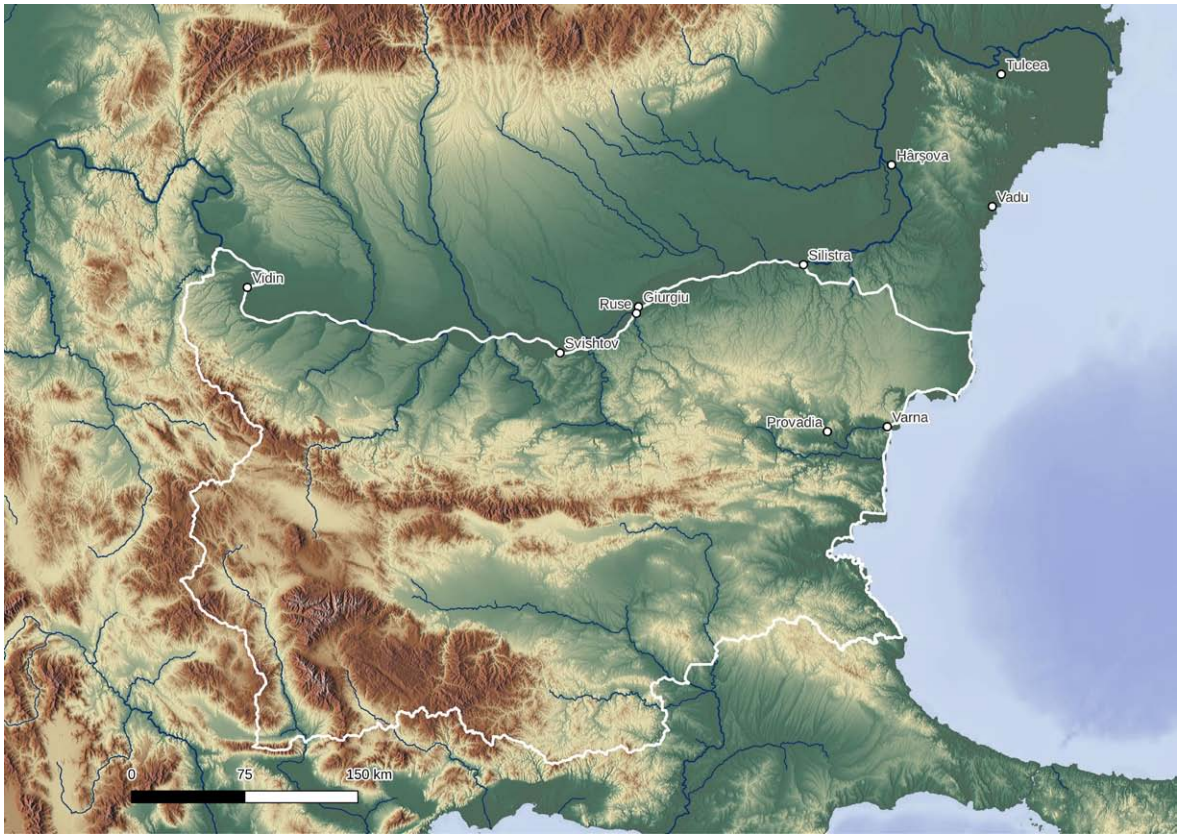


Fig. 6. Lower Danube fortifications with artillery units, as reported in Evliya Celebi's travelogues (author Ch. Kirilov. Basemap: https://maps-for-free.com/ with modifications by the author. Hydrology layer: https://www.hydrosheds.org/products/hydrorivers with modifications by the author)

Обр. 6. Укрепления по Долен Дунав с артилерийски подразделения в тях според сведения от пътеписите на Евлия Челеби (автор Ч. Кирилов. Картна подложка: https://maps-for-free.com/ с модификации на автора. Хидроложки слой: https://www.hydrosheds.org/products/hydrorivers с модификации на автора)

tain coastal points such as Kavala (Kahraman 2011, 114), Thessaloniki (Kahraman 2011, 141–142, 145–146), Varna, and others.

In his description of the fortress of Komotini, Evliya Çelebi states: "In places, the walls and fortified towers have been destroyed. Weapons and ammunition are missing. Therefore, because it is in the interior, there is no ammunition, no *dizdar*, and no fortress garrison, but only many Jews" (Dimitrov 1972, 112; Kahraman 2011, 83). The situation was similar in Serres (Kahraman 2011, 125). In Plovdiv, there was neither a garrison nor weapons since the city was in an inland province (*iç il*). However, it had two *şâhî* cannons, which were used to signal the population on religious holidays (Kahraman, Dağli 2006, 498). There is no record of cannons in Sofia (Kahraman, Dağli 2006, 508–541). I remain unconvinced that the mentioned gunner Yako can or should be interpreted as a hypothetical member of an artillery garrison in that city. There is no evidence to support such a claim. It is plausible that he was just an artilleryman who participated in military campaigns. Skopje, also an inland fortress, had few weapons and cannons (Kahraman 2010a, 767).

All this leads subtly to the broader question of the fate of the medieval settlement network, including in present-day Bulgarian territories, during the Ottoman era. While the discussion of these questions is beyond the scope of this work, finding the right answers also requires a thorough analysis of the available archaeological material, including seemingly uninformative finds such as stone balls.

Acknowledgements

This research is partially supported by the Bulgarian NSF, through project No КП-06-Н70/5 (Settlement network, road infrastructure and population in Bulgaria during the Ottoman period – historical and archaeological spatial analysis), and partially by the European Union-NextGenerationEU, through the National Recovery and Resilience Plan of the Republic of Bulgaria, project No BG-RRP-2.004-0008 (SUMMIT: Sofia University Marking Momentum for Innovation and Technological Transfer).

References

Ágoston, G. 2005. *Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge Studies in Islamic Civilisation). Cambridge: Cambridge University Press.

Ágoston, G. 2016. Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth centuries. In Hammer, P. (ed.) *Warfare in Early Moden Europe 1450–1660* (The International Library of Essays on Military History). London – New York: Routledge, 289–322.

Angelova, V. 2021. Prof. Nikolay Ovcharov pokanen da prepodava v Stopanskata akademia v Svishtov. *Borba*. Available at: https://www.borbabg.com/2021/07/29/prof-nikolay-ovcharov-pokanen-da-prepodava-v-stopanskata-akademiya-v-svishhov/ [Accessed 09/08/2023] (in Bulgarian).

Anon. 2019. Prof. Nikolay Ovcharov predstavi parvi nahodki ot rezidentsiyata na Drakula kray Svishtov. Available at: https://epicenter.bg/article/Prof--Nikolay-Ovcharov-predstavi-parvi-nahodki-ot-rezidentsiyata-na-Drakula-kray-Svishtov-/184501/6/0 [Accessed 08/09/2023] (in Bulgarian).

Antonova, V. 1995. *Shoumen and the Shoumen Fortress*. Shumen: Antos (in Bulgarian with English summary).

Aralica, T., Anzulović, J., Ilkić, M. 2021. Bacačke i topovske kugle iz Novigrada u sjevernoj Dalmaciji. In Begonja, Z., Uglešić, A. (eds) *800 godina od obnove rimske kule i prvog spomena imena Novigrad u pisanim izvorima*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 192–269.

Atanasov, G., Dimov, K. 2019. Once Again about the Dating and Origin of the Clasps Called Pafta – corrigenda et addenda (On the occasion of the collection in the museum of Dulovo, found in the area of Okorsh, Silistra region). In Tkachuk, M., Atanasov, G. (eds) *In Search of the Essence. Essays in honour of Nicolai Russev on the occasion of his 60th birthday* (Stratum Library). Kishinev: High Anthropological School University, 377–394 (in Bulgarian with English summary).

Atanasov, G., Mihaylov, K., Gancheva, S., Dimov, K. 2018. Rescue Archaeological Excavations within the Reserve "*Durostorum* – Drastar – Silistra", Site at 7 K. Arabadzhyan Str. *Archaeological Discoveries and Excavations in 2017*. Sofia: NAIM–BAS, 207–209 (in Bulgarian with English summary).

Bajalović-Hadži-Pešić, M. 1984. Ulazni kompleks beogradskog Unutrašnjeg grada u vremenu od XII do XVII veka. *Saopštenja* 16, 67–83 (in Serbian).

Baram, U., Carroll, L. 2002. Preface. In Baram, U., Carroll, L. (eds) *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire. Breaking New Ground* (Contributions to Global Historical Archaeology). Kluwer Academic Publishers: New York – Boston – Dordrecht – London – Moscow, VII–X.

Boyanich-Lukach, D. 1975. *Vidin i Vidinskiyat sandzhak prez 15–16 vek. Dokumenti ot arhivite na Tsarigrad i Ankara*. Sofia: Nauka i izkustvo (in Bulgarian).

Bozhinova, Yu. 2009. Kasnoantichna sgrada v m. Gradishte pri s. Drenkovo, obshtina Blagoevgrad. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2008 g*. Sofia: NAIM–BAN, 463–465 (in Bulgarian).

Bozhinova, Yu., Tsoneva, H. 2015. Kasnoantichna sgrada v m. Gradishte, s. Drenkovo, obshtina Blagoevgrad. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g*. Sofia: NAIM–BAN, 479–481 (in Bulgarian).

Changova, Y. 2006. *Lovech. The Citadel of the Medieval Town (12th–14th c.).* Sofia: Voenno izdatelstvo (in Bulgarian with English summary).

Cipolla, C. 1965. *Guns, Sails and Empires: Technological Innovation and the Early Phases of European Expansion 1400 – 1700*. New York: Pantheon Books.

Dağli, Y., Kahraman, S.A. (eds) 2005. *Bursa – Bolu – Trabzon – Erzurum – Azerbaycan – Kafkasya – Kırım – Girit* (Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 2.1). Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dermendzhiev, E. 2009. The North Tower of the Medieval Fortress on the Trapezitsa Hill in Veliko Tarnovo. *Arheologia* 50.3–4, 48–67 (in Bulgarian with English summary).

Dermendzhiev, E. 2011. The North Tower and the North Gateway. In Totev, K., Dermendzhiev, E. (eds) *Severna kula, Severna porta, Voenna sgrada, Zapadna krepostna stena, Zhelezarska rabotilnitsa, Tsarkva № 19 i Tsentralen ploshtad. Razkopki 2007–2009 g*. (Arheologicheski prouchvania na srednovekovnia grad Trapezitsa, sektor Sever, 1). Veliko Tarnovo: Faber, 17–116 (in Bulgarian with English summary).

Devlova, P., Krumova, M. 2021. Ancient Fortress in the Land of Ravadinovo Village, Sozopol Municipality. *Archaeological Discoveries and Excavations in 2020.* Sofia: NAIM–BAS, 572–576 (in Bulgarian with English summary).

Dikkaya, F. 2017. Archaeology without an Ottoman Past. National Archaeology and Historical Paradigms in Turkey. In Brooks, A., Mehler, N. (eds) *The Country Where My Heart Is. Historical Archaeologies of Nationalism and National Identity*. Gainesville – Talahassee – Tampa – Boca Raton – Pensacola – Orlando – Miami – Jacksonville – Ft. Myers – Sarasota: University Press of Florida, 295–311. Available at https://www.jstor.org/stable/j.ctvx073gj [Accessed 26/03/2024]. DOI:10.2307/j.ctvx073gj.15.

Dimitrov, S. (ed.) 1972. *Evlia Chelebi. Patepis.* Sofia: Institut za balkanistika pri BAN & Izdatelstvo na Otechestvenia front (in Bulgarian).

Dimitrov, Ya., Stoyanova, H. 2006. Prouchvania na obekt "Pliska – yugoiztochna periferia na Vatreshnia grad". *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2005 g. XLV Natsionalna arheologicheska konferentsia*. Sofia: AIM–BAN, 324–325 (in Bulgarian).

Dimova, V. 1985. Gradoustroystvo i arhitektura na tsitadelata na Cherven prez XIII–XIV v. In Mihaylov, S. (ed.) *Tsitadelata na grada* (Srednovekovniyat Cherven, 1). Sofia: Izdatelstvo na Balgarska akademia na naukite, 33–131 (in Bulgarian).

Dishev, P. 1979. Arheologicheski nahodki. In Raynov, A., Velev, M., Vasilev, V., Dishev, P., Bonchev, V. (eds) *Bozhenishki Urvich*. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front, 26–37 (in Bulgarian).

Dyachkov, S. 2017. Trebuchets of the Genoese Fortress of Cembalo (XIV–XV centuries). *Drevnosti* 15, 110–126.

Dzhambov, I. 1991. *The Medieval Fortress near Sopot.* Plovdiv: Izdatelstvo "Hristo G. Danov" (in Bulgarian with English summary).

Dzhambov, I., Kaloferova, P., Mitrev, G. 2007. Arheologicheski razkopki na obekt "Tsarkvishte", v s. Iskra, obshtina Parvomay. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2006 g*. Sofia: NAIM–BAN, 468–470 (in Bulgarian).

Dzhingov, G., Balkanska, A., Yosifova, M. 1998. *Krepostno stroitelstvo* (Kaliakra, 1). Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov" (in Bulgarian).

Georgieva, S., Dimova, V. 1967. Zamakat v srednovekovnia grad Cherven. *Izvestia na Arheologicheskia institut* 30, 5–26 (in Bulgarian).

Grebska-Kulova, M. 2007. Arheologicheski razkopki na praistoricheskoto selishte kray s. Ilindentsi, m. Masovets, obshtina Strumyani. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2006 g*. Sofia: NAIM–BAN, 34–36 (in Bulgarian).

Grigorov, V. 2010. *The Fortress of Krassen near Panagyurishte* (Razkopki i prouchvania, 40). Sofia: NAIM–BAN (in Bulgarian with English summary).

Grigorov, V., Zaneva, M., Todorova, L., Anastasova, E., Venelinova, S. 2017. Archaeological Research at the Site "Palace Center – East" in Pliska. *Archaeological Discoveries and Excavations in 2016*. Sofia: NAIM–BAS, 531–534 (in Bulgarian with English summary).

Harrison, R., Gill, M., Hendy, M., Hill, S., Brothwell, D., Kosswig, K. 1986. *The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones, and Moluscs* (Excavations at Saraçhane in Istanbul, 1). Princeton – Washington, D.C. – Guildford: Princeton University Press – Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Hayes, J. 1992. *The Pottery* (Excavations at Saraçhane in Istanbul, 2). Princeton – Washington, D.C. – Oxford: Princeton University Press – Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Hristov, I., Pantov, D. 2017. Archaeological Investigations of a Tyrsis from the 1st c. BC in the surroundings of Primorsko. *Archaeological Discoveries and Excavations in 2016.* Sofia: NAIM–BAS, 176–178 (in Bulgarian with English summary).

Imber, C. 2006. *The Crusade of Varna, 1443–1445* (Crusade Texts in Translation). Aldershot – Burlington: Ashgate.

İnalcık, H., Radushev, E., Altuğ, U. 2018. *Fatih Sultan Mehmed Döneminde Tuna boyunda Osmanli düzeni. Niğbolu, Vidin ve Braniçeva Tahrir Defterleri* (21st-Century Studies in Humanities). Budapest: RCH–HAS.

Kabakchieva, G. 2008. Spasitelni razkopki v Ulpia Eskus. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2007 g*. Sofia: NAIM–BAN, 335–337 (in Bulgarian).

Kahraman, S.A. (ed.) 2010a. *Akkirman – Belgrad – Gelibolu – Manastır – Özü – Saraybosna – Slovenya – Tokat – Üsküp* (Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 5). Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kahraman, S.A. (ed.) 2010b. *Podgoriçe, İştib, Vidin, Peçoy, Budin, Üstürgon [Estergon], Ciğerdelen, Macaristan, Öziçe, Taşlıca, Dobra-Venedik, Mostar, Kanije* (Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 6). Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kahraman, S.A. (ed.) 2011. *Gümülcine, Kavala, Selânik, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanya, Kandiye, Elbasan, Ohri, Tekirdağı* (Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 8). Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kahraman, S.A., Dağli, Y. (eds) 2006. *Konya – Kayseri – Antakya – Şam – Urfa – Maraş – Sivas – Gazze – Sofya – Edirne* (Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 3). Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Katanić, N. 1981. Grad Golubac u tursko vreme. Razmišljanja u svetlu ispitivačkih radova. *Saopštenja* 13, 199–210 (in Serbian).

Kiel, M. 1994. Mevlana Neşrî and the Towns of Medieval Bulgaria. Historical and Topographical Notes. In Heywood, C., Imber, C. (eds) *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*. Istanbul: The Isis Press, 165–187.

Kirilov, Ch. 2010. Za rezidentsiyata na chervenskite arhierei prez srednovekovieto. In Rabadzhiev, K., Pencheva, E. (eds) *Stephanos Archaeologicos. In honorem professoris Stephcae Angelova* (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplements, V). Sofia: Sofiyski universitet "Sv. Kliment Ohridski", 713–738 (in Bulgarian).

Kirilov, C. 2021. Contribution to the study of heel irons from present-day Bulgarian lands. *Contributions to the Bulgarian Archeology* 11, 187–203. Available at: https://www.publications.naim.bg/index.php/CBA/article/view/207 [Accessed 10/08/2023]. DOI: 10.53250/cba11.187–203.

Klenina, E., Biernacki, A. 2020. Armamentarium of Legio I Italica in Novae, Section XZ. *Archaeological Discoveries and Excavations in 2019*. Sofia: NAIM–BAS, 685–688 (in Bulgarian with English summary).

Kolovos, E., Vionis, A. 2018. Ottoman archaeology in Greece: a new research field. *Archaeological Reports* 65, 145–156. Available at: https://www.jstor.org/stable/26867453 [Accessed 10/08/2023].

Körpe, R. 2022. Tarih Araştırmalarında Yeni Bir Metot: Osmanlı Arkeolojisi. In Bedir, A., Soykan, B., İmamoğlu, U. C. D. (eds) *Uluslararasi Prof. Dr. Halil Inalcik Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 409–430.

Kuz', A. 2010. Fire-arms in Northern Black Sea Coast in Second Half XIV–XV centuries (According to Written and Archaeological Sources). *Drevnosti* 9, 69–84 (in Russian with English summary).

Kuzev, A. 1981. Bdin. In Kuzev, A., Gyuzelev, V. (eds) *Gradove i kreposti po Dunav i Cherno more* (Balgarski srednovekovni gradove i kreposti, 1). Varna: Knigoizdatelstvo "Georgi Bakalov", 98–115 (in Bulgarian).

Leshtakov, L. 2011. Obekt 18a, LOT 3 po traseto na AM "Trakia", km 270+300 – 270+500. Selishta ot bronzovata i neolitnata epoha kray s. Chokoba, Slivensko. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2010 g*. Sofia: NAIM–BAN, 126–129 (in Bulgarian).

Madgearu, A. 2016. The Asanids: The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280). In *The Asanids* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450). Leiden – Boston: Brill. Available at: https://brill.com/display/title/32048 [Accessed 10/08/2023].

Manova, E., Sterkov, K. 1982. *Nikopol* (Malka turisticheska biblioteka). Sofia: Meditsina i fizkultura (in Bulgarian).

Marinov, M., Marchovski, S. 2015. Spasitelno prouchvane na ul. "Kamchia", gr. Pomorie. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g*. Sofia: NAIM–BAN, 313–315 (in Bulgarian).

Mihaylova-Mravkarova, M. 1980. Krepostta Kaliakra prez vtorata polovina na XVIII v. (spored turski arhivi). In Gyuzelev, V. (ed.) *Balgarsko srednovekovie. Balgaro-savetski sbornik v chest na 70-godishninata na prof. Ivan Duychev*. Sofia: Nauka i izkustvo, 124–128 (in Bulgarian).

Mileusnić, Z., Bikić, V. 2018. Research Potential of Skopje Fortress for Ottoman Archaeology. *Folia Archaeologica Balcanica* 4, 533–547. Available at http://periodica.fzf.ukim.edu.mk/fab/FAB_04_(2018)/FAB04.html [Accessed 17/05/2021].

Minchev, A., Kuzov, H. 2007. Spasitelni razkopki na obekt Katolicheska cherkva na ul. Preslav № 43 vav Varna. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2006 g*. Sofia: NAIM–BAN, 344–347 (in Bulgarian).

Minić, D., Vukadin, O. 2007. *Medieval Stalać* (Archaeological Institute, Monographs). Beograd: Arheološki institut Beograd & Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo (in Serbian with English summary).

Nesheva, V. 1985. Metaloobrabotvane, yuvelirstvo, predachestvo, shivachestvo, takachestvo i obushtarstvo, obrabotka na kost, darvoobrabotvane, selsko stopanstvo i ribolov. In Mihaylov, S. (ed.) *Tsitadelata na grada* (Srednovekovniyat Cherven, 1). Sofia: Izdatelstvo na Balgarska akademia na naukite, 166–216 (in Bulgarian).

Nikolov, V., Andreeva, D., Anastasova, E. 2006. Arheologicheski razkopki na tel Kran, Kazanlashko. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2005 g*. XLV natsionalna arheologicheska konferentsia. Sofia: AIM–BAN, 51–54 (in Bulgarian).

Nikolov, V., Karastoyanova, D. 2004. Arheologicheski razkopki na tel Kran, Kazanlashko. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2003 g*. XLIII natsionalna arheologicheska konferentsia. Sofia: AIM–BAN, 22–24 (in Bulgarian).

Nikolova, Ya. 1968. Dve novi zhilishta v podnozhieto na halma "Momina krepost" vav Veliko Tarnovo. *Izvestia na okrazhnia istoricheski muzey – V. Tarnovo* 4, 57–65 (in Bulgarian).

Nikolova, Ya. 1974. Domashniyat bit i vaorazhenieto v Dvoretsa na Tsarevets spored arheologicheskia material. In Miyatev, K., Angelov, D., Georgieva, S., Gerasimov, T. (eds) *Keramika, bitovi predmeti i vaorazhenie, nakiti i takani* (Tsarevgrad Tarnov. Dvoretsat na balgarskite tsare prez vtorata balgarska darzhava, 2). Sofia: Izdatelstvo na Balgarska akademia na naukite, 187–392 (in Bulgarian).

Nikolova, Ya. 1978. Razkopki na Kilifarevskia manastir (1974–1975). *Arheologia* 20.1, 21–35 (in Bulgarian).

Ovcharov, N., Marinov, M., Piperkova, P. 2020. Medieval fortress "Kaleto" in Svishtov. *Archaeological Discoveries and Excavations in 2019*. Sofia: NAIM–BAS, 1184–1186 (in Bulgarian with English summary).

Panayotova, K. 2007. Spasitelni prouchvania na obekt Krepostna stena na p-v Urdoviza, gr. Kiten. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2006 g*. Sofia: NAIM–BAN, 360–364 (in Bulgarian).

Petersen, A. 2017. "Under the Yoke": The Archaeology of the Ottoman Period in Bulgaria. *Journal of Islamic Archaeology* 4.1, 23–48. Available at: https://journal.equinoxpub.com/JIA/article/view/408 [Accessed 10/08/2023]. DOI: 10.1558/jia.30624.

Petrović, Đ. 1966. Neki podaci o izradi topovskih kugli u Srbiji i Bosni u XV i XVI veku. *Vesnik Vojnog muzeja u Beogradu* 11–12, 162–183 (in Serbian).

Pletnyov, V. 2004. *Bitovata keramika vav Varna XV–XVIII v.* (Biblioteka Pontika). Varna: Slavena (in Bulgarian).

Popović, M. 2012. *Maglič Castle* (Archaeological Institute, Monographs). Beograd: Arheološki institut Beograd & Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo (in Serbian with English summary).

Popović, M., Bikić, V. 2004. *The Complex of the Medieval Mitropolitan Church in Belgrade. Excavation of the Lower Town of the Belgrade Fortress* (Archaeological Institute, Monographs, 41). Belgrade: Archaeological Institute (in Serbian with English summary).

Prahov, N., Hristov, I. 2021. Underwater Surveys in the Area of Chiroza Cape, Burgas District. *Archaeological Discoveries and Excavations in 2020.* Sofia: NAIM–BAS, 102–105 (in Bulgarian with English summary).

Rabovyanov, D. 2003. Kamennite yadra ot Cherven, izvor za voennata istoria na Bulgaria prez srednite vekove. In Haritonov, H., Chohadzhieva, G., Atanasova, S. (eds) *Yubileen sbornik. Dokladi i nauchni saobshtenia ot sedmite muzeyni chetenia "Chovekat v minaloto" na Regionalen istoricheski muzey Veliko Tarnovo, posveteni na 65-godishninata na prof. d.m.n. Yordan Yordanov, 20–21 may 2003 g*. Veliko Tarnovo: RIM Veliko Tarnovo, 273–278 (in Bulgarian).

Rabovyanov, D. 2009. Za upotrebata na prashkata kato orazhie v srednovekovna Bulgaria. In Petrunova, B., Aladzhov, A., Vasileva, E. (eds) Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova. Sofia: NAIM–BAN, 261–269 (in Bulgarian).

Rabovyanov, D. 2015. *The Medieval Town* (Archaeological Studies in the Southern Sector of Trapezitsa, 1). Veliko Tarnovo: Faber (in Bulgarian with English summary).

Rabovyanov, D. 2022a. New data for the spurs from the Ottoman period on the Balkans. *Acta Musei Tiberiopolitani* 4, 157–165.

Rabovyanov, D. 2022b. Trapezitsa – the Second Citadel of the Medieval Bulgarian Capital of Turnovo – during the Ottoman period, According to Archaeological Data. *Archaeologia Bulgarica* 26.3, 79–99.

Rabovyanov, D. 2023. The Habitation of the Medieval Town Trapezitsa during the Ottoman Period according to the Data of the Archaeological Surveys in the Southern Sector of the Fortress. *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Ruse* 26, 212–242 (in Bulgarian with English summary).

Rabovyanov, D., Naydenov, V. 2014. Medieval Coat of Plates from Excavations at the Fortress of Nikopol. In Yordanov, I. (ed.) *Bulgaria v svetovnoto kulturno nasledstvo. Materiali ot tretata natsionalna konferentsia po istoria, arheologia i kulturen turizam Patuvane kam Bulgaria – Shumen, 17.–19.05.2012 g.* Shumen: Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski", 619–637 (in Bulgarian with English summary).

Radoslavova, G., Dzanev, G. 2011. Spasitelni arheologicheski razkopki v Abritus. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2013 g*. Sofia: NAIM–BAN, 353–356 (in Bulgarian).

Rogers, C. 2019. Gunpowder Artillery in Europe, 1326–1500: Innovation and Impact. In Ehlers, Jr. R., Douglas, S., Curzon, D. (eds) *Technology, Violence, and War. Essays in Honor of Dr. John F. Guilmartin, Jr.* (History of Warfare). Leiden – Boston: Brill, 39–71.

Ruev, V. 2014. *The Turkish Invasion of the Crimea in 1475*. Simferopol': Antikva (in Russian with English summary).

Stancheva, M. 1990. Archaeological Information about the Urban Way of Life in Sofia in the 15th–18th century. *Balgarska etnografia* 1.2, 43–49 (in Bulgarian with English summary).

Stanev, K., Bozhinova, E. 2015. Spasitelni arheologicheski prouchvania na ul. "Rilski metoh" № 3, gr. Plovdiv. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014*. Sofia: NAIM–BAN, 744–747 (in Bulgarian).

Staykova-Aleksandrova, L., Genadieva, V., Staykova, I. 2006. Prouchvania na ul. "Morits Levi" № 1 (3) v Kyustendil. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2005 g. XLV natsionalna arheologicheska konferentsia*. Sofia: AIM–BAN, 258–259 (in Bulgarian).

Stoyanov, T., Mihaylova, Zh., Nikov, K. 2008. Prouchvania na trakiyskia grad v IAR "Sboryanovo". *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2007 g*. Sofia: NAIM–BAN, 211–217 (in Bulgarian).

Stoykov, R. 1966. Zeameti i timari na mustahfazi v Nikopolski sandzhak. In Todorov, N., Nedkov, B. (eds) *Turski izvori za balgarskata istoria, seria XV–XVI, 2* (Izvori za balgarskata istoria, 13). Sofia: Izdatelstvo na Balgarska akademia na naukite, 299–333 (in Bulgarian).

Todorov, N. 1966. Hasove i timari v Sofiysko i Samokovsko. In Todorov, N., Nedkov, B. (eds) *Turski izvori za balgarskata istoria, seria XV–XVI, 2* (Izvori za balgarskata istoria, 13). Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite, 53–103 (in Bulgarian).

Todorov, V. 2010. Specifics of the Collection of Clay Tobacco-Pipes from Silistra. In Rabadzhiev, K., Pencheva, E. (eds) *Stephanos Archaeologicos. In honorem Professoris Stephcae Angelova* (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplements, V). Sofia: Sofiyski universitet "Sv. Kliment Ohridski", 813–826 (in Bulgarian with English summary).

Todorović, M. 2021. The Problems of Studying Ottoman Heritage in Serbia. *Journal of Balkan and Black Sea Studies* 4.6, 213–237. Available at: https://dergipark.org.tr/en/pub/balkar/issue/63259/847521 [Accessed 10/08/2023].

Totev, K., Dermendzhiev, E., Karailiev, P. 2012. Arheologicheski razkopki na obekt "Srednovekoven grad Trapezitsa – sektor Sever" vav Veliko Tarnovo. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2011 g*. Sofia: NAIM–BAN, 416–419 (in Bulgarian).

Totev, K., Dermendzhiev, E., Karailiev, P. 2015a. Arheologicheski razkopki na obekt "Srednovekoven grad Trapezitsa – sektor Sever" (Dvortsovi sgradi) vav Veliko Tarnovo. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g*. Sofia: NAIM–BAN, 639–641 (in Bulgarian).

Totev, K., Dermendzhiev, E., Karailiev, P. 2015b. Arheologicheski razkopki na obekt "Tsarkva i banya yuzhno ot manastira "Sv. 40 machenitsi" vav Veliko Tarnovo. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g*. Sofia: NAIM–BAN, 651–653 (in Bulgarian).

Tsvetkova, B. 1972a. Za sadbata na srednovekovnata balgarska stolitsa Tarnovo sled padaneto i pod turska vlast. *Izvestia na okrazhnia istoricheski muzey – V. Tarnovo* 5, 139–149 (in Bulgarian).

Tsvetkova, B. 1972b. Otkas ot podroben registar na myulkove i vakafi v Severna Bulgaria ot sredata na XVI v. In Tsvetkova, B., Razboynikov, A. (eds) *Turski izvori za balgarskata istoria, 3* (Izvori za balgarskata istoria, 16). Sofia: Izdatelstvo na Balgarska akademia na naukite, 427–473 (in Bulgarian).

Vagalinski, L. 2022. *Heraclea Sintica. History through Archaeology* (Archaeologia Bulgarica Supplements, 4). Sofia: NOUS (in Bulgarian with English summary).

Valov, V. 1962. Razkopki na Kaleto v gr. Svishtov. *Arheologia* 4.4, 7–15 (in Bulgarian).

Valov, V. 1979. Razkopki na zamaka "Baba Vida" v gr. Vidin prez 1978 godina. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1978 g. XXIV Natsionalna konferentsia v gr. Pazardzhik (rezyumeta i dokladi)*. Sofia: BAN–AIM, 187–188 (in Bulgarian).

Vasilev, V. 1977. Razkopki v krepostta "Bozhenishki Urvich". *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1976 g. XXII Natsionalna arheologicheska konferentsia v gr. Ruse (Rezyumeta na dokladi)*. Sofia: BAN–AIM, 137–138 (in Bulgarian).

Vasilev, V., Dishev, P., Velkov, V. 1987. Bozhenishki Urvich. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1986 g. XXXII natsionalna konferentsia po arheologia*. Razgrad: BAN–AIM, 209–210 (in Bulgarian).

Vroom, J. 2013. Digging for the "Byz". Adventures into Byzantine and Ottoman Archaeology in the Eastern Mediterranean. *Pharos* 19.2, 79-110. DOI: 10.2143/PHA.19.2.3015347 [Accessed 26/03/2024].

Yordanov, S. 2006. Construction of Religious Buildings in the Town of Cherven in the Early Ottoman Period. In Mikov, L. (ed.) *Kultova arhitektura i izkustvo v Severoiztochna Bulgaria (XV–XX vek)*. Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", 13–21 (in Bulgarian with English summary).

Yordanov, S. 2019. *Srednovekovniyat Cherven. Arheologicheski roman za edin izcheznal grad*. Ruse: Regionalen istoricheski muzey – Ruse (in Bulgarian).

Yosifova, M. 1978. Kaliakra prez kasnoto srednovekovie (XV–XVII v.). *Izvestia na Natsionalnia istoricheski muzey* 2, 39–58 (in Bulgarian).

Yosifova, M. 1993. Town Planning and Architecture of the Outer Town of Medieval Kaliakra. In Ovcharov, D., Shtereva, I. (eds) *Prinosi kam balgarskata arheologia*. Sofia: NAIM–BAS, 58–63 (in Bulgarian with English summary).

Yosifova, M. 1998. A Newly Found Monument of Islamic Cult Architecture in Kaliakra. In Gradeva, R., Ivanova, S. (eds) *Myusyulmanskata kultura po balgarskite zemi. Izsledvania*. Sofia: Mezhdunaroden tsentar po problemite na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystvia, 568–590 (in Bulgarian with English summary).

Zirojević, O. 1974. *Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459–1683)* (Istorijski institut, Posebna izdanja, 18). Beograd: Istorijski institut (in Serbian).

Османска огнестрелна артилерия в България: археологически и исторически свидетелства

Чавдар Кирилов

(резюме)

Предмет на това изследване са каменните топки с различни размери, които се откриват при разкопките на редица, по правило укрепени, обекти в България, които са обитавани през Средновековието. На определени места тези предмети се откриват под формата на колективни находки, съставени от по няколко десетки екземпляра. Другаде представляват единични находки, които обаче се срещат достатъчно често, така че да формират (при продължителни проучвания) значителни колекции. Традиционно те се датират в Средновековието и се означават като „бойни топки“. В зависимост от размерите си едни от тях се разглеждат като снаряди за каменометни (стенобойни) машини, а други – като топчета, изстрелвани с помощта на прашки.

Устойчивите възгледи относно тези предмети се дължат най-вече на силата на навика. Тяхната датировка и функция се приемат за дотолкова подразбиращи се, че те нито се обнародват съгласно всички правила на науката, нито са били предмет на по-задълбочено изследване. Подобно на много други археологически находки, те се считат за безинтересни, тъй като видимо няма с какво да обогатят културно-историческия дебат, който традиционно е главната (а понякога и единствената) цел на едно археологическо проучване, независимо дали то е теренно или кабинетно.

Подобно схващане е, разбира се, дълбоко погрешно. Каменните сфери, като всяка друга археологическа находка, са носители на разнообразна информация, която чака да бъде извлечена. Немалка част от нея действително не би заинтригувала оногова, който се вълнува само от отговорите на въпроси като „Кой?“ и „Кога?“. Дори тези отговори обаче би следвало да бъдат дадени след направата на задълбочен анализ, какъвто в случая липсва. Поставянето на каруцата пред коня не е добра практика (не само) в науката и това ме накара да обърна по-сериозно внимание на проблема. Наличните данни не са твърде обилни, но в крайна сметка се оказа, че са достатъчни, за да може традиционните възгледи да бъдат проблематизирани и да се очертае доста по-различна от обичайната картина.

Бърз поглед към известното към момента показа, че големите сбирки от каменни топки произхождат не от какви да е средновековни обекти, а все от такива, които продължават да функционират пълноценно и след установяването на османската власт в днешните български земи. На места, които прекратяват съществуването си преди или най-късно по време на османското завоевание, такива предмети или не се откриват, или представляват изключително редки находки. От друга страна е добре известно, че векове наред османските огнестрелни оръжия – както оръдията, така и пушките – масово използват боеприпаси, изработени от камък. Всичко това ме накара да застана нащрек и да се вгледам внимателно в сведенията относно контекстите и средата, в която се намират каменните топки.

На някои места те без съмнение са открити в контексти и среда от османско време. Примери за това са Червен, Шумен, Силистра, Калиакра и Свищов. Значимата сбирка от каменни топки от Червен, произхождаща най-вече от т. нар. „замък“ и от комплекса от сгради покрай западната крепостна стена в югозападната част на вътрешния град, с основание е отнесена от проучвателите към последния период от съществуването на града, т. е. към времето след

1388 г. Същевременно „силата на навика“ ги кара да твърдят, че въпросните находки са средновековни. Дълбокото противоречие между двете им твърдения, изглежда, не поражда особени притеснения (не само у тях). Огромната част от десетките каменни топки от Шуменската крепост са открити в помещенията на т. нар. „малко укрепление“ или „цитадела“ в западната част на крепостта, в среда, изобилстваща с материали от османската епоха. Напълно вероятно е въпросният архитектурен комплекс не просто да е използван по османско време, а дори да е построен едва тогава. Все пак не бива да се забравя, че като сполия в градежа му е използван надпис с името на цар Иван Шишман. Все в пластове и структури от османско време са откривани многобройните каменни топки в Силистра. Нещо повече, те са намирани най-вече в района на крайдунавската крепостна стена, т. е. точно там, където според писмени данни са били разположени повечето от оръдията на османския гарнизон. В Калиакра такива находки вероятно са намирани на не едно и две места, но обнародваните предмети произхождат най-вече от рушевините на самотната противоартилерийска кула в северната периферия на обекта, които изобилстват с керамика от османската епоха. От османски пластове произхождат и каменните сфери от Свищов.

Другаде, например в Никопол и Търново, ситуацията е по-неясна, но постулираната средновековна дата на тамошните екземпляри е несигурна, а вероятността те да датират от османско време съвсем не е малка. При всички положения е ясно едно – налице са редица сигурни контексти с бойни топки от османско време, както и няколко спорни, но няма нито един сигурен средновековен контекст, предлагащ колекция от каменни „бойни топки“, съпоставим с тези от османско време.

Съпоставката с данните от писмените извори е многозначителна. Започвайки още от средата на XV в., османски регистри засвидетелстват разполагането на артилерийски гарнизони на редица места в днешните български земи, немалка част от които съвпадат с археологическите обекти, от които произхождат значителни сбирки от „каменни бойни топки“. Списъкът е разширен благодарение на пътеписите на Евлия Челеби от средата на XVII в. Сведенията от писмените извори кореспондират отлично с археологическия запис и правят наложително преосмислянето на функцията на каменните топки. Значителна част от тях всъщност са каменни гюлета за османски оръдия. Малките екземпляри с диаметри от по само няколко сантиметра и тегло 10–15 грама, които се тълкуват било като топчета за прашка, било като детски играчки, преспокойно биха могли да представляват боеприпаси за ръчни огнестрелни оръжия.

Пространственият анализ на археологическите и историческите свидетелства за османска огнестрелна артилерия рисува интересна картина и дава повод за по-нататъшен размисъл. Оръдия и артилерийски гарнизони са разположени в заварени, поддържани и най-често преустройвани крепости в земите между Дунав и Стара планина. На по-късен етап, изглежда, част от тях, най-вече в Предбалкана, губят военното си значение си, за разлика от повечето укрепления по бреговете на Дунав и на Черно море. В земите южно от Стара планина, които в течение на векове не виждат чужди армии, няма нито археологически, нито исторически свидетелства за стационарни артилерийски части. Трябва да се отиде много пò на юг, към бреговете на Егейско море, за да се открият крепости, подслоняващи такива гарнизони. Всичко това повдига редица въпроси за съдбата на средновековната укрепителна система през османската епоха и проблематизира традиционната теза за безогледното разрушаване на средновековните крепости в хода на османското завоевание. Това обаче е друга тема която излиза далеч извън рамките на настоящото изследване.

Bulgarian e-Journal of Archaeology
Българско е-Списание за Археология

https://be-ja.org
ISSN: 1314-5088

vol. 14.1, 2024, 113-140
doi:10.57573/be-ja.14.113-140
Discussions / Дискусии

Article history:
Submitted 30 September 2023
Accepted 8 January 2024
Available online 20 June 2024

Булевтерионът на *Serdica* – за пореден (вероятно не последен) път

Венцислав Динчев [a]

[a] Секция за антична археология, Национален археологически институт с музей, Българската академия на науките, София 1000, ул. Съборна 2; ventzislavdintchev@gmail. com

The *bouleuterion* of *Serdica* – for yet another (probably not the last) time

Ventzislav Dintchev [a]

[a] Department of Classical Archaeology, National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; ventzislavdintchev@gmail.com

ABSTRACT

The *bouleuterion* is the main edifice in the complex of any ancient city square (*agora*/*forum*). The *bouleuterion* of *Serdica* is the only studied and definitely identified edifice in the complex of the local central square. Its chronology and characteristics have been debated by various researchers. The construction of its known edifice can be attributed to the last quarter of the 2nd c. AD. It was erected on top of an earlier building, probably with the same purpose. The known edifice was substantially reconstructed at the end of the 3rd c. AD. Its use as a *bouleuterion* has ended in the period between the end of the 4th and the middle of the 5th c. AD The poorly preserved remains and the extreme circumstances of their study in the 1950s are the reasons why almost all basic questions about their characterization today can be answered in the form of probabilities, as hypotheses. Although hypothetical, our analysis should be based on the facts and documentation available in the primary publication, following an objective, but also correct attitude towards them.

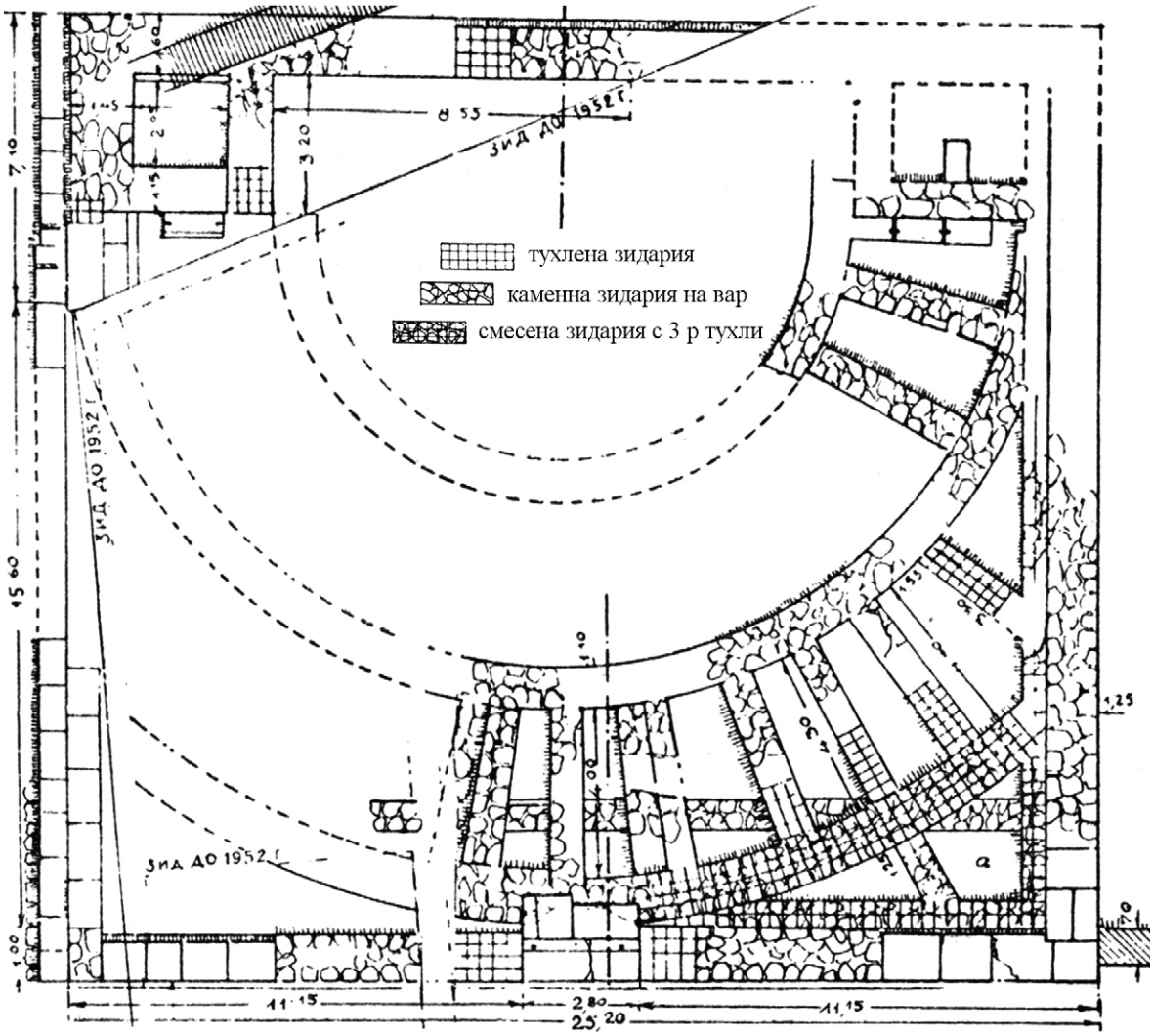
KEYWORDS

Serdica, *bouleuterion*, Roman city, architecture

Повод за настоящия анализ е наскоро обнародвана статия за булевтериона на *Serdica* – дело на М. Иванов, в която се коментират критично по-ранните публикации и се предлага нова строителна периодизация за този важен паметник (Ivanov 2021a). Една от по-ранните публикаци е моя (Dintchev 2010). Надявам се читателят да оцени този текст като полезна дискусия относно възможното и допустимото в интерпретацията на наличните данни за сградата на сердикийския градски съвет. Надявам се също на благосклонно отношение предвид неизбежното сходство със съдържанието на предходните публикации по темата, а също и с оглед на повторенията на някои данни и мнения в следващото изложение.

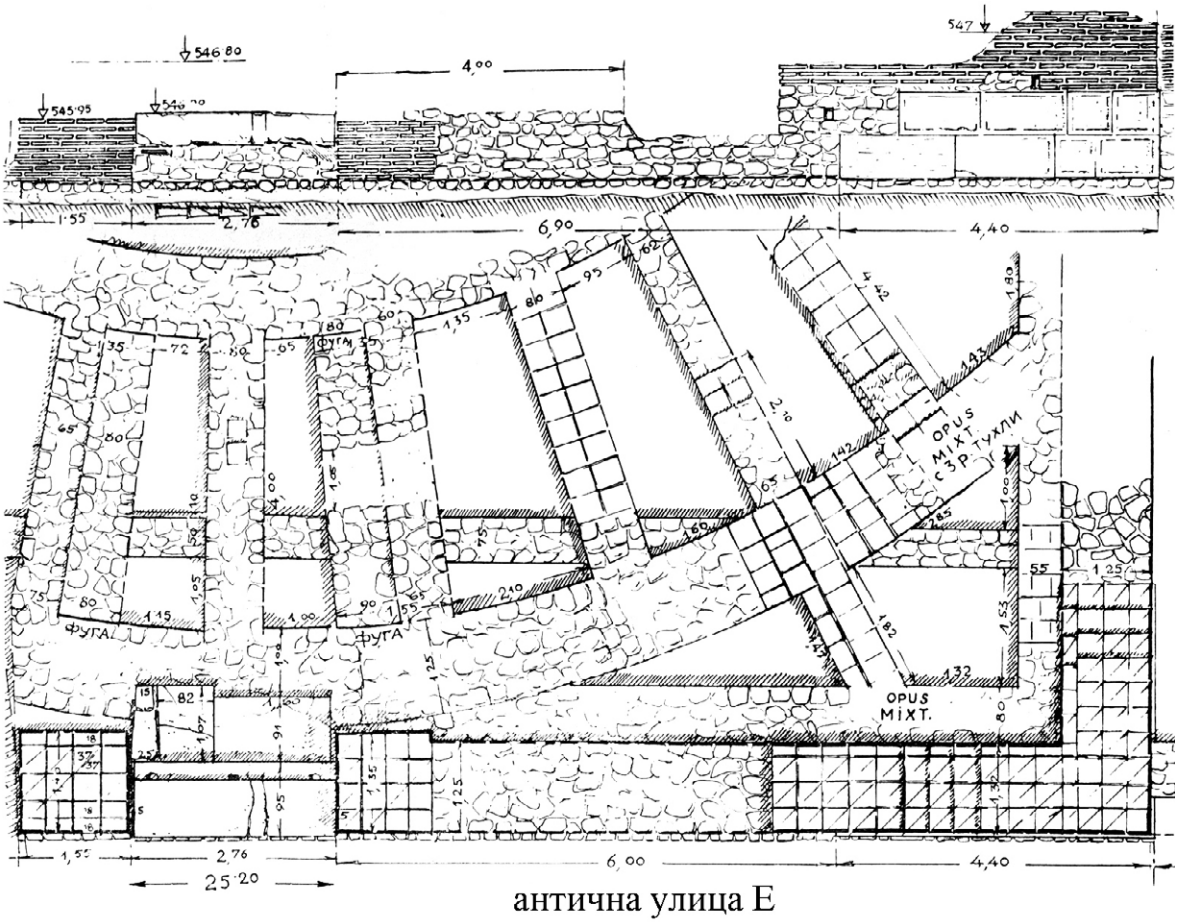
Въпросната сграда е непосредствено на изток от предполагаемия централен площад на античния град. Останките ѝ са изследвани спасително през 1952–1953 г. Определянето ѝ като сграда на градския съвет (*bouleuterion*) е обосновано от проучвателите (Ivanov, Bobchev 1964,

This article and the content of the journal is licensed under CC BY-NC-ND 4.0
Copyright: © 2024 V. Dintchev



Обр. 1. Общ план на останките от булевтериона (по Ivanov, Bobchev 1964, table III)
Fig. 1. General plan of the remains of the bouleuterion (after Ivanov, Bobchev 1964, table III)

26–27) и никой от по-късните изследователи не го оспорва. Има правоъгълен план и външни размери 25,20 (З–И) x 23,70 m. Стените ѝ са с цокъл от квадри и надстройка в смесена зидария (*opus mixtum*). Ъглите и входните страници са с изцяло тухлена зидария над цокъла. Проучвателите разграничават два основни периода в нейното функциониране. През първия („А“) период във вътрешността на сградата няма солидно градени съоръжения. Входът ѝ е от юг. В по-късен момент, но в границите на периода, според проучвателите, каменният праг на входа е повдигнат (ibid., 17–20). През втория („Б“) основен период външните стени на сградата са удебелени отвътре. Сега във вътрешността и по-точно в южната и централната ѝ част е изградена солидна кавеа с каменни седалки, носени от зидани полуконични сводове с наклон от юг към север. Наличните останки от тази конструкция включват три отчасти съхранени концентрично вписани „зида с форма на непълен полукръг, обърнати с отвора към север... свързани посредством напречни, радиално разположени стени“ (ibid., 20–21). Дъговидните стени са с дебелина 1,25 m – външната и 1,10 m – средната и вътрешната (ibid., 21). Радиалните стени са с последователно редуващи се дебелини – по 0,65 m и 0,80 m между външната и средната дъга на кавеята, и по 0,80 m и 1,10 m между средната и вътрешната ѝ дъга (ibid., 22–23). До радиалните стени между външната и средната дъга на кавеята срещу страниците на входа „са



Обр. 2. План на останките в централната южна и в югоизточната част на булевтериона. Изглед отвън на южната му стена (по Ivanov, Bobchev 1964, table V)
Fig. 2. Plan of the remains in the central southern and southeastern part of the bouleuterion. View from the outside of its southern wall (after Ivanov, Bobchev 1964, table V)

били изградени допълнително още две напречни стени, допрени с фуга“ до радиалните (ibid., 22–23). Между тях е радиалната стена, която е приблизително в оста на входа (ibid., tabl. III, V; hic – обр. 1–8). Приема се, че сега първоначалният вход от юг е изоставен, зазидан, като вместо него е съоръжен нов вход от запад, т.е. откъм страната на площадната ареа (ibid., 24–25). С този период се свързва и появата на едно малко, но дебелостенно помещение в северозападния ъгъл на сградата. Подобно помещение и вход, срещуположен на западния, се предполагат в зле съхранения ѝ североизточен ъгъл (ibid., 25). Първичната публикация не предлага информация за стратиграфия и находки, съответстващи на разграничените строителни периоди. Проучвателите отнасят появата на сградата „най-късно“ към „третата четвърт на III в., след готските нашествия при Клавдий Готски”, а началото на втория ѝ период – към „времето на Диоклетиан или Константин Велики” (ibid., 27, 53).

Първият обстоен коментар на данните за булевтериона и на възгледите на неговите проучватели е дело на Ст. Бояджиев. Той разграничава три периода във функционирането на известната му сграда. За първия период предлага реконструкция на интериора му с тристранна, П-образна дървена конструкция с пейки. Относно нейното изграждане приема, че е най-късно при управлението на Марк Аврелий (161–180 г.) (Boyadzhiev 2002, 136–137, obr. 10–12; hic – обр. 9.1). Вторият период се свързва с появата на масивната кавея. Отнася се към управлението на Аврелиан (270–275 г.). Изследователят споделя тезата на проучвателите, че първоначалният

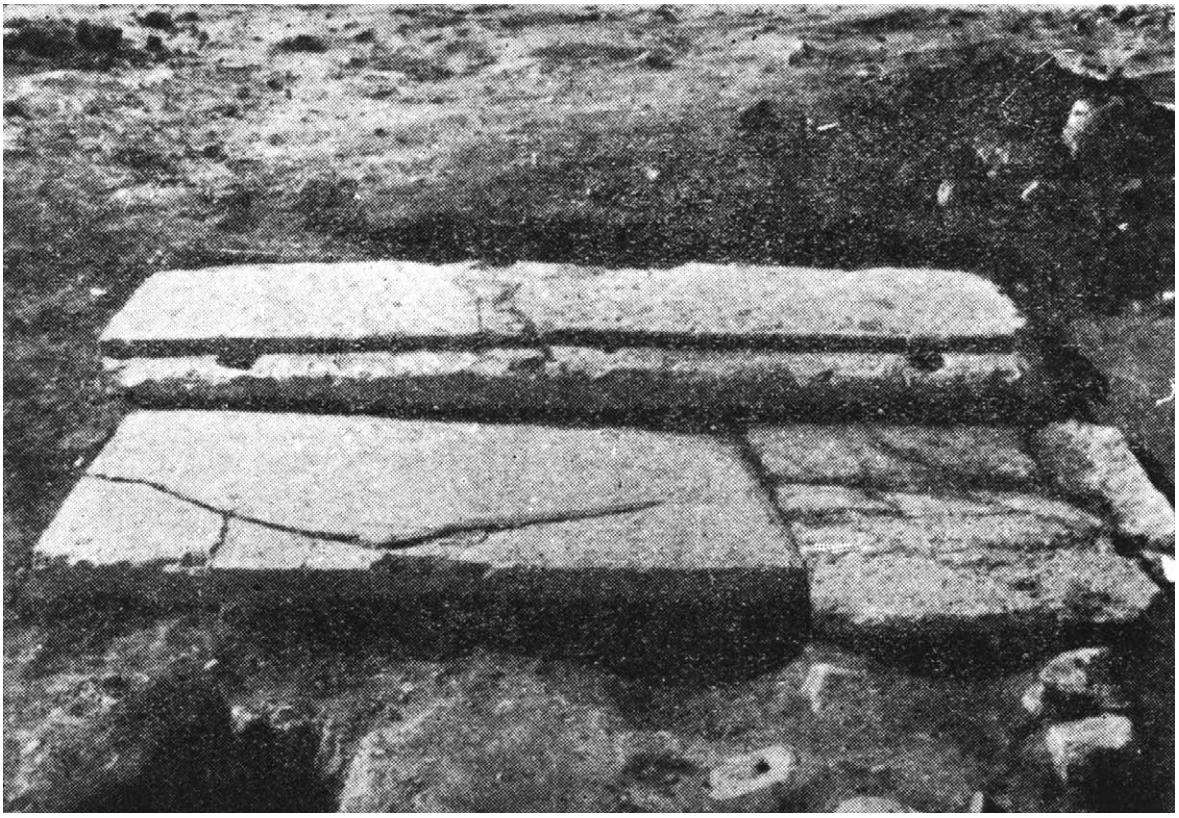


Обр. 3. Южният вход на сградата с повдигнатия праг (по Ivanov, Bobchev 1964, 19, obr. 13)
Fig. 3. The southern entrance of the building with the raised threshold (after Ivanov, Bobchev 1964, 19, obr. 13)

вход от юг сега е блокиран, но не и мнението им за нови входове в сградата в северните краища на източната и западната стени. Според Ст. Бояджиев новият вход на сградата е по средата на нейната северна стена (ibid., 137–138, obr. 13–14; hic – обр. 9.2). Вторият период приключва според автора в началото на IV в., „когато при неизвестни обстоятелства“, северният край на сградата бил съборен (ibid. 2002, 138). С третия период се свързва появата на помещенията в северните ъгли на сградата, интерпретирани като „хранилища на градския архив“. Сега според Ст. Бояджиев се възстановява първоначалният вход на сградата по средата на южната ѝ стена, но на новото повдигнато ниво, констатирано при теренните проучвания (ibid., 138–139, obr. 15–17; hic – обр. 9.3–4).

Както проучвателите Т. Иванов и С. Бобчев, така и Ст. Бояджиев не коментират въпроса за крайната дата на използването на разглежданата сграда по първоначалното ѝ предназначение.

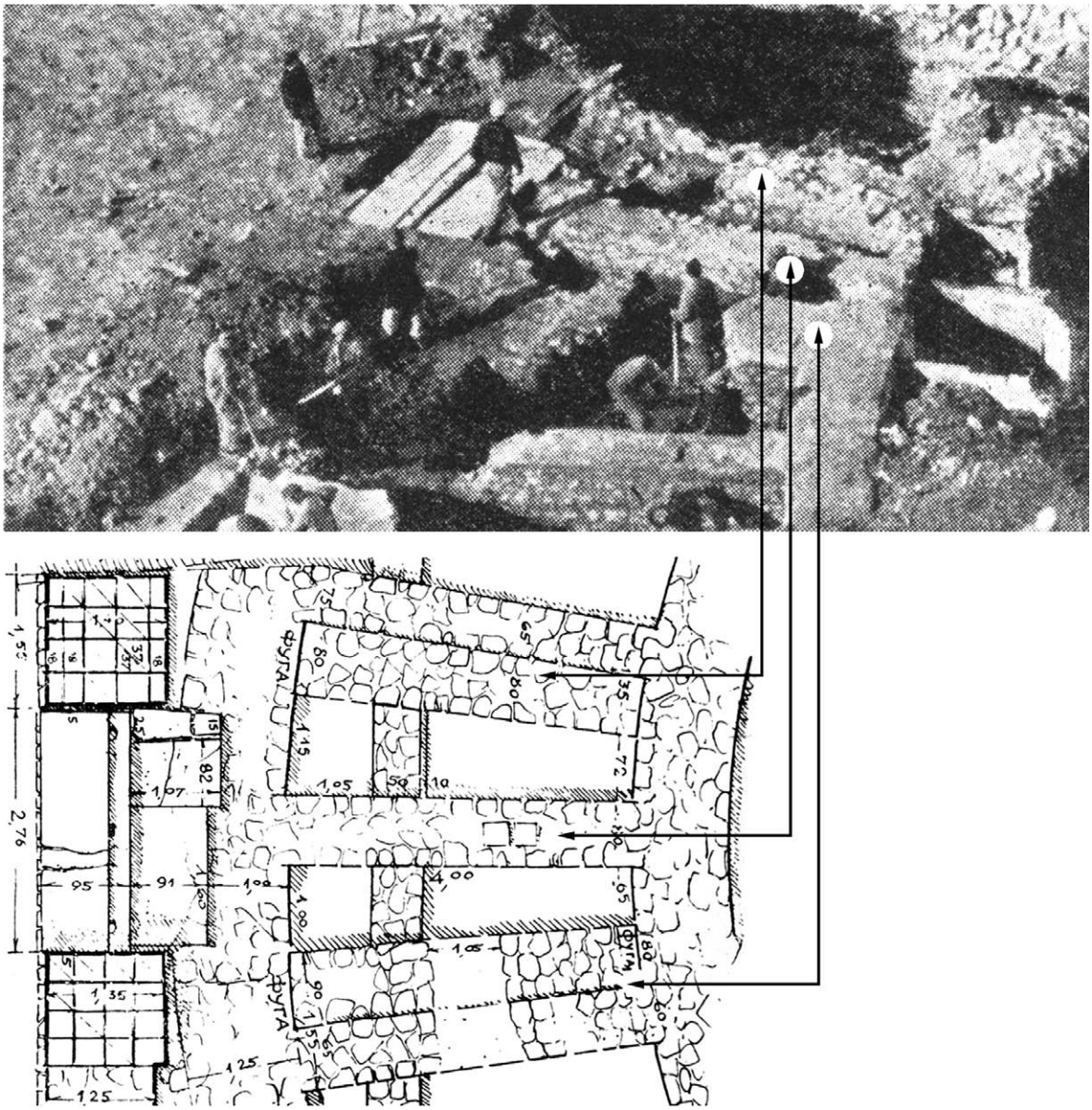
Следващият относително обстоен коментар за сердикийския булевтерион е в моята публикация от 2010 г., макар че нейното съдържание е с по-широк тематичен обхват. Тогава допуснах наличието на по-ранен период на булевтериона, свързан не с представената му по-горе сграда, а с регистрираните при разкопките по-ранни останки под нея (Dintchev 2010, 33, obr. 3). Те са от „зид (М–М)... от речни камъни, свързани с бял хоросан, широк 0,53 m, с посока изток-запад, намиращ се на 2,5 m на север от южната строителна линия“ на известната сграда. Въпреки че цялата площ на последната е разкопана „на голяма дълбочина... до здрава почва“, не са открити „други зидове“ като описания (Ivanov, Bobchev 1964, 15–16, obr. 9, tabl. V). При това положение въпросите за плана и размерите на по-ранната сграда могат да получат някакъв смислен отговор „ако се допусне, че западната, северната и източната стени на по-ранната сграда са дублирани от съответните стени на известната сграда“ (Dintchev 2010, 33).



Обр. 4. Повдигнатият каменен праг на южния вход (по Ivanov, Bobchev 1964, 19, obr. 14)
Fig. 4. The raised stone threshold of the southern entrance (after Ivanov, Bobchev 1964, 19, obr. 14)

За разлика от информацията за известната сграда на булевтериона, тази за по-ранната сграда със зида „М–М“ включва и данни за съотносим пласт с „фрагменти от гипсова щукатура – украса на стени – и две римски монети, едната от които на Антонин Пий (137–160), а другата от Марк Аврелий (161–180)“ (Ivanov, Bobchev 1964, 16). Относно появата на известната сграда приех, че тя е в рамките на последната четвърт на II в., като едно от проявленията на мащабна строителна програма в *Serdica*, предприета след 170 г. (Dintchev 2010, 33) Оправдано е обвързването на преустройствата в началото на втория период на известната сграда на булевтериона – период „Б“ според проучвателите – с новия статут на *Serdica* като провинциална столица и е по-вероятно те да са извършени в последната четвърт на III в. Предвид отсъствието на данни за по-късни преустройства във връзка с началните функции на сградата и с оглед на историческите данни за институцията, на която е служила, би могло да се допусне, че използването ѝ за булевтерион не е продължило дълго след края на III – началото на IV в. (ibid., 33–34)

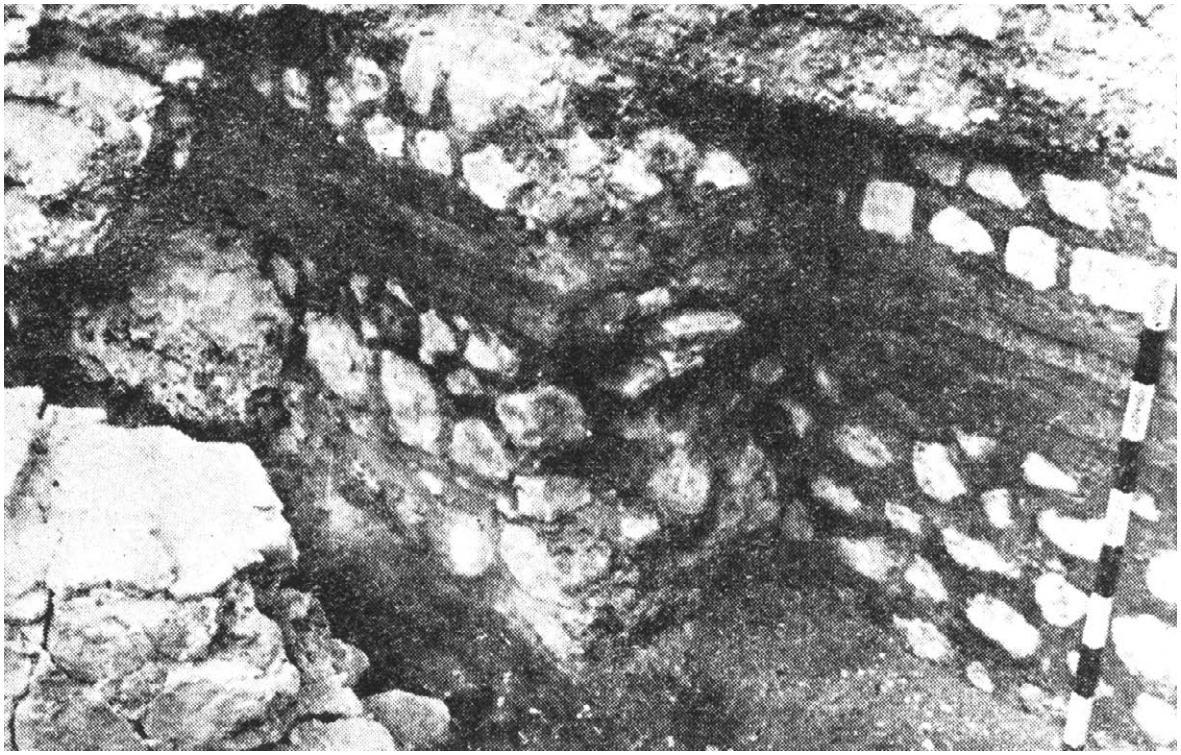
В най-новата и специално посветена на булевтериона публикация – статията на М. Иванов, са представени в синтезиран вид изредените по-горе мнения за неговата строителна периодизация и хронология. Критичното като цяло заключение от прегледа е: „... публикуваната информация от археологическите проучвания през 1952–1953 г. предизвиква противоречиви тълкувания. Част от данните не са подложени на коментар, а други се възприемат априори. Внимателното вглеждане в обнародвания от арх. С. Бобчев и Т. Иванов снимков и графичен материал показва редица неточности и несъответствия между илюстрациите и текста на авторите. Налице са и особености на градежите, за които няма информация в текстовото описание“ (Ivanov 2021a, 189). Впоследствие се излагат несъответствията, „чието тълкуване е от значение за правилното интерпретиране на строителната история на сградата“ (ibid., 189–190). Спестявам отделното им излагане, тъй като те са част от аргументацията на автора за строи-



Обр. 5. Останките от кавеата на булевтереона в сектора на южния му вход (по Ivanov, Bobchev 1964, 21, obr. 16, table V)
Fig. 5. The remains of the cavea of the bouleuterion in the sector of its southern entrance (after Ivanov, Bobchev 1964, 21, obr. 16, table V)

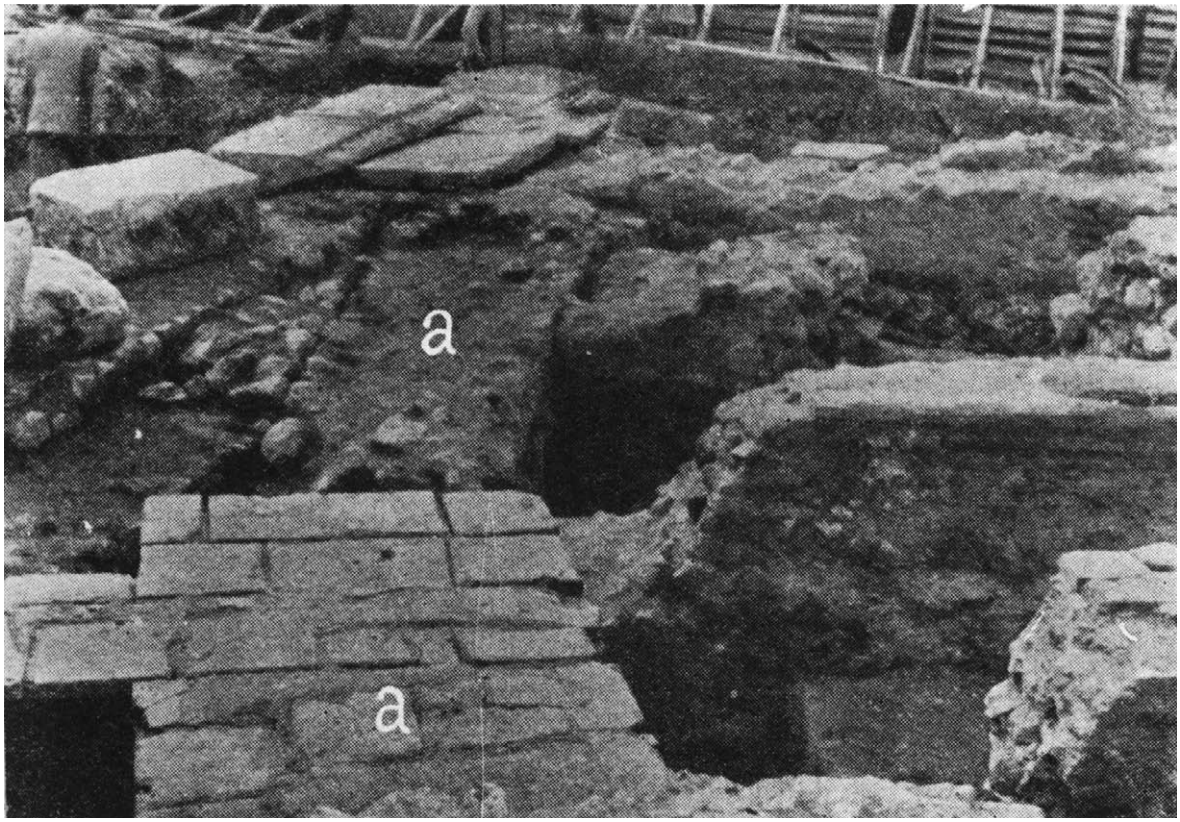
телната периодизация на сградата.

М. Иванов разграничава пет периода във функционирането на сердикийския булевтерион (hic – обр. 10.1). Първият и вторият период предхождат известната му сграда и се свързват с предполагаемата му по-ранна сграда със споменатия по-горе „зид М–М“. Първият период се отнася приблизително към 130/140–170 г., а вторият – към 175/185–275/295 г. (Ivanov 2021a, 191–193). Разграничаването им се базира на презумпцията за преизграждане на зида „М–М“ поради различната дебелина на отделните му участъци в един от плановете в първичната публикация (ibid., 190–191). На този план дебелината на зида варира от 0,50 до 0,75 m (Ivanov, Bobchev 1964, tabl. V), докато в текста проучвателите отбелязват само, че е „широк 0,53 m“ (ibid., 15). Според М. Иванов, през първия период на булевтериона „стените на по-ранната сграда (с дебелина 0,53 m) вероятно са носели по-лека (кирпичена ?) конструкция във висо-

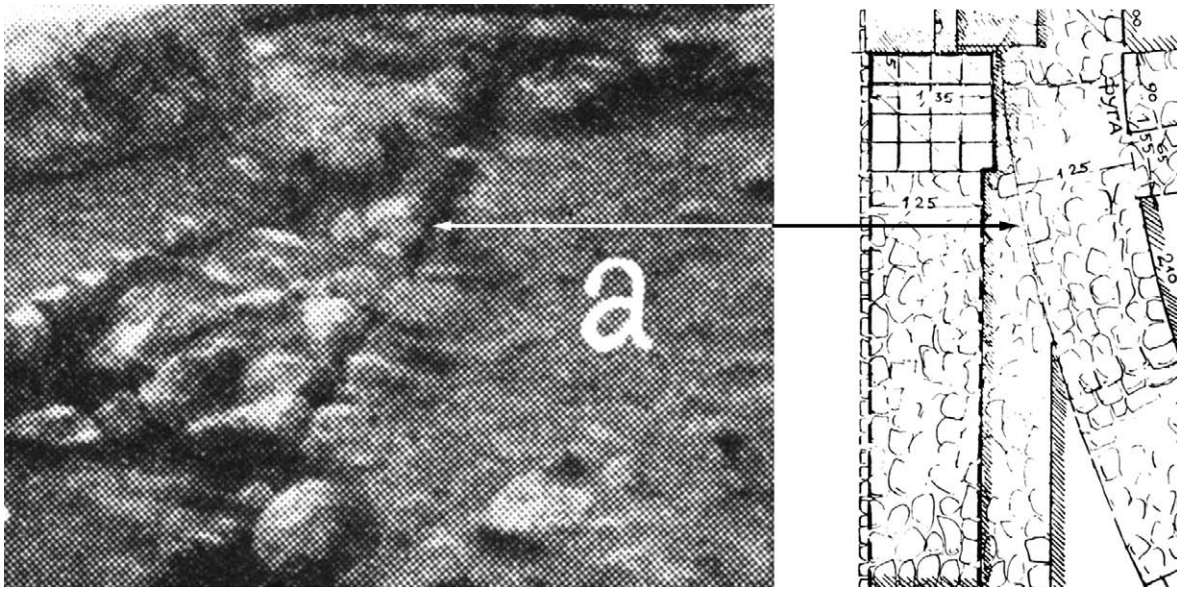


Обр. 6. Две радиални стени на фуга в кавеата срещу южния входна сградата (по Ivanov, Bobchev 1964, 23, obr. 21)
Fig. 6. Two radial walls of a joint in the cavea opposite the southern entrance of the building (after Ivanov, Bobchev 1964, 23, obr. 21)

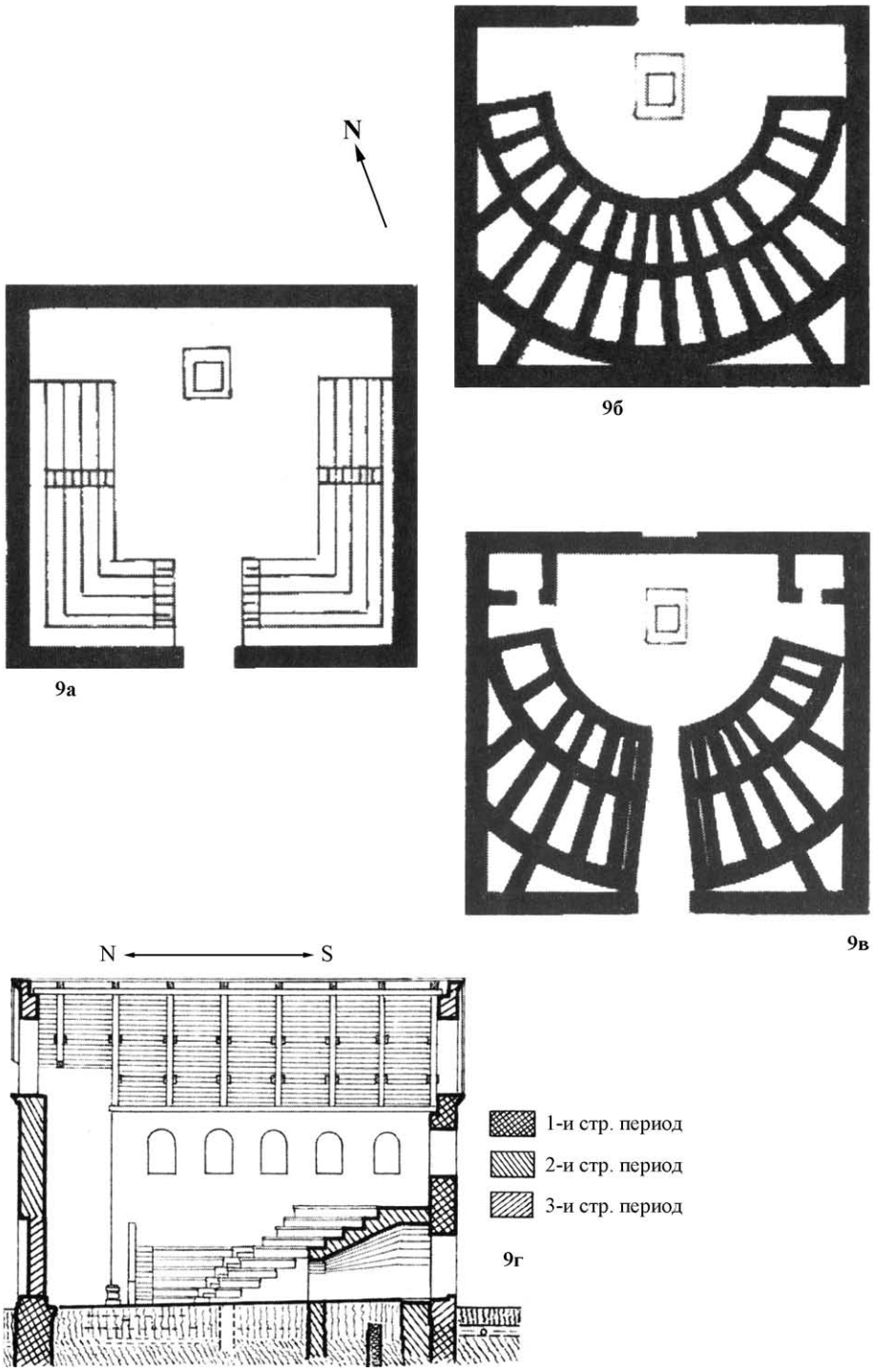
чина“ (Ivanov 2021a, 191; hic – обр. 10.2), а вторият период „от съществуването на сградата предположително може да се идентифицира с регистрираната по-голяма дебелина от 0,75 m на въпросния зид „M–M“ (ibid., 192). За втория период „е допустимо оформянето на кавея с полуконични сводове, поддържаща седалките“ (ibid., 192–193; hic – обр. 10.3). Следващите периоди в строителната концепция на автора за сердикийския булевтерион визират появата и промените в известната му сграда. Третият период се отнася към времето от „последната четвърт и дори... края на III в.“ (ibid., 193) до „началните десетилетия на IV в.“ (ibid., 199). Този период именно се свързва с появата на известната сграда, представена в първичната публикация. За разлика от общото мнение в по-ранните изследвания, М. Иванов приема, че известната сграда на булевтериона има зидана кавея още при появата си. Реконструкцията му за този период е с функциониращи входове от юг и север (ibid., 198, obr. 11; hic – обр. 10.4), като северният „е бил главният“ (ibid., 199). Блокирането на южния вход се отнася към четвъртия период, успоредно „с оформянето на нова масивна кавеа във вътрешността на сградата“, т.е. с познатата от документацията на проучвателите кавея (ibid., 199, obr. 12; hic – обр. 10.5). Този период се отнася към началото на IV в. (ibid., 199) Появата на по-масивната кавея е обусловено от необходимостта да се увеличи броя на местата „чрез по-голям наклон от юг към север“, което „вероятно е причината за значителния брой радиални стени, разположени на необичайно близко отстояние една от друга“ (ibid., 200). Краят на четвъртия, респ. – началото на петия период, се отнася към края на IV – началото на V в. (ibid., 201) Последният, петият период според автора „може да се свърже с промените на северната фасада (най-вече северозападния ъгъл) и оформянето отново на вход от юг с повдигнато вече прагово ниво“. Твърди се още, че „отварянето на южния вход има смисъл само след разрушаването на конструкцията на кавеата и по-скоро може да се свърже с времето, когато булевтерионът вече е загубил функцията си на



Обр. 7. Изглед към останките в югоизточната част на булевтериона (сн. от североизток; по Ivanov, Bobchev 1964, 21, obr. 17)
Fig. 7. View of the remains in the southeastern part of the bouleuterion (photo from the northeast; after Ivanov, Bobchev 1964, 21, obr. 17)

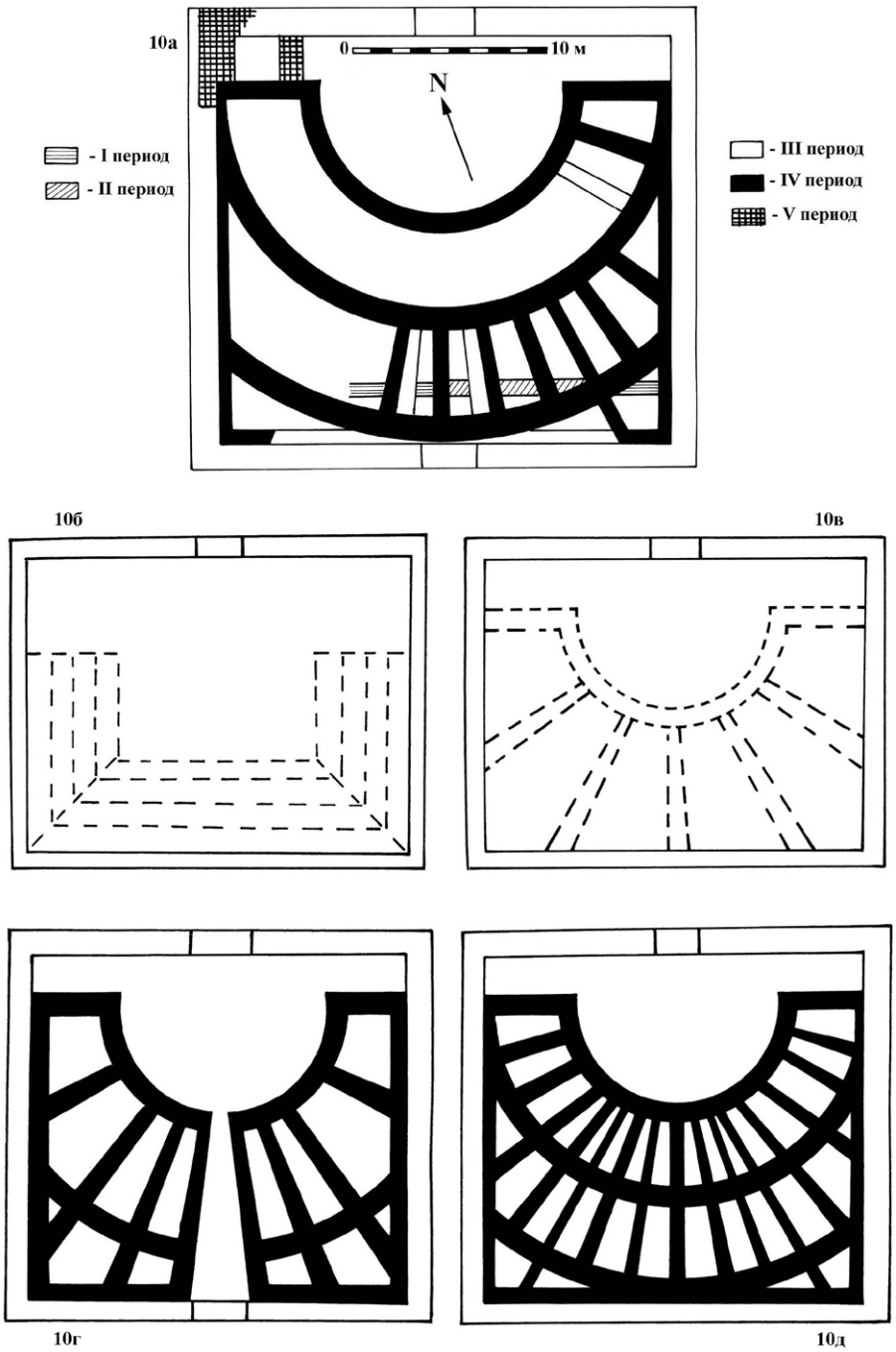


Обр. 8. Детайл с останките непосредствено на североизток от южния вход на сградата (по Ivanov, Bobchev 1964, obr. 17, table V)
Fig. 8. Detail of the remains immediately northeast of the southern entrance to the building (after Ivanov, Bobchev 1964, obr. 17, table V)



Обр. 9. Строителна периодизация и съответни реконструкции на булевтериона на Serdica по Ст. Бояджиев: 1. Първи строителен период, прибл. 175/180 – 270/275 г. (по Boyadzhiev 2002, 136, obr. 10); 2. Втори строителен период, прибл. 270/275 – 300/305 г. (по Boyadzhiev 2002, 137, obr. 13); 3. Трети строителен период, прибл. 300/305 – ... (?) г. (по Boyadzhiev 2002, 138, obr. 15); 4. Разрез по оста С–Ю през третия период (по Boyadzhiev 2002, 138, obr. 16)

Fig. 9. Construction periodization and corresponding reconstructions of the bouleuterion of Serdica according to St. Boyadzhiev: 1. First construction period, approx. 175/180 – 270/275 AD (after Boyadzhiev 2002, 136, obr. 10); 2. Second construction period, approx. 270/275 – 300/305 AD (after Boyadzhiev 2002, 137, obr. 13); 3.Third construction period, approx. 300/305 – ... (?) AD (after Boyadzhiev 2002, 138, obr. 15); 4. Section along the N–S axis during the third period (after Boyadzhiev 2002, 138, obr. 16)



Обр. 10. Строителна периодизация и съответни реконструкции на булевтериона на Serdica (по М. Иванов): 1. Общ план на регистрираните останки (по Ivanov 2021, 195, obr. 8); 2. Първи строителен период, прибл. 130/140 – 170 г. (по Ivanov 2021, 196, obr. 9); 3. Втори строителен период, прибл. 175/185 – 275/295 г. (по Ivanov 2021a, 197, obr. 10); 4. Трети строителен период, прибл. 275/295 – 300/325 г. (по Ivanov 2021, 198, obr. 11); 5. Четвърти строителен период, прибл. 300/325 – 400/425 г. (по Ivanov 2021, 199, obr. 12)

Fig. 10. Construction periodization and corresponding reconstructions of the bouleuterion of Serdica (after M. Ivanov): 1. General plan of the registered remains (after Ivanov 2021a, 195, obr. 8); 2. First construction period, approx. 130/140 – 170 AD (after Ivanov 2021a, 196, obr. 9); 3.Second construction period, approx. 175/185 – 275/295 AD (after Ivanov 2021a, 197, obr. 10); 4. Third construction period, approx. 275/295 – 300/325 AD (after Ivanov 2021a, 198, obr. 11); 5. Fourth construction period, approx. 300/325 – 400/425 AD (after Ivanov 2021, 199, obr. 12)

такъв“ (ibid., 200). Наличните данни не са достатъчни за изясняване на новото предназначение на сградата на булевтериона след началото на V в. (ibid., 201).

Може да се отбележи, че интерес към сердикийския булевтерион са проявявали и други изследователи, наши и чужди. Този интерес обаче се свежда до фриволни, неаргументирани интерпретации (напр. Stancheva 1989, 21; 1994, 62) или до кратки анотации въз основа на първичната публикация (Venedikov 1960, 162; Hoddinott 1975, 173; Sear 2006, 424, pl. 451). Известно изключение са коментарите на J. Ch. Balty в монографията му за провинциалните курии в Римската империя (Balty 1991, 480 sqq., fig. 233 sqq.). Така например този автор допуска възможността за един по-ранен етап на сердикийския булевтерион, свързан с установената при разкопките стена „М–М“. Той изхожда от презумпцията, че външните стени на по-ранната сграда са дублирани изцяло при по-късната известна сграда на булевтериона, а въпросната „М–М“ е склонен да интерпретира като разграничителна стена между заседателната зала на север и един вестибюл от юг (ibid., 482–483). Склонен е също да отнесе появата на тази предполагаема първа сграда към управлението на имп. Марк Аврелий (161–180 г.) (ibid., 483, 484)[1].

В следващия анализ ще се спра първо на строителната периодизация, а след това и на въпросите за хронологията на сердикийския булевтерион.

Освен графично установимата разлика в дебелината на стената „М–М“, в първичната публикация няма конкретна информация в подкрепа на разграничаването на два периода в предполагаемата по-ранна сграда на булевтериона – нито за съответстваща стратиграфия и находки, нито за разлики в градежа на отделните участъци на тази стена. По-значителната дебелина на централния ѝ участък съгласно плана на табл. V на проучвателите (hic – обр. 2) може да се дължи на различни причини – например за подсигуряване срещу неустойчив терен в този участък или поради съоръжаване там на вход с масивни страници и праг. В текста и в графичната документация на проучвателите няма данни за нивото на съхраненост на разкритите останки. Евентуална отлика в степента на съхраненост на централния участък на „М–М“ би предпоставила и други възможни обяснения. Поради това смятам, че тълкуването на коментираната му дебелина като признак за по-късен строителен период на въпросната стена и на булевтериона изобщо е пресилено дори за хипотеза. Предвид отсъствието на каквито и да е данни за други строителни останки, синхронни със стената „М–М“, аналогична е преценката ми и за предполаганото наличие на „кавеа с полуконични сводове, поддържаща седалките“ в предполагаемата по-ранна сграда (Ivanov 2021a, 192–193, 196, obr. 10; hic – обр. 10.3). Мястото на стената „М–М“ позволява да се допусне, че тя е принадлежала на ранния – преди 170 г., булевтерион на *Serdica*, но разграничаването в и чрез нея на отделни негови периоди е израз на свръхинтерпретация.

В дискусията за броя и характеристиката на строителните периоди на известната сграда на булевтериона с първостепенно значение са възгледите на изследователите относно нейни основни компоненти като входовете и останките от кавеята.

Южният вход е безспорно установен и с безспорно установено повдигане на прага му. Според проучвателите южният вход обаче не функционира през втория период на сградата, а констатираното повдигане на нивото му е в границите на първия период. Значителното повдигане на входното ниво (hic – обр. 3) едва ли е самоцелно хрумване. То предполага съществени

1 По време на работата по предходна ми статия (Dintchev 2010) нямах възможност да ползвам монографията на J. Ch. Balty. Впрочем, R. Hoddinott също допуска, че появата на сердикийския булевтерион е “probably of the second century”, но от краткия му коментар не става съвсем ясно дали има предвид негова предполагаема по-ранна сграда със стената „М–М“ или известната му сграда: „This was rebuilt, it is thought in the second half of the third century, along similar lines, but either by the end of that century or early in the fourth a reconstruction included tiers of stone seats rising from a semicircular orchestra on its north side“ (Hoddinott 1975, 173).

промени както в самата сграда на булевтериона, така и в района/ квартала, в който тя се намира. Вероятно аналогично повдигане е имало и при нивото на улицата покрай южната фасада на булевтериона. Мащабът на подобни преустройства трудно би се съгласувал и синхронизирал с някаква междинна фаза в първия период на известната сграда на булевтериона, отнесен общо от проучвателите към последната четвърт на III и първата четвърт на IV в. (вж. по-горе) Налагащият се извод е, че повдигнатото ниво на южния вход е сигурен индикатор за по-късен основен строителен период на сградата.

От предходното изложение стана ясно, че повечето изследователи допускат блокирането на южния вход на обсъжданата сграда докато същата е използвана по първоначалното си предназначение: през период „Б“/ втория ѝ период според проучвателите; през втория ѝ период според Ст. Бояджиев; през четвъртия период на булевтериона/ втория период на известната му сграда според М. Иванов. В строителните периодизации на проучвателите и на М. Иванов блокирането на входа е осъществено заедно с изграждането на кавеята, в тази на Ст. Бояджиев блокирането на входа е по-късно, при изградена вече кавея, която обаче е продължила да функционира и след това. Въпреки различията в строителните периодизации и в хронологическите им проекции, общото в случая в изредените мнения е, че блокирането на южния вход е по време на използването на сградата като булевтерион, когато тя е най-масивна като градеж и вероятно с най-представителен вид. Според мен този вход не е бил блокиран докато сградата е функционирала по първоначалното си предназначение, вкл. след появата в нея на масивната кавея (Dintchev 2010, 33, bel. 15). Един от доводите за това е видът на зидарията под повдигнатия каменен праг. Тя е без спойващ разтвор – суха зидария (Ivanov, Bobchev 1964, 20), без лицево оформяне и е твърде неугледна в сравнение с каменната зидария в съседните участъци от южната стена на сградата (ibid., 19, obr. 13; hic – обр. 3). Тази повдигаща зидария е била под синхронните функционални нива – в сградата и на съседната на юг улица, и е правена за новото ниво на прага. Същевременно тя лежи директно върху основата на южната стена на сградата (hic – обр. 2–3), което предполага отсъствието на по-ранен блокиращ входа градеж. Няма строителна логика в това един блокаж, който, предвид представителния характер на сградата, задължително ще да е бил солиден и с добро лицево изпълнение, да е изцяло демонтиран и заменен в долната си част от описаната повдигаща зидария. Върху повдигнатия праг „се намериха каменни блокчета, свързани с него с хоросан“ (Ivanov, Bobchev 1964, 20, 25). Проучвателите, изхождайки от мнението си, че стените на кавеята са „запречвали“ южния вход и „не са позволявали влизането в сградата“, синхронизират въпросното зазиждане с появата на кавеята (ibid., 25). Тази презумпция обаче е в противоречие както с изложените по-горе съображения срещу включването на повдигнатото входно ниво в хронологическите рамки на първия период, така и с констатираното „твърде интересно“ съвпадение на нивата на повдигнатия праг на южния вход и на прага на западния вход на сградата, отнасящ се към период „Б“, т.е. съоръжен заедно с кавеята (ibid., 25). Споменатите „останки от зазиждане на входа“ са от неуточнен по-късен период на сградата, когато не е сигурно, че тя е използвана по първоначалното си предназначение.

Ст. Бояджиев споделя мнението на проучвателите за блокирането на южния вход на сградата през втория ѝ период, но не излага конкретни аргументи за това. Обвързва го с отварянето на нов вход в северната стена на сградата, на който ще се спра след малко. Южният вход е възстановен и отново отворен с ново, повдигнато ниво в началото на постулирания от изследователя трети период във функционирането на известната сграда на булевтериона. Проходът към вътрешността на сградата е бил осигурен „под новоизграден свод, достигащ вероятно до междинната дъговидна стена“. Той е заменил двата по-ранни според изследователя конусовидни свода в този участък. Така се обяснява появата на дублиращите радиални стени

срещу страниците на входа и неглижирането на по-ранната такава, която е в ос с входа и която „била съборена“ (Boyadzhiev 2002, 138–139, obr. 15–17; hic – обр. 9.3).

Фотодокументацията и графичната документация в първичната публикация ясно показват, че две каменни плочи непосредствено зад (навътре от) повдигнатия каменен праг на южния вход, които основателно са интерпретирани като негово „продължение“ (Ivanov, Bobchev 1964, 20), лежат върху външната дъговидна стена на кавеята (ibid., 19, 21, obr. 14, 17, tabl. II–III, V; hic – обр. 1–2, 4–5, 7). В предходната си публикация с този факт аргументирах извода, че входът в южната стена на сградата е използван и по време на функционирането на масивната кавея (Dintchev 2010, 33, bel. 15).

Заключението относно „запушването“ на южния вход в началото на „четвъртия период на булевтериона“ (на втория период на известната му сграда) М. Иванов базира на интерпретацията и периодизацията си на останките от кавеята, в частност на външната дъга и на радиалната стена между средната и външната дъга на кавеята, в оста на южния вход. Отхвърля се мнението на Ст. Бояджиев, че въпросната радиална стена е била съборена в по-късен момент, когато според последния южният вход отново е бил отворен. Като аргумент се посочват снимки в първичната публикация, на които „се вижда, че нивото на радиалния зид, разположен точно срещу входа, е по-високо от неговия праг, което затруднява нормалния достъп на хора от входа към вътрешността на сградата“ (Ivanov 2021a, 195). Отхвърля се и моето мнение от 2010 г., че външната дъга на кавеята поначало е била без суперструкция, което позволява да се допусне едновременното ѝ функциониране с този вход. Доводите са, че не е отчетено „оригиналното ниво на входа от времето на изграждане на южната стена, което се намира почти 1 m по-ниско“ и отново снимките в първичната публикация, на които „ясно се вижда, че запазеният във височина градеж на външната дъговидна стена на кавеята и на зида, намиращ се в оста на южния вход, е на нивото на горния, по-късен праг и дори малко над него“ (ibid., 195–196). Конкретни преки данни за „запушване“ на южния вход по време на изграждането и функционирането на кавеята обаче няма. Не съм съгласен и с възражението срещу мнението на Ст. Бояджиев, а отчасти и срещу моята бележка от 2010 г., за отсъствие на суперструкция на радиалната стена в оста на входа по време на използването му. Наличната документация и по-точно фотодокументация в първичната публикация не е ясно доказателство за съотношението на нивата на повдигнатия входен праг и на въпросната радиална стена (hic – обр. 5). Същевременно допускането, че тази стена във височина „е на нивото на горния по-късен праг и дори малко над него“ не я компрометира като градеж, съобразен с функционалното ниво на прохода от входа към вътрешността на сградата. Евентуалното повишаване на това ниво – със или без стъпало/а към вътрешността на сградата, не е смущаващо с оглед на функциите на самия проход. Що се отнася до твърдението, че не съм отчел началното ниво на южния вход, то би било адекватно ако се изхожда от строителната периодизация на М. Иванов, в частност от мнението му, че известната сграда на булевтериона се появява с кавея – с т.нар. по-ранна кавея (вж. по-горе). В публикацията си от 2010 г. аз, подобно на проучвателите и Ст. Бояджиев, обаче отнасям документираните изобщо останки от кавеята към по-късния основен период във функционирането на сградата (Dintchev 2010, 33), когато е повдигнато и нивото на южния ѝ вход (обр. 11). За спорно намирам и твърдението за прекомерно повдигане на същото ниво – с „почти 1 m“[2], но в случая това не е от особено значение.

2 Според автора „от приложения на снимката мащаб (Ivanov, Bobchev 1964, 19, obr. 13) се вижда, че повишаването на нивото на новия праг е най-малко с 0,60 m и то, ако се предположи, че върху първоначалното ниво е бил положен същият каменен блок, което е съмнително“. С допускане, „че първоначалната сграда не е имала каменен праг, то повишаването на нивото е с почти 1,0 m“ (Ivanov 2021a, 191). Наличието на праг върху по-ранното входно ниво не е съмнително, а преизползването на първоначални прагове при повдигане на входните нива

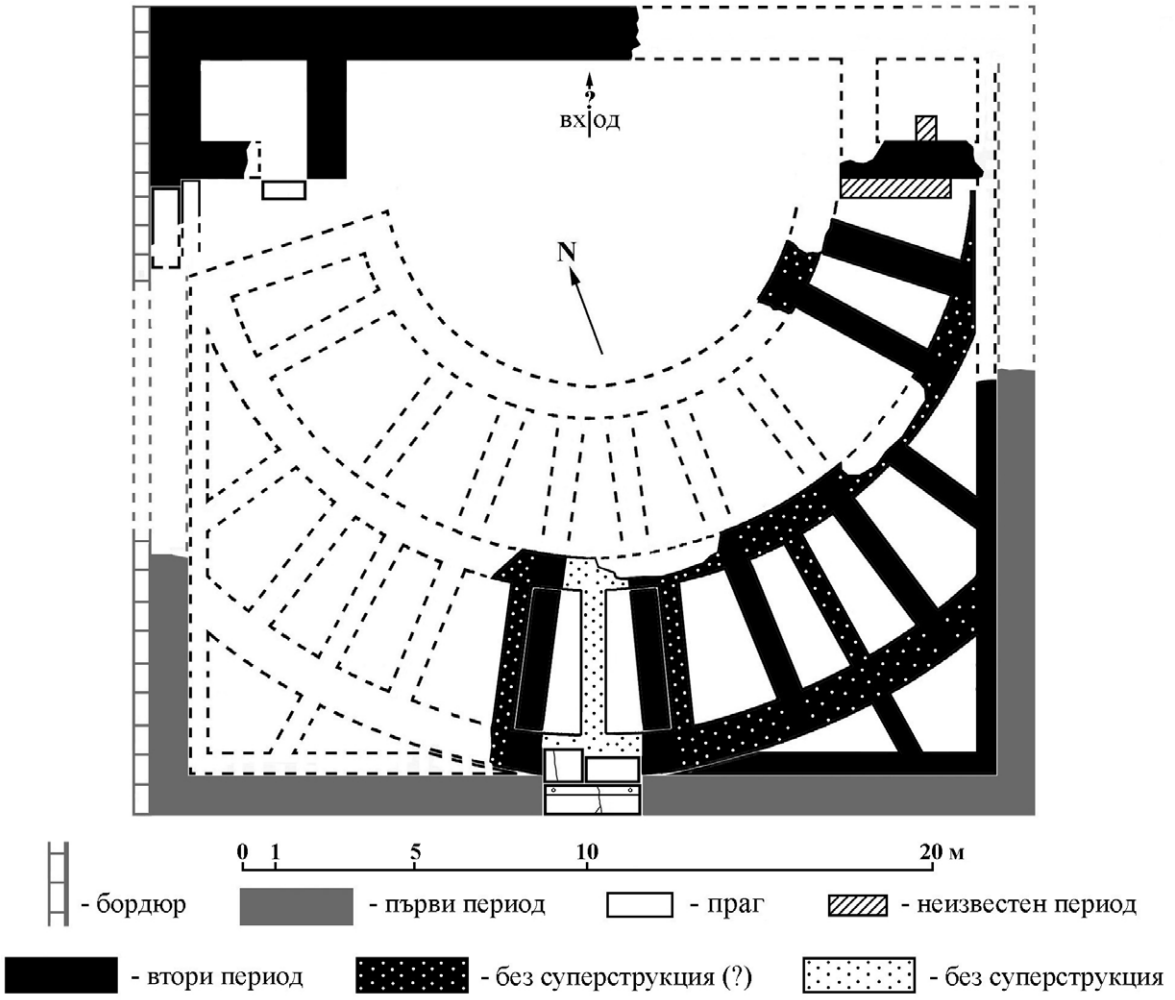
Проучвателите Т. Иванов и С. Бобчев не споменават за вход в северната стена на известната сграда на булевтериона. Такъв припознава по-късно Ст. Бояджиев поради „наличието на призматичен тухлен градеж по средата на зидария в opus incertum“ (Boyadzhiev 2002, 138) в един от плановете на първичната публикация (Ivanov, Bobchev 1964, tabl. III; hic – обр. 1), без да е коментиран в нея. Както вече бе посочено, Ст. Бояджиев отнася предполагаемия северен вход към втория период на сградата, когато тя се сдобива и с масивната кавея (hic – обр. 9.2). Това предполага демонтаж до основи на северната стена на сградата в участъка на входа. През следващия трети според Ст. Бояджиев строителен период северният вход е блокиран (hic – обр. 9.3). М. Иванов възприема мнението на Ст. Бояджиев за северен вход и го доразвива до тезата, че това е главният вход на булевтериона, използван през всички периоди на функционирането му (hic – обр. 10). В моята предходна публикация коментирах накратко, че наличието на този вход е хипотетично и неподлежащо на хронологическо прецизиране (Dintchev 2010, 33, bel. 16). Не може да се отрече, че представянето във въпросния план на локалния тухлен градеж в северната стена на сградата е идентично с това на страниците на безспорния ѝ южен вход (hic – обр. 1). Местонамирането на този тухлен градеж би го определило като западна страница на предполагаемия северен вход. Не отхвърлям напълно възможността за подобен вход, но запазвам също така и съмненията си в неговото наличие. Предвид отсъствието на информация за степента на съхраненост на останките от северната стена, не е изключено този тухлен градеж например да индикира най-добре запазената ѝ част, достигаща до тухлен пояс на смесената ѝ зидария. Графичната му прилика със страниците на южния вход може да се обясни с условното изчертаване на детайли на коментирания план[3]. По принцип разпознаването на тухлена страница на вход не е особен проблем и за студент по класическа археология или архитектура. Обстоятелството, че Т. Иванов, който е специализирал класическа археология, и С. Бобчев, комуто дължим основната информация за архитектурата на *Serdica*, добита между двете световни войни, не виждат в този тухлен градеж входна страница е, струва ми се, достатъчно основание за съмнение (обр. 11) в по-късната му входна интерпретация.

Регистрираният западен вход не е центриран в съответната стена на сградата, а е изместен на север (hic – обр. 1), „там, гдето са свършвали редовете“ на седалките върху кавеята. Поради това проучвателите заключават, че този вход „не е принадлежал към първия строителен период на правоъгълната сграда“ (Ivanov, Bobchev 1964, 25). Частично запазената северна страница на входа е зидана „само от червени тухли“ и застъпва монолитния му прагов блок. Тя е в конструктивна връзка с правоъгълното помещение в северозападния ъгъл на сградата и се явява като пиластър към външния югозападен ъгъл на същото. Южната страница на входа не е запазена. Широчината му е била поне 1,95 m (ibid., 25, tabl. VI). За Ст. Бояджиев наличието на този вход през втория, а и през третия период според неговата периодизация „е неприемливо“ (Boyadzhiev 2002, 137; hic – обр. 9.2–3), но доводите му не са коректни[4]. М. Иванов не

е обичайна практика. Що се отнася до коригирането на проучвателите относно повдигането на входното ниво въз основа на споменатата снимка в тяхната публикация – от „0,4 m“ (Ivanov, Bobchev 1964, 20) на „най-малко с 0,60 m“ (Ivanov 2021a, 191), то измерването по наличния на снимката мащаб би следвало да не е от долната му точка, а от нивото на банкета на стената (hic – обр. 3).

3 Наличието на условност в представянето на детайли в този общ план на сградата (Ivanov, Bobchev 1964, tabl. III; hic – обр. 1) се установява например при сравнението му с по-едромащабното и по-точно изчертаване на южната ѝ част (ibid., tabl. V; hic – обр. 2) относно вида на радиални стени между външната и средната дъга на кавеята, особено на тези, които са на изток от южния вход.

4 Авторът коментира „южната страница“ на този вход (Boyadzhiev 2002, 137), но проучвателите ясно са посочили, че тя не е запазена (Ivanov, Bobchev 1964, 25). Авторът поставя под въпрос информацията на проучвателите за запазените останки от северната страница на входа, тъй като тя не можела да се установи „върху снимката под образ 15“ (Boyadzhiev 2002, 137). На въпросната снимка (Ivanov, Bobchev 1964, 20, obr. 15) всъщност не личи почти нищо поради лошото ѝ качество.



Обр. 11. План на булевтериона на Serdica (върху основата на Ivanov, Bobchev 1964, tabl. II, III, V, VI)
Fig. 11. Plan of the bouleuterion of Serdica (based on Ivanov, Bobchev 1964, tabl. II, III, V, VI)

коментира, а само отбелязва, че през четвъртия период по неговата периодизация „наличието на входове от запад и изток е възможно, но затова няма достатъчно данни“ (Ivanov 2021a, 200; hic – обр. 10.1, 4–5). Същевременно допуска, че „оформянето на необичайно за булевтерион помещение“ в северозападния ъгъл, което е в конструктивна синхронност със западния вход, може да се отнесе към последния, петия според него период, когато известната сграда на булевтериона „вероятно… е използвана за други цели“ (ibid., 201). Както в предходната си публикация (Dintchev 2010, 33, bel. 16), така и сега смятам, че текстът и графичната документация на проучвателите (Ivanov, Bobchev 1964, 25, tabl. VI) доказват наличието на западния вход. Не виждам основания и за коригирането им относно отварянето на този вход през втория основен период на известната сграда на булевтериона. Предположението им за аналогичен вход в северния участък на източната стена на сградата не е лишено от логика, но е недоказуемо предвид останките, отразени за този сектор в един от техните планове (ibid., tabl. III; hic – обр. 1, 11). Интересен тук е градеж с легенда „квадрова зидария, стилобат или праг“, ситуиран надлъжно пред южната стена на вероятното помещение в североизточния ъгъл на сградата. Въпросният градеж е представен графично в конструктивна връзка с вътрешната дъга на каменната (ibid., tabl. III; hic – обр. 1), но не е коментиран в текста. Не е изключено да е от първия период на известната сграда на булевтериона, но хронологическото му определяне не може да

се прецизира (обр. 11).

Останките от масивната кавея са запазени частично, предимно в югоизточната част на сградата (обр. 1–2). Налага се да повторя, че проучвателите отнасят изграждането на кавеята и на вътрешното удебеляване на стените на сградата към втория ѝ основен период/ период „Б“. Относно появата на радиалните стени на фуга до други такива между външната и средната дъга на кавеята, срещу страниците на южния вход, те приемат, че е станала „по всяка вероятност още по време на строежа на амфитеатралната сграда ІБ, като по този начин своевременно е бил подобрен планът“ на сградата (Ivanov, Bobchev 1964, 23). Запазените останки от дъговидните и радиалните стени са надлежно описани като размери и взаимни отстояния. Констатирано е „последователно редуване на напречни стени с две различни ширини“ както между външната и средната, така и между средната и вътрешната дъга на кавеята (ibid., 21 sqq.). Ст. Бояджиев споделя мнението на проучвателите за появата на масивната кавея в началото на втория период на известната сграда на булевтериона (Boyadzhiev 2002, 137, obr. 13; hic – обр. 9.2). По-горе също бе посочено, че според този изследовател, дублиращите радиални стени на фуга срещу страниците на южния вход се появяват в по-късен период, успоредно със „събарянето“ на радиалната стена между тях, която е в оста на входа (hic – обр. 9.3). Това хипотетично периодизиране обаче не може да се подкрепи с конкретни данни.

За разлика от общото мнение в по-ранните изследвания, М. Иванов приема, както бе изтъкнато, че известната сграда на булевтериона има зидана кавея още при появата си. Изходен аргумент е тълкуването му на снимка в първичната публикация (Ivanov, Bobchev 1964, 21, obr. 17) в смисъл, че външната зидана дъга на кавеята „разрушава стената с дебелина 0,80 m, долепена от вътрешната страна на южната стена на сградата, което означава, че въпросната стена е по-ранна от изградената впоследствие дъговидна стена на кавеата“ (Ivanov 2021a, 194). Той приема, „че споменатият зид по вътрешното лице на южната стена на булевтериона“ и радиалните стени с по-значителната дебелина (0,80 m) между дъгите на установената кавея, вкл. двете радиални стени, които са на фуга до други такива срещу страниците на южния вход, „са части от конструкцията на по-ранна кавеа“, т.е. на предполагаемата кавея от третия според него период или от първия период на известната сграда на булевтериона (ibid., 196–197). На реконструирания план за този период кавеята е представена с две дъговидни стени, като външната от тях определено не съвпада с установените при разкопките (ibid., 198, obr. 11; hic – обр. 10.4). Това не е коментирано в текста. Като аргумент за разграничаването на два периода в кавеята авторът изтъква и обстоятелството, че „радиалните стени на сердикийския булевтерион са изградени на необичайно близки отстояния една от друга“ в сравнение например с „булевтерионите (одеони) на Никополис ад Иструм и Филипопол“ или с други сердикийски сгради, притежаващи сходна конструкция (ibid., 194–195).

Друг „прочит“ на снимката със ситуацията на останките от външната дъга на кавеята и от удебеляващия южната стена градеж в участъка на входа (hic – обр. 7–8) е, че те са на строителна фуга, като дублиращата/удебеляващата южна стена на сградата тук постепенно се стеснява и прекъсва при входа поради съобразяването ѝ с външната дъга на кавеята. Мисля, че отсъствието на съответен коментар от страна на проучвателите, както и приложените планове (Ivanov, Bobchev 1964, tabl. II–III; hic – обр. 1–2, 5) са в полза именно на този „прочит“. Не е редно да подценяваме познанията на Т. Иванов и С. Бобчев за античното строителство, съмнявайки се в способността им да разграничат градеж на фуга от частично разрушаване на по-ранна стена от по-късна. Не съм съгласен и с доводите за по-ранната датировка на радиалните стени на фуга (условно „вторите“) с дебелина по 0,80 m срещу страниците на южния вход на сградата. Припомням, че те са надлъжно опрени до други радиални стени (условно „първите“) с дебелина по 0,65 m, чиито останки са в конструктивна връзка с тези от дъгите на кавеята

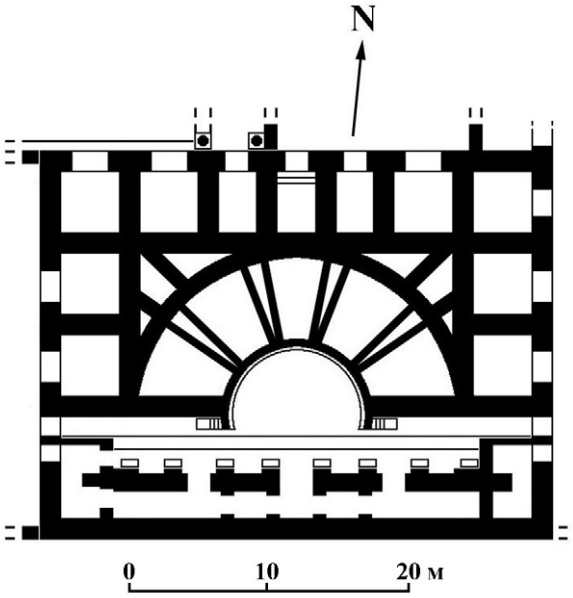
(Ivanov, Bobchev 1964, tabl. V; hic – обр. 1–2, 5). Нищо в наличната текстова, снимкова и графична информация не показва вторите да са нарушени при изграждането на първите. Самият факт на констатацията на Т. Иванов и С. Бобчев, че вторите са „на фуга“ спрямо първите (констатация, впрочем, възприета и от М. Иванов), е указание за технологична и хронологическа последователност, при която по-ранни са първите. Проучвателите са регистрирали известни разлики в градежа при двата разграничени от тях строителни периода на сградата – например във вида и формата на използваните тухли (Ivanov, Bobchev 1964, 19, 21). Тези разлики обаче не се отнасят до сравнението между коментираните радиални стени. Идентичният вид и градеж на първите и вторите според налична снимка (ibid., 23, obr. 21; hic – обр. 6) е в подкрепа на мнението, че съоръжаването и на вторите „е станало още по време на строежа на амфитеатралната сграда I Б“ (ibid., 23).

Коментарът за графично представената външна дъговидна стена на „по-ранната кавеа“ (Ivanov 2021a, 198, obr. 11; hic – обр. 10.4) е излишен. При положение, че цялата площ на сградата е разкопана „на голяма дълбочина... до здрава почва” (Ivanov, Bobchev 1964, 15) и никакви останки от подобна стена не са установени, предположението за такава е отвъд границите на допустимото. Ако се изхожда от логиката на хипотезата за два строителни периода на кавеята, то тези периоди би следвало да се проявят и в установените ѝ дъговидни стени – външната и/или средната.

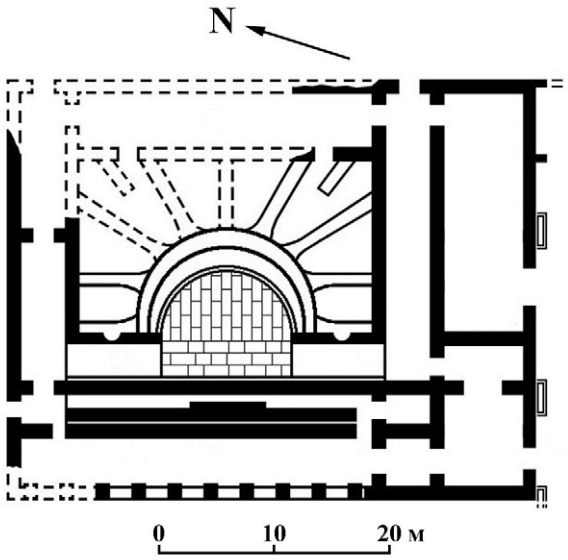
Бележката на М. Иванов за необичайно близките отстояния на радиалните стени в кавеята на сердикийския булевтерион заслужава внимание и следва да се отчете, че изследователите преди него не са коментирали този факт. Не е изключение в това отношение и моята предходна публикация. Приема се, че необходимостта от повече места е наложила преизграждане на кавеята с по-голям наклон, като „при новата конструкция по-ранните дъговидни стени да бъдат заменени с нови, по-масивни такива“. Твърди се също, че „радиалните стени, които съответствали на новия архитектурен план, били преизползвани, а останалите – елиминирани от новия градеж“ (Ivanov 2021a, 200). С тази постановка авторът онагледява представата си за строителната периодизация, но всъщност не обяснява необичайно близките отстояния на радиалните стени, макар в случая този въпрос да е съотносим само за втората според него кавея. Същевременно не става ясно дали представеният план за съответния според автора строителен период (ibid., 199, obr. 12; hic – обр. 10.5) включва или изключва „елиминираните от новия градеж“ радиални стени.

Ситуацията с близките отстояния на радиалните стени и мнението ми в подкрепа на това, че установените останки са от една кавея (обр. 11), е повод за разсъждения относно обемната ѝ реконструкция.

С оглед на архитектурната си характеристика обсъжданата сердикийска сграда принадлежи към покритите театроподобни сгради, използвани за заседанията на градските съвети (*bouleuteria*) или за камерни театрални и музикални представления (*odea*), или комбинирано, т.е. със съчетаване на посочените административни и културни функции. Наред с общите елементи, определящи груповата им специфика, известните покрити театроподобни сгради притежават и ред индивидуални особености по отношение на план и конструкции (вж. напр. Izenour 1990, 69 sqq.; Gros 1996, 308 sqq.; Sear 2006, 38 sqq., 119 sqq., разгледаните там примери и цит. изследвания). Достатъчни за илюстрация в този аспект са останалите „домашни“ примери за подобни антични сгради – булевтерионите/одеоните от *Nicopolis ad Istrum* и *Philippopolis*. В случая интересът е към носещите конструкции на техните кавеи. Тази на булевтериона/одеона до югозападния ъгъл на централния градски площад на *Nicopolis ad Istrum* включва четири двойки радиални стени, които заедно с масивните стени на коридорите пред сцената са носили във височина 5 полуконични свода (напр. Ivanov, Ivanov 1994, 107; Dintchev



Обр. 12. Булевтерионът/ одеонът на Nicopolis ad Istrum (no Dintchev 2009, 72, obr. 2)
Fig. 12. The bouleuterion/odeon of Nicopolis ad Istrum (after Dintchev 2009, 72, obr. 2)



Обр. 13. Булевтерионът/ одеонът на Philippopolis (no Dintchev 2009, 66, obr. 1)
Fig. 13. The bouleuterion/odeon of Philippopolis (after Dintchev 2009, 66, obr. 1)

2009, 72, obr. 2; hic – обр. 12). За отбелязване е, че радиалните стени във всяка една от тези двойки се съединяват в посока към орхестрата и се разделечават към външната дъга на кавеята. Те не носят един общ свод, а са опорни поотделно за съседни сводове. Останките на булевтериона/одеона в северозападния ъгъл на комплекса на централния площад на *Philippopolis* са частично разкрити и реставрирани, но все още не са публикувани. Въз основа на известния им план (напр. Martinova-Kyutova 2006, 276, obr. 1; Dintchev 2009, 66, obr. 1; hic – обр. 13) и на визуалните впечатления от тяхната реставрация може да се допусне, че носещата конструкция на кавеята включва седем масивни радиални стени, които заедно със стените на коридорите пред сцената са носили във височина 8 полуконични свода. Тук всяка от радиалните стени е опорна за два съседни свода. Особеност на тази сграда изглежда е отсъствието при кавеята ѝ на външна дъговидна стена.

Какво показва сравнението на кавеята на сердикийската сграда с представените по-горе? Макар и с малки отстояния помежду си, радиалните стени в сердикийския булевтерион опре-

делено се различават по разположение и конкретни функции от радиалните двойки в сградата в *Nicopolis ad Istrum*. Разположението на радиалните стени в сердикийската сграда предполага, подобно на тези на сградата в *Philippopolis*, всяка от тях да е обща опора за два съседни свода, но необичайното в тази иначе стандартна конструкция са наистина твърде близките отстояния между тях и различните им, последователно редуващи се дебелини в централната част на кавеята[5]. Две са възможните обяснения за тази ситуация. Според първото строителите са се подсигурили с по-голям брой радиални стени, респ. – с повече носещи сводове, поради неустойчивия според преценката им терен или просто поради липса на достатъчен опит в изграждането на подобни сгради. В случая наличието на различни дебелини на радиалните стени може да се впише в хипотезата на проучвателите за „своевременно подобряване“, т.е. за промяна в плана на сградата „още по време на строежа“ ѝ (Ivanov, Bobchev 1964, 23). В известен смисъл тази хипотеза предпоставя два етапа в изпълнението на кавеята, но на проектна фаза и в хода на нейната строителна реализация, а не като два отделни, отдалечени във времето строителни периода. Другата възможност е да се допусне, че стените с по-малката дебелина – средно по 0,65 m, поначало не са били замислени като части от полуконичните сводове (обр. 11). Предназначението им е било да осигурят здрава и стабилна основа за масивната кавея. Върху тях може да са се издигали отделни подпори, поддържащи сводовете или включени по друг начин в носещата конструкция, но тези стени поначало са били предвидени в субструкция или във вид на стилобати. И без тях, с отчет само за радиалните стени с по-голяма дебелина – по 0,80 m, броят на полуконичните сводове между външната и средната дъга на кавеята ще е поне 7 (обр. 1–2, 11), т.е. напълно достатъчен с оглед размерите на сградата. Идеята за радиални стени без (цялостна) суперструкция не е толкова странна предвид обичайния изглед на дъговидните стени на кавеите на театрите и театроподобните сгради – с редици от арки както в хоризонтал, така и във вертикал. В случая вписването на кавеята в кубичния външен обем на булувтериона е допълнителен довод за това, че дъгите на кавеята са били предимно без суперструкция – солидни основи за носещата ѝ конструкция. Със сигурност например външната дъга е била само в субструкция в участъка на южния вход на сградата (Dintchev 2010, 33, bel. 15; hic – обр. 1–2, 5, 7, 11). Същевременно наличието на три дъговидни стени в конструкцията на кавеята, вместо по-прилягащите за размерите ѝ две подобни стени (срв. напр. с булевтериона/одеона на *Nicopolis ad Istrum* – hic обр. 12), също би могло да се изтълкува като признак за известна несигурност и опасения на местните строители.

В заключение мога да обобщя, че се придържам към мнението на проучвателите за два основни строителни периода на известната сграда на сердикийския булевтерион. Хипотезата на Ст. Бояджиев за наличието в нея през първия ѝ период на тристранна, П-образна дървена конструкция с пейки (hic – обр. 9.1) е резонна. Подобна конструкция впрочем може да се допусне и за предполагаемата по-ранна сграда на булевтериона – тази със „зида М–М“ (за първия период на булевтериона, според М. Иванов; hic – обр. 10.2). В изпълнение с траен строителен материал, но с идентичен вид са например седалищните конструкции на булевтерионите в *Heraclea ad Latmum* (Kapikiri, Турция; Sear 2006, 337–338, pl. 333), *Notium* (Plaj, Турция; ibid., 345, fig. 345), *Priene* (Güllübançe, Турция; ibid., 350, pl. 355), *Sagalassus* (Ağlasun, Турция; ibid., 375, pl. 398). Съгласен съм с Т. Иванов и С. Бобчев, които отнасят всички установени останки от кавеята към втория основен период на известната сграда, вкл. с мнението им за „подобряване“, т.е. за промени в съответния проект в хода на изпълнението му предвид ситуа-

5 Изхождайки от планове на сградата в първичната публикация (Ivanov, Bobchev 1964, tabl. III, V), може да се допусне, че двете радиални стени в източния край на пространството между средната и външната дъга на кавеята са с еднаква дебелина – по 0,80 m (hic – обр. 1–2).

цията с радиалните стени в сектора на южния вход. Не е изключено израз на тези промени да е и големият брой на радиалните стени изобщо, както и различните им дебелини. За разлика от проучвателите, смятам, че значителното повдигане на нивото на южния вход на сградата е осъществено в началото на втория строителен период, а също, че този вход функционира и през този период. Конкретни аргументи срещу твърдението им за „запречването“ на входа във връзка с изграждането на кавеята изложих по-горе. За това си твърдение те се позовават и на известните им паралели: „в нито една сграда с амфитеатрален план от античната епоха не е известно влизане отзад по средата и то под стъпалата“ (Ivanov, Bobchev 1964, 25); „влизането в театрите и одеоните е ставало отстрани или пред сцената“ (ibid., 26). В изминалите десетилетия след подготовката и обнародването на дискутираната публикация броят на известните антични театри и театроподобни сгради е увеличен многократно, като сравнението им води до споменатия извод за разнообразие по отношение на планове и конструкции. Примери за входове в стени, срещуположни на сцените, предоставят вече голям брой представители на тези сгради от цялата територия на Империята[6]. С подобен вход или дори входове впрочем е и булевтерионът/одеонът в *Nicopolis ad Istrum* – в случая в северната му стена (Dintchev 2009, 72–73, obr. 2; Vladkova 2021, 401, 409, obr. 387; hic – обр. 12). Сердикийският булевтерион е имал и друг вход или входове. Сигурно установен за втория основен период на известната му сграда е този в северния участък на западната стена. Запазвам резерви по отношение на предполагания от Ст. Бояджиев и М. Иванов вход в средата на северната му стена (обр. 11). Конструктивната връзка на западния вход (на северната му страница) с дебелостенното помещение в северозападния ъгъл на сградата доказва принадлежността му към втория ѝ основен период. Интерпретацията на това и на предполагаемото подобно помещение в несъхранения североизточен ъгъл на сградата трудно може да се прецизира. Мнението, че това са „хранилища на градския архив” (Boyadzhiev 2002, 138–139) е хипотеза без аргументи. По-рано изказаното предположение, че това са стълбищни клетки от първия период на известната сграда на булевтериона (Balty 1991, 482), категорично не съответства на наличната археологическа

6 Например театрите на/в *Antium* (Anzio, Италия; Sear 2006, 119–120, pl. 3), *Misenium* (Miseno, Италия; ibid., 126, pl. 15), *Ostia* (Ostia Antica, Италия; ibid., 129, pl. 19), този на *Marcellus* в Рим (ibid., 135–136, pl. 26; вж. и Gros 1996, 282 sqq., fig. 329 sqq.), на/в *Grumentum* (Grumento Nova, Италия; Sear 2006, 146, pl. 41), *Saepinum* (Sepino, Италия; ibid., 153–154, pl. 54; вж. и Gros 1996, 286, fig. 336), *Libarna* (Serravalle Scrivia, Италия; Sear 2006, 174, pl. 85; вж. и Gros 1996, 289, fig. 341), *Pola* (Pula, Хърватска; Sear 2006, 179, pl. 94), *Verulamium* (St Albans, Великобритания; ibid., 197, pl. 123), *Augusta Raurica* (Augst, Швейцария; ibid., 215–216, pl. 154; вж. и Gros 1996, 293, fig. 348), *Arienes* (Loir-et-Cher, Франция; Sear 2006, 223, pl. 167), *Gisacum* (Le Vieil-Evreux, Франция; ibid., 231–232, pl. 184; вж. и Gros 1996, 296–297, fig. 354), *Mediolanum Aulercorum* (Evreux, Франция; Sear 2006, 239, pl. 196), *Caesaraugusta* (Zaragoza, Испания; ibid., 266–267, pl. 234), *Bulla Regia* (Hammam Daradji, Тунис; ibid., 276–277, pl. 249), *Madaurus* (Madaurush, Алжир; ibid., 282–283, pl. 256), *Balagrae* (El Beida, Либия; ibid., 291, pl. 263), *Gadara* (Umm Qais, Йордания; ibid., 310, pl. 292), *Anemurium* (Eski Anamur, Турция; ibid., 360, pl. 370), *Limyra* (Dernek, Турция; ibid., 369, pl. 388), *Selge* (Zerk, Турция; ibid., 376, pl. 400), *Side* (Eski Antalya, Турция; ibid., 377, pl. 401), *Termessus* (Güllük, Турция; ibid., 379, pl. 403), *Dodona* (Dodoni, Гърция; ibid., 411–412, pl. 433), *Nicopolis* (Preveza, Гърция; ibid., 413, pl. 434), както и покритите театроподобни сгради (одеони и/или булевтериони, и др.) в *Pausilypum* (Posillipo, Италия; ibid., 130, pl. 21), *Pompeii* (Pompei, Италия; ibid., 132, pl. 23; вж. и Gros 1996, 309–310, fig. 366), *Augusta Praetoria* (Aosta, Италия; Sear 2006, 182–183, pl. 98; вж. и Izenour 1990, 72–74, fig. 3 sqq.), *Iaitas* (Monte Iato, Италия – Сицилия; Sear 2006, 188–189, pl. 109), *Lungdunum* (Lyon, Франция; ibid., 236–237, pl. 191; вж. и Gros 1996, 312, fig. 368), *Carthago* (Carthage, Тунис; Sear 2006, 278–279, pl. 252), *Cyrene* (Shahat, Либия; ibid., 292, pl. 265), *Gortyn* (Kainourgiou, Гърция – Крит; ibid., 296, pl. 273; вж. и Gros 1996, 313, fig. 369), *Pella* (Khirbet Fahil, Йордания; Sear 2006, 313, pl. 297), *Cibyra Maior* (Horzum, Турция; ibid., 332, pl. 325), *Heraclea ad Latmum* (Kapikiri, Турция; ibid., 337–338, pl. 333), *Miletus* (Balat, Турция; ibid., 344, pl. 343), *Pergamum* (Güselçamli, Турция; ibid., 347, pl. 350), *Priene* (Güllübançe, Турция; ibid., 350, pl. 355), *Anemurium* (Eski Anamur, Турция; ibid., 360, pl. 371), *Ariassus* (Yürükbademlisi, Турция; ibid., 364–365, pl. 380), *Termessus* (Güllük, Турция; ibid., 379, pl. 404), одеонът на *Agrippa* в Атина (ibid., 390, pl. 417; вж. още Izenour 1990, 75–77, fig. 6 sqq.; Gros 1996, 310–311, fig. 367;), в *Epidaurus* (Epidauros, Гърция; Sear 2006, 397–398, pl. 424), *Nicopolis* (Preveza, Гърция; ibid., 413–414, pl. 435), *Dium* (Malathriá, Гърция – Лесбос; ibid., 416, pl. 441).

информация[7]. Формална аналогия предоставят някои антични театри, където сходни по план, размери и местоположение помещения се интерпретират като *choregia* – съблекални и складове за реквизит (вж. напр. Sear 2006, 9), но в случая подобни функци са малко вероятни.

Като увод към дискусията за хронологията на сердикийския булевтерион ще припомня, че публикацията на Т. Иванов и С. Бобчев не съдържа конкретна археологическа информация за датировката на известната му сграда. В хронологическите им разсъждения с приоритет е датирането на втория ѝ период към „времето на Диоклетиан или Константин Велики“, като следствие от избора на *Serdica* за столица на новоучредената провинция *Dacia mediterranea*. Интересно е заключението им относно датировката на първия ѝ период: „в такъв случай (има се предвид датирането на втория период – бел. В.Д.) построяването на първоначалната сграда трябва да се отнесе по-рано – най-късно третата четвърт на III в., след готските нашествия при Клавдий Готски“ (Ivanov, Bobchev 1964, 27). По-нататък, позовавайки се на градежа в *opus mixtum* с 3-редов тухлен пояс, те отнасят както началното изграждане, така и преустройствата в сградата „след готските нашествия в средата на III в., може би към самия край на III в. и началото на IV в.“ (ibid., 53), т.е. в рамките на не повече от половин век.

Изтъкването на градежа като датиращ фактор е следствие от специалния интерес на един от проучвателите към характеристиката и хронологията на античните смесени зидарии. Без да навлизам в дискусията, породена от неговите общи публикации (Bobchev 1952; 1961), ще потвърдя мнението си, че увеличаването на броя на редовете в тухлените пояси в по-късните смесени зидарии е реална тенденция, която обаче не може да се вкара в общоприложима, шаблонизирана схема с фиксирани хронологически стойности (Dintchev 2010, 34–35). Следва да се отбележи, че такива важни епиграфски свидетелства за историята на *Serdica* като официалните надписи от 176–180 г. за изграждането на първата градска крепост (Stancheva 1972, 51–54; 1975, 30–36; Mihailov 1976, 21–24) са открити след обнародването на публикацията на Т. Иванов и С. Бобчев и, естествено, не са отчетени в историческата аргументация на техните хронологически изводи. Следва също да се отбележи, че в по-късни свои публикации те не датират изрично първия период на известната сграда на булевтериона, т.е. не повтарят първоначалната си датировка (напр. Ivanov 1974, 42), или вече са склонни да я ревизират – „през II–III в.“ (Bobchev 1989, 47).

Ст. Бояджиев аргументира извода си, че известният сердикийски „булевтерион ще да е бил изграден най-късно от Марк Аврелий“ с датировката на съседната сграда от изток – „времето на Северите“, и с довода, че тя би следвало да е изградена по-късно от и съобразена с булевтериона (Boyadzhiev 2002, 137). Авторът явно не е обърнал внимание на материалите от пласта, предшестващ известната сграда на булевтериона, сред които има и монета на император Марк Аврелий (Ivanov, Bobchev 1964, 16). Следователно появата на тази сграда би могла да е най-рано в последните години от управлението на този император. За извода, че начало на втория ѝ основен период е при управлението на император Аврелиан (270–275 г.), водещи са историческите съображения – „да обслужва разширената администрация на новата провинция Вътрешна Дакия“ (Boyadzhiev 2002, 137).

Споменато бе, че за М. Иванов началото на третия период на булевтериона, т.е. на първия период на известната му сграда е в „последната четвърт и дори... края на III в.“ Ще цити-

---

7 Това предположение е в основата на фриволната хипотеза на цитирания автор за наличие на кавея и през първия период на известната сграда на булевтериона, но разположена в северната ѝ част, с експозиция на юг (Balty 1991, 482). Тези разсъждения са в противоречие с информацията от археологическите проучвания както по отношение на хронологията на въпросните помещения в северните ъгли на сградата и на принадлежността им към по-късен етап на нейната строителна периодизация, така и с оглед на пълното отсъствие на данни за по-ранна кавея с посочените по-горе местоположение и експозиция.

рам аргументацията му: „Градежът на булевтериона намира много точен паралел в градежа на амфитеатъра на Сердика, чието изграждане се отнася към края на III в. Тухлената зидария при южния вход и по ъглите на сградата е идентична на градежа на арената на амфитеатъра, както и на тухления градеж от първия период на предполагаемата епископска базилика на Сердика, отнесен към началото на IV век. Наличието на счукана строителна керамика в хоросановия разтвор също е индикация за по-късна дата“ (Ivanov 2021a, 193–194). Началото на четвъртия според автора т.е. на втория период на известната сграда се отнася към „началото на IV век в унисон с мнението на Т. Иванов и арх. С. Бобчев“ (ibid., 199). Краят му, респ. – началото на следващия период, когато сградата вече не функционира по първоначалното си предназначение, се поставя в края IV – началото на V в. (ibid., 200–201). По този повод авторът полемизира с някои по-ранни „виждания“, вкл. с мнението в предходната ми публикация, „че булевтерионът не е функционирал много дълго“ след изграждането на масивната кавея (Dintchev 2010, 34). Това мнение се оспорва в смисъл, „че булевтерионът вероятно е функционирал като такъв в течение на достатъчно дълъг период от време поне докъм края на IV в.“ (Ivanov 2021a, 201)

Смятам, че появата на известната сграда на булевтериона не може да се прецизира хронологически въз основа на строителната техника и на използваните строителни материали. Използването на изцяло тухлена зидария в страниците на входове и в ъглите на по-солидните сгради е обичайна строителна практика през римската епоха и Късната античност. Тухлените зидарии са с хомогенен изглед, като разликата между два конкретни примера на прилагането им или тяхната идентичност може да се потвърди или отхвърли въз основа на вида и формата на тухлите, на дебелината и изпълнението на фугите между тях, на състава и здравината на свързващия ги хоросан. С оглед на съответните данни, публикацията на Т. Иванов и С. Бобчев е сравнително прецизна (Ivanov, Bobchev 1964, 18–19), за разлика от публикациите за посочените паралели – за амфитеатъра (напр. Velichkov 2014, 251 sqq.) и за „предполагаемата епископска базилика“ (Ivanov 2014, 238–240; 2016, 395–396). Прилагането, добавянето на счукана строителна керамика в хоросана е установено и в по-ранни сгради на *Serdica* – например в смесената зидария с двуредов тухлен пояс на стените на огромната сграда, чиито останки са под днешния пл. „Св. Неделя“ (Stancheva 1997, 9) – т.нар. преториум или всъщност терми от т.нар. императорски тип, издигнати вероятно във втората третина на II в. (вж. напр. Dintchev 2011, 101–113, obr. 1–10) Същевременно за началния градеж от края на III – началото на IV в. на посочения по-горе като паралел амфитеатър нееднократно е изтъквано от проучвателя му, че е с „бял хоросан“, без данни за примеси от счукана керамика (Velichkov 2007, 256; 2010, 354; 2011, 311–312; 2014, 254, 256). Що се отнася до мнението ми, че булевтерионът не е функционирал много дълго след началото на втория период на известната му сграда, то е изказано с оглед на горната хронологическа граница на Късна античност в началото на VII в. В края на съответната статия става ясно, че допускам функционирането му до края на IV в., а дори и до по-късно: „средата на V в. … е крайната хронологическа граница и за функционирането на местния централен площаден комплекс“ (Dintchev 2010, 37), чийто основен компонент е именно булевтерионът. Друг е въпросът доколко адекватен властови и административен орган е бил старият градски съвет, чието седалище е местният булевтерион, в бързо променящата се политическа и социално-икономическа обстановка в края на IV – първата половина на V в. Последните законодателни актове, визиращи старите градски съвети в диоцезите *Thracia* и *Dacia*, на които се позовава и М. Иванов (Ivanov 2021a, 201), са от края на IV – началото на V в. (Cod. Theod., XII, 1/96, /124, /177 – по LIBI 1958, 275–277). Те са твърде показателни. Целят попълването на местните градски съвети и вменяват на оредяващото куриално съсловие изпълнение на определени повинности, т.е. тези актове са безспорни свидетелства за кризисното

състояние на местните градски съвети (напр. Dintchev 2018, 362).

Като обобщение на изложеното по-горе, потвърждавам възгледите за хронологията на известната сграда на булевтериона от предходната си публикация. Появата ѝ вероятно е в последната четвърт на II в. и може да се впише в мащабната строителна програма, проведена в *Serdica* за преодоляване на щетите от нашествието на костобоките през 170 г. Тези щети са били сериозни и повсеместни (напр. Dintchev, Gatev 1999, 50; Ivanov 2011, 316; Katsarova i dr. 2019, 280; Katsarova 2020, 22–23; Ivanov 2021b, 85, 92, 94), вкл. по отношение на предполагаемата по-ранна сграда на булевтериона с представения по-горе „зид М–М“. Логично историческо основание за началото на втория основен период на известната му сграда е новият статут на *Serdica* като провинциална столица в края на III в. – първоначално, при управлението на император Аврелиан (270–275 г.) на цялата нова *Dacia* на юг от р. Дунав, а малко по-късно на новоучредената южна или вътрешна провинция *Dacia mediterranea*/ *Inner Dacia* (напр. Dintchev 2014, 48). Крайната дата за използването ѝ като булевтерион коментирах в предходния абзац.

* * *

Ниската степен на съхраненост на останките от сердикийския булевтерион, екстремните обстоятелства на проучването им и нивото на методиката на археологическите разкопки у нас преди 70 години (по отношение на стратиграфията) са причините, поради които почти всички основни въпроси за характеристиката на тази важна сграда днес могат да получат отговори само във вид на вероятности като хипотези. На това се дължи предположението ми в скобите в заглавието на представения текст. Все пак, макар и хипотетични, разсъжденията ни би следвало да се основават на наличните в първичната публикация факти и документация, на обективното, но и коректно отношение към тях.

Цитирана литература

Balty, J. Ch. 1991. *Curia Ordinis. Recherches d'architecture et d'urbanisme antiques sur les curies provinciales du monde romain*. Brussels: Académie Royale de Belgique.

Bobchev, S. 1952. *Smesenata zidariya v rimskite i rannovizantiyskite stroezhi*. Sofia: Balgarska akademia na naukite (in Bulgarian).

Bobchev, S. 1961. Smesenata zidariya v rimskite i rannovizantiyskite stroezhi. *Izvestia na Arheologicheskia institut* 24, 154–202 (in Bulgarian).

Bobchev, S. 1989. Pregled na ostankite ot Serdika, otkriti v techenie na petdeset godini. In Velkov, V., Ivanov, T., Stancheva, M. (eds) S*erdika. Arheologicheski materiali i prouchvania*, vol. 2. Sofia: Balgarska akademia na naukite, 37–58 (in Bulgarian).

Boyadzhiev, S. 2002. Serdika (Serdica). Gradoustroystvo, krepostno stroitelstvo, obshtestveni, chastni, kultovi i grobnichni sgradi prez II–IV v. In Ivanov, R. (ed.) *Rimski i rannovizantiyski gradove v Balgaria*, vol. 1. Sofia: Ivray, 125–180 (in Bulgarian).

Dintchev, V. 2009. Antichnite gradski ploshtadi i tyahnata sadba prez kasnata antichnost. Chast 1. Philippopolis i Nicopolis ad Istrum. In Petrunova, B., Aladzov, A., Vasileva, E. (eds) *LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova*, vol. 1. Sofia: Natsionalen arheologicheski institut s muzey, 63–81 (in Bulgarian).

Dintchev, V. 2010. Antichnite gradski ploshtadi i tyahnata sadba prez kasnata antichnost: Serdica. *Arheologia* LI.3–4, 24–40.

Dintchev, V. 2011. Obshtestvenite bani na Serdika. In Stanev, S., Grigorov, V., Dimitrov, V. (eds) *Izsledvania v chest na Stefan Boyadzhiev*. Sofia: Natsionalen arheologicheski institut i muzey, 101–124 (in Bulgarian).

Dintchev, V. 2014. *"Sv. Sofia" i Serdica*. Sofia: Craft House Bulgaria (in Bulgarian).

Dintchev, V. 2018. Town and Church in Late Antiquity. Architectural and Urbanistic Dimensions. In: Vagalinski, L. et al. (eds) *Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference "Cities, Teritories and Identities"* (Bulletin of the National Archaeological Institute XLIV). Sofia: National Archaeological Institute with Museum, 357–370.

Dintchev, V., Gatev, Y. 1999. Razkopkite pri Arheologicheskia muzey v Sofia. *Arheologia* XL.3–4, 49–61.

Gros, P. 1996. *L'architecture romaine du début du III^e^ siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. Part 1. Les monuments publics*. Paris: Picard.

Hoddinott, R. 1975. *Bulgaria in Antiquity. An Archaeological Introduction*. London & Tonbridge: Ernest Benn Limited.

Ivanov, T. 1974. Postizhenia na rimskata arheologia v Balgaria prez 1944–1974 g. *Arheologia* XVI.4, 38–51 (in Bulgarian).

Ivanov, M. 2011. Obekt "Metrostantsia 8–II", gr. Sofia, antichen period. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2010 g.* Sofia, 316–319 (in Bulgarian).

Ivanov, M. 2014. The site of the Council of Serdica: New Archaeological Evidence. In Vachkova, V., Dimitrov, D. (eds) *Serdica Edict (311 AD): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration*. Sofia: Tangra TanNakRa, 235–248.

Ivanov, M. 2016. Two Early Christian Basilicas in Serdica: New Archaeological Data. In Brandt, O., Castiglia, G. (eds) *Acta XVI Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Romae 22–28.09.2013*. Città del Vaticano, 393–404.

Ivanov, M. 2021a. Bulevterionat na Serdica. *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 11.2, 185–204 (in Bulgarian).

Ivanov, M. 2021b. From Timber to Fortification: Development of Serdica from Claudius to Marcus Aurelius. – In: Raycheva, M., Steskal, M. (eds) *Roman Provincial Capitals under Transition. Proceedings of the International Conference held in Plovdiv 04–07. November 2019* (Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts 61). Vienna: Verlag Holzhausen GmbH, 79–98.

Ivanov, T., Bobchev, S. 1964. Razkopki varhu ploshta na hotel "Balkan" v tsentara na Sofia prez 1952–1953 g. In Gerasimov, T. (ed.) *Serdika. Arheologicheski materiali i prouchvania*, vol. 1. Sofia: Balgarska akademia na naukite, 9–76 (in Bulgarian).

Ivanov, T., Ivanov, R. 1994. *Nicopolis ad Istrum*, vol. I. Sofia: Arges (in Bulgarian).

Izenour, G. 1990. The Ancient Roman Roofed Theater. *Perspecta* 26, 69–82.

Katsarova, V. 2020. Antichna sgrada pod severnata polovina na ploshtad "Sv. Nedelia", gr. Sofia. In Katsarova, V., Petkova, K. (eds) *Arheologicheskoto nasledstvo na ploshtad "Sv. Nedelia"* (Katalozi XX). Sofia: Natsionalen arheologicheski institut i muzey, 17–42 (in Bulgarian).

Katsarova, V., Stanev, A., Goryanova, Sn. 2019. Arheologicheski prouchvania na ploshtad "Sv. Nedelia", gr. Sofia. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2018 g.* Sofia, 279–282 (in Bulgarian).

LIBI 1958. *Latinski izvori za balgarskata istoria*, vol. I (Izvori za balgarskata istoria II). Sofia: Balgarska akademia na naukite (in Bulgarian).

Martinova-Kyutova, M. 2006. Biblioteka pri agorata na Philipopol. In Iliev, I. (ed.) *Poselishten zhivot v Trakia*, vol. IV. Yambol: Ya, 275–284 (in Bulgarian).

Mihailov, G. 1976. Une nouvelle inscription de l'enceinte de Serdica. *Epigraphica* 38, 21–24.

Sear, F. 2006. *Roman Theatres. An Architectural Study*. Oxford & New York: Oxford University Press.

Stancheva, M. 1972. Nadpisat za izgrazhdaneto na krepostta na Serdica. *Vekove* I.1, 51–55 (in Bulgarian).

Stancheva, M. 1975. Vtori nadpis za krepostnata stena na Serdica. *Arheologia* XVII.3, 30–36 (in Bulgarian).

Stancheva, M. 1989. Arheologicheskoto nasledstvo na Sofia. Formirane, sastoyanie, problemi. In Velkov, V., Ivanov, T., Stancheva, M. (eds) *Serdika. Arheologicheski materiali i prouchvania*, vol. 2. Sofia: Balgarska academia na naukite, 6–36 (in Bulgarian).

Stancheva, M. 1994. Za Konstantinovia kvartal v Serdika. In Ivanov, T. et al. (eds) *Serdika – Sredets – Sofia* 2. Sofia: Muzey za istoria na Sofia, 53–79 (in Bulgarian).

Stancheva, M. 1997. Kam izuchavaneto na antichnata sgrada pod ploshtad "Sveta Nedelia". In *Serdika – Sredets – Sofia* 3. Sofia: Muzey za istoria na Sofia, 7–51 (in Bulgarian).

Velichkov, Zh. 2007. "Amphitheatrum Serdicense". *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2006 g.* Sofia, 254–256 (in Bulgarian).

Velichkov, Zh. 2010. Spasitelni arheologicheski prouchvania na "Amphitheatrum Serdicense". *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2009 g.* Sofia, 353–355 (in Bulgarian).

Velichkov, Zh. 2011. Antichniat teatar i amfiteatar na Serdica. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2010 g.* Sofia, 310–313 (in Bulgarian).

Velichkov, Zh. 2014. The Antique Theatre and the Amphitheatre of Serdica. In Vachkova, V., Dimitrov, D. (eds) *Serdica Edict (311 AD): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration*. Sofia: Tangra TanNakRa, 249–260.

Venedikov, I. 1960. Serdica. In Beševliev, V., Irmscher, J. (eds) *Antike und Mittelaletr in Bulgarien* (Berliner byzantinische Arbeiten 21). Berlin: Akademie Verlag, 161–164.

Vladkova, P. 2021. *Nicopolis ad Istrum. Tsentralniat ploshtad na rimskia grad. Arheologicheski prouchvania 1987 –2017*. Veliko Tarnovo: Faber (in Bulgarian).

The *bouleuterion* of *Serdica* – for yet another (probably not the last) time

Ventzislav Dintchev

(summary)

The *bouleuterion* is located immediately to the east of the supposed central square of *Serdica*. Its remains were explored in 1952–1953. Its well-known building has a rectangular plan and exterior dimensions of 25.20 (W–E) x 23.70 m. Researchers distinguish two main periods in its functioning. During the first ("A") period, there are no solid structures in its interior. Its entrance is from the south. According to the excavators at a later time, but within the limits of the period, the stone threshold at the entrance was raised (Ivanov, Bobchev 1964, 17–20). In the second („Б") period, the walls of the building were thickened. Now a solid *cavea* with semi-conical vaults has been built in it. The remains of this structure include three partially preserved, concentrically inscribed "walls in the form of an incomplete semicircle, facing to the north... connected by transverse, radial walls" (ibid., 20–21). Next to the radial walls between the outer and middle curve walls of the *cavea*, opposite to the sides of the entrance, "two more transverse walls were additionally built" (ibid., 22–23, plates III, V; see here figs 1–8). It is assumed that the original entrance from the south is now abandoned and walled up. A new entrance was built from the west, on the side of the square (ibid., 24–25). The appearance of a small, thick-walled room in the northwest corner of the building is also associated with this period. A similar room and entrance is assumed in its poorly preserved northeast corner (ibid., 25). There is no data on the stratigraphy and finds corresponding to the distinguished construction periods. Some scholars attribute the appearance of the building "at the latest" to "the third quarter of the 3rd c. AD, after the Gothic invasions under Claudius Gothicus", and the beginning of its second period – to "the time of Diocletian or Constantine the Great" (ibid., 27, 53).

A few decades later St. Boyadzhiev distinguishes three periods in the functioning of the known building of the *bouleuterion*. For the first period, he offers a reconstruction of the interior with a three-sided wooden structure with benches. He assumes that its construction was, at the latest, during the reign of Marcus Aurelius (161–180 AD) (Boyadzhiev 2002, 136–137; see here fig. 9a). The second period is associated with the appearance of the massive *cavea*. It is associated with the reign of Aurelian (270–275 AD). The researcher shares the opinion of T. Ivanov and S. Bobchev that the original entrance from the south is now blocked, but, according to him, the new entrance of the building is in the middle of its northern wall (ibid., 137–138; see here fig. 9b). The third period dates to the beginning of the 4th c. AD. It is associated with the appearance of rooms in the northern corners of the building. Now, according to St. Boyadzhiev, the original entrance to the building was restored in the middle of its southern wall, but on the new raised level (ibid., 138–139; see here figs 9c–d).

In my article from 2010, I assumed the presence of an earlier period of the *bouleuterion*, connected not with the building presented above, but with the earlier remains discovered during the excavations below it – the so-called "M–M" wall with direction E–W, 2.5 m to the north of the southern wall of the known building (Dintchev 2010, 33). The information about the earlier building also includes data on a corresponding layer with "fragments of plaster stucco" and two Roman coins, the later of which is of Marcus Aurelius (161–180 AD) (Ivanov, Bobchev 1964, 16). Regarding the appearance of the known building, I assumed that it was within the last quarter of the 2nd c. AD (Dintchev 2010, 33–34). It is justified to connect the reconstructions in the beginning of its second period with the new status of *Serdica* as a provincial capital at the end of the 3rd c. AD.

In a recently published article, M. Ivanov distinguishes five periods in the functioning of the *bouleuterion* of *Serdica* (see here fig. 10a). The first and second periods precede the known building and relate to the supposed earlier building with the above-mentioned wall "M–M". The first period is dated approximately to 130/140–170 AD (fig. 10b), and the second – to 175/185–275/295 AD (Ivanov 2021a, 191–193). Their distinction is based on the presumption for the rebuilding of wall "M–M". For the second period, "the formation of a *cavea* with semi-conical vaults supporting the seats is permissible" (ibid., 192–193; see here fig. 10c). The following periods in the author's construction concept for the *bouleuterion* refer to the appearance and changes in its known building. The third period is the time from "the last quarter and even... the end of the 3rd c." (ibid., 193) to "the beginning decades of the 4th c." (ibid., 199). In contrast to the general opinion in earlier studies, M. Ivanov assumes that the known building of the *bouleuterion* has a solid *cavea* at the outset. Its reconstruction for this period has functioning entrances from the south and north (see here fig. 10d), but the northern one "was the main one" (ibid., 199). The blocking of the southern entrance happens in the fourth period, in parallel "with the formation of a new massive *cavea* in the interior of the building", i.e. with the *cavea* from the documentation of T. Ivanov and S. Bobchev (ibid., 199; see here fig. 10e). This period is dated to the beginning of the 4th c. (ibid., 199). The end of the fourth, respectively – the beginning of the fifth period, is dated to the end of the 4th – the beginning of the 5th c. (ibid., 201). The fifth period "can be associated with the changes to the north facade (especially the north-west corner) and the shaping again of an entrance from the south with an already raised threshold level". Now "the *bouleuterion* has already lost its function as such" (ibid., 200–201).

Other researchers have also shown interest in the *bouleuterion* of *Serdica*, but in the form of short annotations. An exception somewhat is the comments of J. Ch. Balty, but apparently he is not aware of the details of the information from the primary publication (Balty 1991, 480–484).

The location of the wall "M–M" suggests that it belonged to the early – before 170 AD, *bouleuterion* of *Serdica*, but the distinction of potential periods within it and through it is an overinterpretation. I adhere to the opinion of two main periods of the known building of the *bouleuterion*. I agree with T. Ivanov and S. Bobchev, who refer the established remains of the *cavea* to the second period of the known building, including their opinion about "improvement", i.e. for changes in the relevant project during its implementation. The information in the primary publication does not provide reliable arguments for the presence of an earlier (from the first period) solid *cavea*. Contrary to these researchers, I believe that the significant raising of the level of the southern entrance to the building took place at the beginning of its second period, and also that this entrance was functional during this period as well. The entrance in the northern section of its western wall is also functional now. I reserve my doubts about the assumptions of St. Boyadzhiev and M. Ivanov for an entrance in the middle of the north wall (fig. 11).

The construction of the known building of the *bouleuterion* cannot be specified chronologically based on construction techniques and building materials. It probably dates to the last quarter of the 2nd c. AD and may fit into the large-scale building program carried out in *Serdica* to overcome the damage caused by the Costoboc's invasion in 170 AD. A logical historical basis for its second main period is the new status of *Serdica* as a provincial capital at the end of the 3rd c. AD. Its use as a *bouleuterion* ended at the end of the 4th – the first half of the 5th c.

* * *

The poorly preserved remains of the *bouleuterion* of *Serdica*, the extreme circumstances of their study and the level of the methodology of archaeological excavations in our country 70 years ago (in view of the stratigraphy) are the reasons why almost all basic questions about the characteristic

of this important building can today be answered only in the form of probabilities, as hypotheses. Although hypothetical, our analysis should be based on the facts and documentation available in the primary publication, and following objective, but also correct attitude towards them.

Bulgarian e-Journal of Archaeology https://be-ja.org
Българско е-Списание за Археология ISSN: 1314-5088

vol. 14.1, 2024, 141–157
doi:10.57573/be-ja.14.141-157
Reports / Съобщения

Article history:
Submitted 7 October 2023
Accepted 6 February 2024
Available online 20 June 2024

New data for the Early Bronze Age Balkans-Anatolian interrelations: the axes from the Edirne Museum (Turkiye)

Umut Doğan [a]

[a] Edirne Museum Directorate, Meydan Mahallesi, Kadirpasa Mektep Str., 22020 Edirne, Türkiye; arkmud@gmail.com

ABSTRACT

Metal shaft-hole axes were an important status tool for the Balkan Bronze Age societies. These axes are spread over a wide geographical area and are divided into many different subclasses. One of these subclasses is the Veselinovo group.

Several bronze axes were donated to the Edirne Museum in 2020, five of which were of Veselinovo I type. It was recorded that these axes were found in a field near the Uzunköprü district of Edirne province.

The geographical area where this type of axe is most frequently found is northern Greece, Thrace, the Carpathians, the steppe and forest-steppe regions of Ukraine, the Caucasus and Anatolia. These artefacts provide important information about the distribution routes of similar axes that spread in these regions in the Bronze Age.

Two axes with similar form have been recorded in Anatolia. One comes from northeastern Anatolia, close to the Caucasus Region, and the other is from inner western Anatolia. It is known that western Anatolia was in contact with the cultures of the Thracian region during the Bronze Age. The bronze axes in the Edirne Museum shed new light on this communication network. There is a very strong possibility that the Vesselinovo I type axes from central western Anatolia were brought to the region from Thrace. It is noteworthy that the Uzunköprü-Keşan valley line in Eastern Thrace was decisive in the transport of this axe type from Thrace to Anatolia.

KEYWORDS

Bronze axes, Veselinovo I type, Bronze Age, Thrace, the Balkans, Anatolia

Introduction

The discovery of metal brought an important social change in human history. Metal objects are considered as status indicators that provide hints about the socio-economic structure of the studied period. In that vain, copper alloy/bronze axes are defined as strong status indicators among the Bronze Age material culture (Popescu 2006, 447). Another prominent item among the rich metallurgical inventory of the Bronze Age, is the axe type referred to in the literature as “single sharp-edged, hollow-sleeved”. This axe type, which spread rapidly throughout Eurasia from the beginning of the Early Bronze Age, developed into much more diverse shapes, in parallel with the macro-cultural changes experienced during the transition from the Early Bronze Age to the Middle Bronze Age, and continued to be used until the end of the period[1].

In the Balkans, copper axes technology dates to the second quarter of the 5th millennium BC. The axes with a single sharp edge and a rounded sleeve began to spread rapidly in the second half of

1 For the birth of shaft-hole axes as a new cultural element after the Chalcolithic Age, see: Băjenaru 2018, 127.

This article and the content of the journal is licensed under CC BY-NC-ND 4.0
Copyright: © 2024 U. Doğan

4th millennium BC (Băjenaru 2018, 122; Klochko et al. 2020, 9–15). However, they acquired a wide production and distribution network during the Early Bronze Age (Kleitsas 2018, 15; Klochko et al. 2020; Hansen 2021, 31; Dani, Kulcsár 2021, 334–335)[2].

Such a spread in the Balkans and its neighbouring areas is crucial for understanding the cultural distribution of metal technology in the region (Vulpe 1970; Novotna 1970; Mayer 1977; Chernyh 1992, 57, 63; Motzoi-Chicideanu 1995, 235, Abb. 8–9; Prendi 1995, 243–244, Taf. 1; Gedl 2004; Harrison, Heyd 2007, fig. 47; Szeverenyi 2013; Dani 2013, 203, figs 1–3; Antonović 2014; Tishkin, Frolov 2017; Kleitsas 2018; Hansen 2021, 31; Bátora 2021, 533). This distribution pattern justifies the definition of a metallurgical koine over a large area encompassing the whole of Eurasia (Chernyh 1992, 57, fig. 50; Kleitsas 2018, 15)[3].

Before the 3rd millennium BC, these axes were usually made of arsenic copper, but from the beginning of the millennium onwards, they were cast in bronze – a tin-mixed copper alloy (Pernicka 2012, 456).

Despite the discovery of a group of such axes near an Early Bronze Age salt quarry in central Transylvania, A. Vulpe disagrees with the suggestion that the sharp-edged, shaft-hole axes were tools used in mining activities. According to Vulpe, who draws attention to the low strength of the alloy used in the manufacture of the axes, it is much more likely that they were weapons rather than mining tools. The uniqueness of the metal used to make the axes is used as an additional argument to support this interpretation (Vulpe 1970, 27).

The question of when and where the single-edged, shaft-sleeved axes first appeared is yet unsolved (Vulpe 1970, 8; Novotna 1970, 28). Nevertheless, it is generally accepted that the proliferation of metal weapons, particularly single-edged, sleeved axes, created powerful social classes that established local or regional authority in the Early Bronze Age (Harrison, Heyd 2007, 133, 191, 193; Heyd 2011, 546; Dani 2013, 217).

The rich findings in the Yamnaya and Catacomb cultures, the two cultures of Eastern Europe with wealth of metal tools, should be the most obvious indicators of changing and strengthening classes (Dani 2013, 217; Klochko et al. 2020, 60–61, 73–75)[4]. J. Dani argues that such tools initially spread between regions thanks to travelling metal craftsmen, that gradually turned into settled workshops' production and became widespread (Dani 2013, 217; Klochko et al. 2020, 60–61, 73–75). However, V.I. Klochko suggests that the Banyabyk treasure, which contains the most important metal axe group of the Yamnaya culture, and the axes of the Catacomb culture should be considered as a sign of Indo-European migration to Europe via Ukraine (Klochko 2001, 148, 335; 2020, 325; Klochko et al. 2020, 62, 75).

A. Vulpe has extensively analysed this type of axe found in Romanian and classified the single sharp-edged, shaft-hole axes into fifteen different subtypes (Vulpe 1970, 26–62).

Materials and comparisons

Five examples of the Bronze Age axes with a single sharp edge and perforated sleeve were brought to the Edirne Museum in 2022. The owner stated that he found these axes by chance at the same spot in an agricultural field about 5 km east of the town centre of Uzunköprü in the district with

2 Although early studies on the subject dated these types of axes to the Late Bronze Age, typological comparisons made in the light of increasing data as well as some archaeometric results have confirmed the Early Bronze Age dating of metal axes with single sharp edges and round shaft-hole in the Balkans (Kleitsas 2018, 15, 21).

3 For a comprehensive review of recent findings, especially from the Ukrainian contexts, see: Klochko et al. 2020.

4 For the relative and absolute cronology of Yamnaya and Catacomb culture see: Telegin et al. 2003, 132–184.

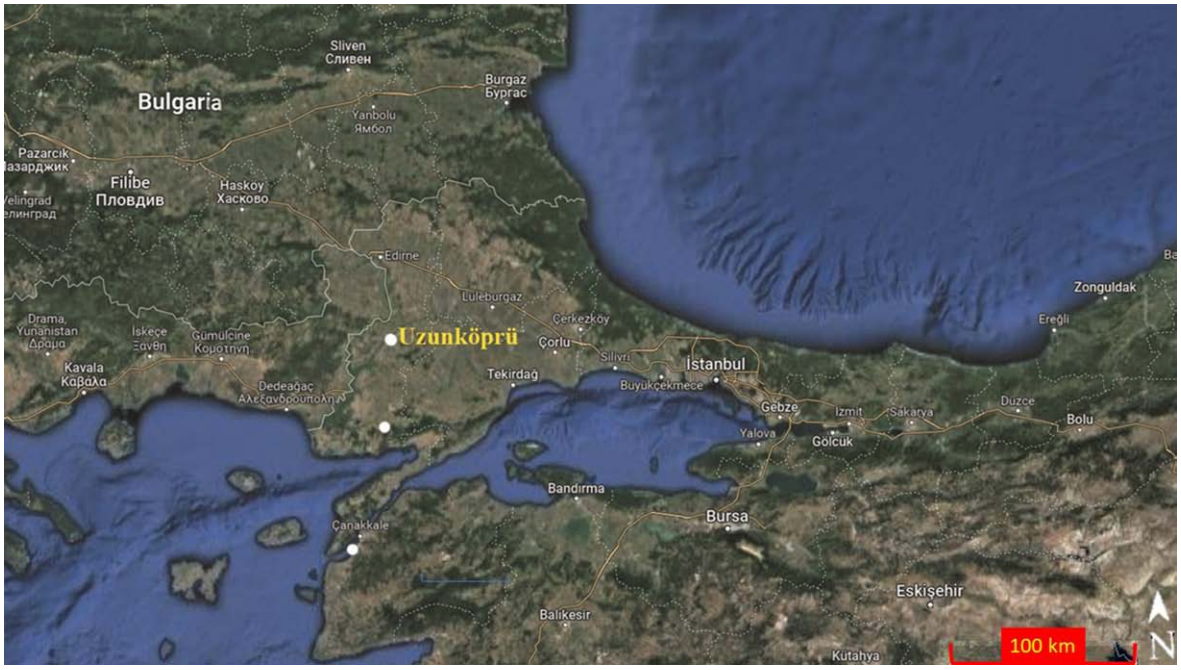


Fig. 1. Findspot of the axes from the Edirne Museum (by the author, based on Google Earth)
Обр. 1. Местонамиране на брадвите от Одринския музей (от автора, по Google Earth)

the same name located in the southern part of the Edirne province (fig. 1).

The axes have a length between 19.9 cm and 20.1 cm and a rim height between 4.7 cm and 5.7 cm. All have a body with slightly convex arc at the top; while in some, a slightly concave curve is observed at the transition from the body to the sleeve hole. The underside of the axes is also concave along the entire body and sleeve. In this part, there is no gradation from the sleeve to the body, and the arc-shaped curve is well integrated. The back of the sleeve also has a very slight outward curve (figs 2–4).

The cutting edges are damaged and blunted due to use, more intensely on some specimens. The outward rim opening of the upper and lower edges is a characteristic feature of the axes however, it was eroded in several of the Edirne examples. The shaft-hole is usually cylindrical, but since this form is not very regular, the inner width and thickness of the sleeve hole is different in some axes. The axes appear to have been produced by double moulding and joining; the joining line can be seen on the dorsal part, while a triangular shrinkage mark can be seen on the lower part. The surface of the axes, which appear to have been burnished at the end of the production process, shows some nicks, probably due to use-wear. Each axe has small pits of different number, caused by insufficient temperature adjustment or by the metal liquid not being poured into the mould at the proper rate.

In terms of their general form, the axes from the Edirne Museum show certain parallels with several types mentioned in A. Vulpe's classification. For example, although the Baniabic, Darabani, Kozarac and Corbasca[5] type axes (Vulpe 1970, 39, 41, fig. 1; Novotna 1970, 28, Taf. 8.136–139; Zeravica 1993, 20 –21, Taf. 5.43–44; Gedl 2004, 25–26, Taf. 3.13; Dani 2013, 204, 207, fig. 2, 3; Diaconu et al. 2016, 158), and the similar example found in a kurgan in Crimea (Hansen 2021, 54, fig. 37.2.) or known from the Aboshevo culture of the forest-steppe region of the Northern Black Sea (Mednikova et. al. 2020; Kuzmina 2021), are reminiscent of the Edirne examples with their outward curve on the upper part of the body and the sweat curve at the transition to the sleeve section, they

5 V. I. Klochko attributed such axes to the late variants of the Kolontaiv-Corbaska types of Catacomb culture which are common for the Babyno culture of Ukraine (Klochko et al. 2020, 75–82).



Fig. 2. Bronze axes in the Edirne Museum (photo by the author)
Обр. 2. Бронзови брадви от Одринския музей (снимка автора)

are distinctly different from them in terms of the transition of the lower face of the sleeve section to the body after making a straight line and the wide rims.

Even though they show various similarities with other types, the axes from the Edirne Museum should be included in the Veselinovo type axes group due to their form.

The Veselinovo type axes are named after their Bulgarian findspot (Vulpe 1970, 35). Their distribution area is quite wide and varied as per the current find locations in the Balkans. They are known from the Carpathians, the Lower Danube Valley, Central and South-East Bulgaria, and Northern Greece (Vulpe 1970, 35–37; Chernyh 1992, 135–138, 146, 152; Nikolov 2018, 308; Băjenaru 2018; Kleitsas 2018; Apakidze, Hansen 2020, 39; Hansen 2021, 67; Klochko 2021). Interestingly, no Veselinovo type axes have been described in publications until recently from Central Europe, although examples of other types have been reported (Novotna 1970; Mayer 1977; Rihovsky 1992; Zeravica 1993; Gedl 2004; Antonović 2014).

V.I. Klochko argues that the Veselinovo-type axes are a late variant of the Kolontaiv-Korbaska-type axes of the Catakomb culture, formed around Ukraine (Klochko 2021, 50–54).

It is also suggested that this type developed locally in the Northeastern part of the Balkans and Thrace where, probably many production centres have existed (Bajenaru, Tuţulescu 2021).

There are two sub-variants of the Veselinovo type axes: Veselinovo type I and Veselinovo type II. In their study, Băjenaru and Tuţulescu suggest that the Veselinovo type I axes belong to the production group defined as “shaft-hole axes cast in bivalve moulds open at the lower edge of the axe”. According to the same researchers, Veselinovo II type axes can be included both in the “shaft-hole axes cast in closed bivalve moulds with the sprue on the lower edge of the axe”, “shaft-hole axes cast in closed bivalve moulds with the sprue on the upper edge of the axe” and “shaft-hole axes cast in closed bivalve moulds with the sprue on the lower end of the butt” production group (Băjenaru,



Fig. 3. An example showing the underside of axes (photo by the author)
Обр. 3. Пример, показващ долната страна на брадвите (снимка автора)



Fig. 4. Top side of an axe (photo by the author)
Обр. 4. Горна страна на брадвата (снимка автора)

Tuţulescu 2021)[6].

The axes of the Edirne Museum conform to the Veselinovo type I of A. Vulpe with their sloping back, open crescent-shaped belly integrated with the sleeve section, and not very wide but slightly flaring at the ends. Due to the general similarities in form, this type falls within a common typological circle with the Baniabic, Darabani, Kozarac and Corbasca type axes. Therefore, it would not be wrong to think that these types, all of which are Early Bronze Age production, were influential in the development of one another.

Veselinovo type I axes are very widely spread, with small differences in form. The Balkans are very rich in this regard (Kleitsas 2018, 23).

The examples of Vesselinovo type I in southeastern Bulgaria show a close parallel to those from the Edirne Museum. But there are some differences in the details. For example, a symmetrical bow boots of the trunk are similar to the Edirne examples but the top protrusion of the sleeve hole is different in examples from the Karnobat Region (Nikolov 2018, Cat. 178). Three axes which come from the mountains between the town of Maglizh and the village of Dabovo have close similarity and measurements (Avramova 2004, figs 1–3) but have different detail features, thus suggesting that they were produced in another workshop than the Edirne examples. The samples found in the village of Veselinovo and Karanovo Tell are distinguished from Edirne samples by the asymmetrical body springs (Nikolov 2018, 308, Cat. 181, 183).

Although the example found in Crivăt in southwestern Romania differs from the Edirne examples by its thick body and asymmetrical arc line on the upper edge, it closely parallels the Edirne examples (Băjenaru, Tuţulescu 2021, fig. 9.1).

The example found in Poliochni is classified as a Veselinovo I type axe. However, it has a very

6 About the mould tecnique of shaft-hole axes see: Băjenaru, Tuţulescu 2021, 143–147.



Fig. 5. Regions of Eurasia where Veselinono I type axes and similar forms occur (by the author, based on Google Earth)
Обр. 5. Разпространение на брадвите тип Веселиново I и подобни форми в Евразия (от автора, по Google Earth)

different form from the Edirne examples (Băjenaru, Tuţulescu 2021, fig. 10.2).

Examples showing almost the same type and characteristics as the Edirne Museum specimens, and therefore identifiable as Veselinovo type, were found in a hoard from Zeda ilemi in Western Georgia (Apakidze, Hansen 2020, 43–45, fig. 3.2). This type has also been found in the Fatyanovo-Balanovo Culture of the Late Chalcolithic and Early Bronze Age, in the densely forested region north of the Black Sea, at the Sioni settlement in eastern Georgia, and near Yerevan in Armenia (Chernyh 1992, 64, 104, 136–137, figs 21.18, 32, 47.1.).

Anatolia is another geographical region where similar axes are represented by a small number of specimens. The artefacts were found in two very different parts of the region. These examples, which E.N. Chernyh identifies as Maykop and Kura Aras axes, named after the Early Bronze Age cultures of the Western Caucasus and the Northern Black Sea, come from the Dinar district of the Afyon province in Inner Western Anatolia and from Artvin, Yusufeli in the Eastern Black Sea region (Chernyh 1992, 63, fig. 20,1–3) (fig. 5).

Dating problems of shaft-holes axes

Dating and chronological classification of single-bladed axes with cylindrical shaft-holes is not very easy. This is because these artefacts are usually found by chance or as a result of illegal excavations, and then handed over to museums. Nevertheless, the chronological classification made by A. Vulpe in the 1970s, who analysed examples from the Romanian region, and some C^{14} analyses associated with finds from many different regions have contributed to the development of suggestions for the dating of these axes (Kleitsas 2018, 22).

J. Dani, in his classification based on examples from the Carpathians, dates the earliest exam-

ples to the beginning of the 3rd millennium BC, within the Baden Culture of the Late Copper Age (Dani 2013, 203, fig. 1)[7]. The back of this type of axe with a thick body is straight and the lower edge is curved inwards. In this form, it has a bulky appearance. The lower edge starts with a straight line under the sleeve and continues with an increasing curve towards the tip.

The axes dated to the first quarter of the 3rd millennium BC (Vulpe 1970, 18, Abb. 1; Dani 2013, 204, figs 2, 10), also have thick bodies, but the upper edge has a slight convex curve. Here the transition to the sleeve is provided by a curve in the opposite direction to the back. It is understood that these examples were developed from the Baniabic/Bányabükk/Vâlcele type and the sleeve section is prominent. The specimens dated to the transition phase between the Late Copper Age and Early Bronze Age (Vulpe 1970, 29, Abb. 1; Dani 2013, 207, figs 3, 10; Băjenaru, Tuţulescu 2021, 146) are intermediate forms of the Baniabic/Bányabükk/Vâlcele and Fajsz types with their thick body, convex back formed from the sleeve and crescent-shaped midsection, including the sleeve. As a matter of fact, the axe form defined by A. Vulpe as Baniabic type is also close to the Corbasca type, or even more close to the Bányabükk/Vâlcele type with its many formal characteristics and bulky appearance, and is dated to the Early Bronze Age (Vulpe 1970, 26, Abb. 1).

V.I. Klochko attributes the Baniabic type to the early period of the Yamnaya culture, dating to the end of the 4th – first half of the 3rd millennia BC (Klochko et al. 2020, 60), Kolontaiv-Corbaska type belongs to the Catacomb culture, dating to the middle of the 3rd millennium BC (Klochko et al. 2020, 74).

Chronological classification and dating of the Veselinovo type I axes are much more controversial.

Băjenaru suggested the appearance of shaft-hole axes of Veselinovo types during the first half of the 3rd millennium BC (Băjenaru 2018, 128; Băjenaru, Tuţulescu 2021, 146, 153).

Veselinovo type I axes from Northern Greece are associated with Early Bronze Age I, II layers (Kleitsas 2018, 22, 34).

While the stray finds in northeastern Bulgaria are dated to the Early Bronze Age, the only example found in Karanovo Tell came from the Early Bronze Age III layer (Nikolov 2018).

Stefanova also points out that this type of axe was used from the middle to the end of the 3rd millennium BC (Stefanova 2004, 10, figs 1–3).

Although not directly identified as Veselinovo type I, some examples from the Northeastern Carpathians (Chernyh 1978, 135–138) and similar axe types from the northern Black Sea and the Caucasus (Chernyh 1992, 64, 104, 136–137) are dated to the end of the Early Bronze Age and the transition to the Middle Bronze Age.

It is obvious that Veselinovo I type axes in Eastern Europe are dated to a wide range of Bronze Age contexts.

Discussion

Five bronze axes, which were donated to the Edirne Museum in 2022 and which, according to the declaration of the person who brought them, were found by chance in one of the agricultural fields to the east of Uzunköprü district of Edirne province, are extremely important for the prehistory of Eastern Thrace. The importance of these axes for the region is based on two reasons. The first is that they fill a gap in the inventory of metal artefacts, especially bronze axes, of which there are only

7 A. Vulpe states that all specimens in the axe group found in the village of Vâlcele in Cluj County, Romania, formerly known as Baniabic/Bányabükk, are made of copper (Vulpe 1970, 26). This supports the suggestion that this type emerged during the transition between the Copper Age and the Bronze Age, a period before the transition to tin.

a few examples from Eastern Thrace[8]. The second reason is that, if the declaration of the person who brought the artefacts is accepted as true, this type of axe highlights Eastern Thrace as a route in the commercial or cultural distribution of such axes.

These five axes, which can undoubtedly be classified as Veselinovo I type according to the classification made by A. Vulpe in terms of their typological characteristics, are likely to be the products of the same workshop and mould despite minor differences in their dimensions.

Considering the suggestion that the main distribution area of Veselinovo I type axes is Thrace, the Balkan Mountains and the Lower Danube Region (Băjenaru, Tuţulescu 2021, 144), it is understood that the examples from the Edirne Museum are important data. Northwest Thrace, where this type of axes was frequently found, exhibits geographical integrity with the region where the Edirne examples come from.

The axes from the Edirne Museum may have been produced in a workshop in Turkish Thrace, since some details in the form are different from other examples. This region is rich in natural mineral deposits.

The axes' findspot is not far from the copper deposits in the region. It is suggested that both, the copper deposits of İkiztepe and Dereköy in the Strandzha Mountains in Turkey and the known mines in the Rhodope Mountains in Bulgarian Thrace, may have been used in prehistoric times (Divarcı 2012, 82; 2015, 86–87; Radivojević, Grujić 2018, 107; Radivojević, Roberts 2021, 215, 217). On the other hand, the analyses of the small number of metal artefacts found at the Kanlıgeçit EBA settlement in Eastern Thrace, made from the extracts obtained from the mineral deposits in the Strandzha Mountains, are very remarkable in terms of the mining history of the region (Divarcı 2015, 87).

It is not possible to date absolutely the axes from the Edirne Museum because they do not come from an archaeological context. But considering typological comparisons, it can be suggested that these axes date to the second half of the 3rd millennium BC.

Conclusions

Whether the axes from the Edirne Museum were produced in the region or brought from the surrounding area, they fill an important gap in the interregional metallurgical and communication network during the Early Bronze Age. Considering the wide distribution area of the Vaselinovo I type axes, that includes northern Greece, northeastern Bulgaria, southeastern Romania, the forest-steppe region of Ukraine, the Caucasus and Anatolia, Turkish Thrace has an important position. Especially having in mind that a similar type of axe was recorded from Dinar district of Afyon province. Dinar lies within the Lakes District, which is rich in prehistoric cultures and close to Thrace. This is suggesting the possibility of an exchange between western Anatolia and Thrace.

In this context, Uzunköprü, where the Edirne Museum axes were allegedly found, lies at the centre of the most convenient line of communication between Ukrane, Romania, Bulgaria and western Anatolia. This is also not surprising, since Uzunköprü and the Keşan Plain to its south are located on the most convenient land transport route between the Balkans and Anatolia even today. The Mezarlık Mound, which is situated in the district centre of Keşan and has Early Bronze Age stratigraphy, must have been one of the important stations along the Thracian-Anatolian caravan route. As a matter of fact, among the extensive copper mining caravan routes known in the 3rd millennium BC, a line carrying copper to the Levant in the east via Troy is known (Amzallag 2009, 508, fig. 4)[9], and

8 A single-edge shaft-hole axe from the Middle Bronze Age was found during an excavation by the Istanbul Archaeological Museums in the Thracian part of Istanbul, in 1957 (Dirimtekin 1960).

9 For a detailed analysis of the intensive relationship between Anatolia and Eastern Europe in the Bronze Age, see Klochko et al. 2020, 112–125.

Eastern Thrace, and especially the Uzunköprü-Keşan Plain, are located at the beginning of this line.

The Uzunköprü–Keşan Plain is part of the Trojan culture in Anatolia, which influenced the development along the southern coastal band of Thrace in the Early Bronze Age, and the Ezero culture further inland (Özdoğan 1983, 138; 2002, 71). It would have been inconceivable for this area of cultural transition ot to have been utilised in the trade of metal objects that gained momentum in Eurasia during the Early Bronze Age (Greenfield 2012, 128). For this reason, the bronze axes brought to the Edirne Museum have filled an extremely important information gap.

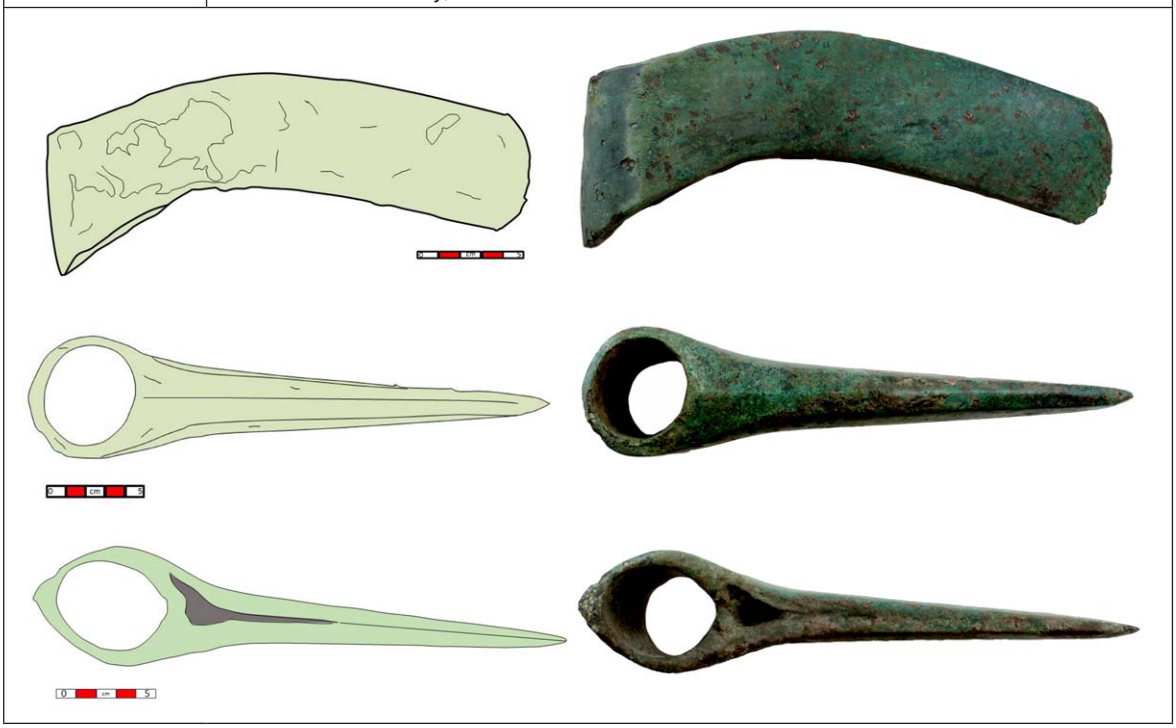
Was there a kurgan-type tomb or a settlement (where similar finds are frequently found) at the place where the axes of the Edirne Museum were allegedly found? Unfortunately, we cannot be sure due to the contradictory statements of the person who delivered the artefacts. However, there is no doubt that these axes symbolise an important transit centre.

Acknowledgements

These artefacts are published with the permission of the Edirne Museum Directorate. I extend my thanks to Ali Yıldırım and Dr. Patrica Thomas for editing this article in English.

Catalog

Cat. no:	1
Name:	Axe
Raw material:	Bronze
dimensions (cm):	L: 20.8; Blade width: 5.1; Shaft-hole/top: 3.5 x 3.5; Shaft-hole/ down: 3.2 x 3.5
Description:	Rim slightly flaring at top and bottom. The ridge continues with a convex line from the rim and forms a sharper line on the stem. The midsection forms a concave arc parallel to the ridge. The stem hole is more irregularly cylindrical at the bottom. Abrasions on the rim due to use, air holes on one side of the body, burnished on the other side.



Cat. no:	2
Name:	Axe
Raw material:	Bronze
dimensions (cm):	L: 19.9; Blade width: 5.1; Shaft-hole/top: 3.2 x 3; Shaft-hole/down: 3.3 x 3.3
Description:	Slightly flaring rim at top and bottom. The back, which continues with a convex line from the rim, gains a slightly straight line on the stem. The midsection has a concave arc parallel to the back. The stem opening starts rectangular at the top and continues cylindrical downwards. There are abrasions and fractures on the rim. The body is burnished. Air holes are visible on one side of the sleeve
	

Cat. no:	3
Name:	Axe
Raw material:	Bronze
dimensions (cm):	L: 20.1; Blade width: 5.7; Shaft-hole/top: 3.2 x 3.2; Shaft-hole/down: 3.2 x 3.5
Description:	Slightly flaring rim at top and bottom. The ridge is convex from the rim and gains a slightly upward line at the stem. The midsection is concave. The stem opening starts in cylindrical form at the top and ends in a circle with dimensions close to rectangular at the lower end. The rim shows abrasions due to use. The body is burnished and there are production-related air holes at various points.



Cat. no:	4
Name:	Axe
Raw material:	Bronze
dimensions (cm):	L: 21; Blade width: 4.3; Shaft-hole/top: 3.6 x 3.4; Shaft-hole/down: 2.8 x 4.2
Description:	The upper and lower ends of the rim are worn, not visible. The ridge has a sharp convex arc. At the top of the stem the ridge continues with a flattened line. The midsection is concave. The cylindrical shank hole has irregular dimensions at the top and bottom. The body is burnished. One side of the sleeve shows air holes and patina wear. One side of the sleeve has an irregular relief which is a production residue.



Cat. No:	5
Name:	Axe
Raw material:	Bronze
dimensions (cm):	L: 20.5; Blade width: 5.5; Shaft-hole/top: 3.4 x 3; Shaft-hole/down: 2.9 x 3.5
Description:	Rim slightly flaring at top and bottom. The ridge continues with a convex line from the rim, forming a slight depression on the stem. The midsection is concave. The cylindrical shank hole has irregular dimensions at the top and bottom. The rim shows abrasions due to use. There are production-related air holes at various points on the body. There are also deep slits and abrasions on the body.



References

Amzallag, N. 2009. From Metallurgy to Bronze Age Civilizations: The Synthetic Theory. *American Journal of Archaeology* 113.4, 497–519.

Antonović, D. 2014. *Kupferzeitliche Äxte und Beile in Serbien* (Prähistorische Bronzefunde Abteilung IX, Band 27). Mainz: Franz Steiner Verlag Stuttgart.

Apakidze, J., Hansen, S. 2020. Two Bronze Age Hoards With Shaft-Hole Axes From West Georgia, Materials for Communication Between Central and Eastern Europe. In Kozubová, A., Makarová, E., Neumann, M. (eds) *Slovenská Archeológia – supplementum 1*. Nitra: Archeologıcký Ústav Sav, 39–52.

Avramova, M. 2004. The hoard Axes. In Nikolov, V., Bǎčvarov, K. (eds) *Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus.* Sofia: Arhäologisches Institut mit Museum der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, 163–169.

Bǎjenaru, R. 2018. Early and Middle Bronze Age Copper Metallurgy in the Northern Parts of the Lower Danube Region. In Alexandrov, S., Dimitrova, Y., Popov, H., Horejs, B., Chukalev, K. (eds) *Gold and Bronze. Metals, Technologies and Interregional Contacts in the Eastern Balkans during the Bronze Age*. Sofia: NAIM–BAS, 122–131.

Băjenaru, R., Tuţulescu, I. 2021. Un topor de la Olăneşti şi câteva observaţii cu privire la tehnologia de turnare a topoarelor cu gaură de înmănuşare transversală din bronzul timpuriu de la Dunărea de Jos. *Pontic*a 54, 137–179.

Bátora, J. 2021. The Region of Caucasus and Central European-Carpathian Territory in the Final Eneolithic and the Bronze Age (a Contribution to the Transfer of Technologies and Knowledge). *Vestnik of Saint Petersburg University. History* 66.2, 531–548.

Chernyh, E. 1978. *Gornoe delo i metalurgia v drevneishei Bolgarii*. Sofia: Bolgarskaya Academia Nauk (in Russian).

Chernyh, E.N. 1992. *Ancient Metalurgy in the USSR*. Cabridge: Cabridge University Press.

Dani, J. 2013. The Significance of Metallurgy at the Beginning of the Third Millennium BC in the Carpathian Basin. In Heyd, V., Kulcsár, G., Szeverényi, V. (eds) *Transitions to the Bronze Age, Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 203–232.

Dani, J., Kulcsár, G. 2021. Yamnaya interactions in the Carpathian Basin. In Heyd, V., Kulcsár, G., Preda-Bălănică, B. (eds) *Yamnaya Interactions, Proceedings of the International Workshop held in Helsinki*, 25–26 April 2019. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 329–359.

Diaconu, V., Enea, S.C., Boghian, D. 2016. Câteva piese atribuite epocii bronzului şi primei epoci a fierului din zona centrală a Moldovei. *Studii de Preistorie* 13, 157–173.

Dirimtekin, F. 1960. Trakya'da Safaalanı Yakınında Bulunan Eserler. *Türk Arkeoloji Dergisi* 10.2, 56–57.

Divarcı, F. 2012. Trakya Bölgesi İlk Tunç Çağı Yerleşimlerinin Coğrafik Bir Değerlendirmesi. In Şahin, I. (ed.) *İsmail Fazlıoğlu Anı Kitabı*. Edirne: Trakya Üniversitesi, 81–92.

Divarcı, F. 2015. Erken Tunç Çağı Makro Ölçekteki Ticaret Ağı İçinde Marmara Bölgesi'nin Hammadde Kaynaklarına Mikro Ölçekte Bir Bakış. In Baysal, A. (ed.) *İletişim Ağları Ve Sosyal Organizasyon*. İstanbul: Ege Yayınları, 85–94.

Gedl, M. 2004. *Die Baile in Poland IV* (Prähistorische Bronzefunde Abteilung IX. 24) Mainz: Franz Steiner Verlag Stuttgart.

Greenfield, H. J. 2012. Europan Early Bronze Age. In Peregrine, P.N., Ember, M. (eds) *Encyclopedia of Prehistory 4 (Europa)*. Dordrecht: Springer Nature B.V., 139–156.

Hansen, S. 2021. Axes and Metal Deposits in the Caucasus from the 5th to the 2nd millennium BCE. In Giemsch, L., Hansen, S. (eds) *The Caucasus: Bridge between the urban centres in Mesopotamia and the Pontic steppes in the 4th and 3rd millennium BC. The transfer of knowledge and technologies between East and West in the Bronze Age* (Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt am Main 34). Regensburg: Schnell & Steiner, 31–85.

Harrison, R., Heyd, V. 2007. The Transformation of Europe in the third millennium BC: The Example of 'Le Petit Chasseur I+III' (Sion, Valais, Switzerland). *Praehistorische Zeitschrift* 82.2, 129–214.

Heyd, V. 2011. Yamnaya Groups and Tumuli west of the Black Sea. In Müller-Celka, S., Borgna, E. (eds) *Ancestral Landscapes: Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe–Balkans–Adriatic–Aegean, 4th–2nd millennium BC).* International Conference, Udine/Italy, May 15th–18th 2008. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 536–555.

Kleitsas, C.N. 2018. The Hoard of Rodotopi in Ioannina (Epirus, NW Greece) and the Copper Single-Edged Shaft-Hole Axes of the Early Bronze Age in the Helladic Area. *Archäologischer Anzeiger 209/1, Elektronische Publikationen Des Deutschen Archäologischen Institutus*, 15–41; (https://publications.dainst.org/ journals/aa/article/view/2271)

Klochko, V.I. 2001. *Weaponry of Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000–700 BC.*

Poznań: Adam Mickiwicz University, Institute of Eastern Studies, Institute of Prehistory.

Klochko, V. 2020. Metal Axes of the Kozarac-Stublo Type from Carpathian-Volhynia Metallurgy Center of "willow leaf" of Ukrainian Corded Ware Culture Circle and Its Connections to Danubian Region. *Slovenská archeológia* LXVIII, Suppl. 1, 317–326.

Klochko, V. 2021. Metal Axes of the Kolontaiv-Korbaska Type of Ukrainian Catacomb Culture Circle and its Connections to Helladic Area. *International Journal of Archaeology* 9.2, 50–54.

Klochko V.I., Hoshko T.Y., Kozymenko A.V., Klochko D.D. 2020. *The Era of Early Metals in Ukraine (history of metallurgy and cultural genesis*). Kyiv: National University "Kyiv-Mohyla Academy".

Kuzmina O.V. 2021. The Abashevo Culture. *Vestnik of Saint Petersburg University. History* 66.4, 1206–1229

Mayer, E.F. 1977. *Die Äxte und Beile in Österreich* (Prähistorische Bronzefunde Abteilung IX, Band 9). München: C.H. Beck Verlag.

Mednikova, M., Saprykina, I., Kichanov, S., Kozlenko, D. 2020. The Reconstruction of a Bronze Battle Axe and Comparison of Inflicted Damage Injuries Using Neutron Tomography, Manufacturing Modeling, and X-ray Microtomography Data. *Journal of Imaging* 6.45, 1–9.

Motzoi-Chicideanu, I. 1995, Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum. In Hänsel, B. (ed.) *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa* (Südosteuropa Schriften, Band 17). Südosteuropa Schriften, Band. München-Berlin: Südosteuropa Gesellschaft und Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität zu Berlin, 219–242.

Novotna, M. 1970. *Die Äxte und Beile in der Slowakei* (Prähistorische Bronzefunde, Abteilung IX, Band 3). München: C.H. Beck Verlag.

Nikolov, V. 2018. Tell Karanovo. In Alexandrov, S., Dimitrova, Y., Popov, H., Horejs, B., Chukalev, K. (eds) *Gold and Bronze. Metals, Technologies and Interregional Contacts in the Eastern Balkans during the Bronze Age*. Sofia: NAIM–BAS, 304–308.

Özdoğan, M. 1983. Trakya ve Doğu Marmara Arastırmaları 1981 Yılı Çalısmaları. *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1, Ankara, 8–12 Şubat 1982, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara: Ministry of Culture and Tourism Publication, 137–142.

Özdoğan, M. 2002. The Bronze Age in Thrace in Relation to the Emergence of Complex Societies in Anatolia and in the Balkans. In Yalçın, Ü. (ed.) *Anatolian Metal* II (der Anschnitt 15). Bochum: Bergbau Museum, 67–76.

Pernicka, E. 2012. The Development of Metallurgy in Western Anatolia, the Aegean and Southeastern Europe before Troy. In Horejs, B., Mehofer, M. (eds) *Western Anatolia before Troy. Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?* Wien: Propylaeum, 447–461.

Popescu, A.D. 2006. Beyond typology: metal axes and their potential. *Dacia NS* 50, 431–450.

Prendi, F. 1995. L'âge du Bronze Ancien et Moyen en Albanie et ses rapports avec les régions avoisinantes. In Hänsel, B. (ed.) *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa (*Südosteuropa Schriften, Band 17). München – Berlin: Südosteuropa Gesellschaft und Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität zu Berlin, 243–257.

Radivojević, M., Grujić, J. 2018. Community structure of copper supply networks in the prehistoric Balkans: An independent evaluation of the archaeological record from the 7th to the 4th millennium BC. *Journal of Complex Networks* 6.1, 106–124.

Radivojević, M., Roberts, B. W. 2021. Early Balkan Metallurgy: Origins, Evolution and Society, 6200–3700 BC. *Journal of World Prehistory* 34, 195–278.

Rihovsky, J. 1992. *Die Äxte, Beile, Meissel und Hammer in Mahren* (Prähistorische Bronzefunde Abteilung IX, Band 17). Stutgart: Franz Steiner Verlag Stuttgart.

Stefanova, M. 2004. Novi danni za bronzovite bradvi s otvor za drazhka ot rannata bronzova epoha. *Izvestia na Natsionalnia istoricheski muzey* XIV, 9–16 (in Bulgarian).

Szeverenyi, V. 2013. The Earliest Copper Shaft-Hole Axes in the Carpathian Basin: Interaction, Chronology and Transformations of Meaning. In Anders, A., Kulcsar, G., Kalla, G., Kiss, V., Szabo, G. (eds) *Moments in Time, Papers Presented to Pal Raczky on His 60th Birthday*. Budapest: Ősrégészeti Társaság/Prehistoric Society, Eötvös Loránd University, l'Harmattan, 661–670.

Telegin, D.Y., Pustavalov, S.Z., Kovalyukh, N.N. 2003. Relative and Absolute Chronology of Yamnaya and Catacomb Monuments the Issue of co-Existence. *Baltik-Pontic Studies* 12, 132–184.

Tishkin, A.A., Frolov, Y.V. 2017. Bronze Age Axes from the Forest-Steppe Altai. *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia* 45.2, 87–96.

Vulpe, A. 1970. *Die Äxte und Beile in Rumänien I* (Prähistorische Bronzefunde, Abtailung IX, Band I). München: C.H. Beck Verlag.

Zeravica, Z. 1993. *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina* **(**Prähistorische Bronzefunde Abteilung IX, Band 18). Mainz: Franz Steiner Verlag.

Нови данни за Балкано-Анатолийските връзки през ранната бронзова епоха: брадви от музея в Одрин (Турция)

Умут Доган

(резюме)

Сред находките от ранната бронзова епоха в Турска Тракия не са известни бронзови брадви. В този смисъл, петте бронзови брадви, дарени на музея в Одрин през 2022 г., запълват една съществена празнина. Точното им местонамиране не е известно, но дарителят е заявил, че ги е намерил в поле близо до Узункьопрю, вилает Одрин (обр. 1).

Производството на метални брадви възниква в края на IV хил. пр.Хр. и се разпространява бързо в Евразия през III хил. пр.Хр. Тези артефакти се интепретират като знак на престиж и хвърлят светлина върху социално-икономическата структура на обществата, в които се разпространяват. Едностранно заострените бронзовите брадви с втулка са съществен елемент от тази металургична индустрия. Към тях се отнасят брадвите в Одринския музей (обр. 2–4).

Точна датировка на този тип брадви не е възможна, тъй като те обикновено се намират случайно или в резултат на незаконни дейности и се предоставят на музейни колекции. Класификацията на А. Вулпе от 1970 г., в която са включени находките от Румъния и са взети предвид няколкото радиовъглеродни дати от контексти, свързани с брадви от различни региони, допринасят за изясняване на техните хронологически рамки.

Проучванията показват, че бронзовите брадви с втулка и едно острие бързо се разпространяват в Евразия от началото на ранната бронзова епоха като разнообразието им нараства паралелно с макрокултурните промени през прехода от ранната към средната бронзова епоха. Те се срещат до края на средната бронзова епоха.

Общоприето е схващането, че широкото използване на брадви с едно острие и втулка създава мощни социални прослойки, които установят местна или регионална власт в ранната

бронзова епоха. Великолепните гробници на майстори в металообработването, често намирани в ямната и катакомбната култура в Източна Европа и северните черноморски степи, се считат за най-очевидните индикатори за промени в социалната стратификация на обществото. Приема се, че първоначалната продукция на занаятчиите, изработващи брадвите тип Веселиново, с времето се развива и прераства в специализирано производство с широко разпространение.

Метричните характеристики на петте бронзови брадви (отнасящи се към тип Веселиново) и съхранявани в Одринския музей, са следните: дължина между 19,9 cm и 20,1 cm; широчина между 4,7 и 5,7 cm. Тялото на всички брадви има леко изпъкнала дъга на върха; докато при някои екземпляри се наблюдава лека вдлъбнатина при прехода от тялото към втулката. Долната страна също е извита по дължина на цялото тяло и дъговидната извивка е монолитна.

Класификацията на А. Вулпе на румънските метални брадви позволява отнасянето им към типа Веселиново I. Съществуват различни мнения относно датировката на брадвите от този тип, но общоприетият период на производство и използване е втората половина на III хил. пр.Хр.

Този тип брадви е широко разпространен в Евразия, особено в Горнотракийската низина, Долен Дунав, Източна Румъния и Северозападна Гърция. В допълнение се срещат екземпляри с близка до този тип форма, намерени в лесостепните райони на Украйна, в Западна Грузия и Западен Кавказ, както и в Армения, и Анатолия. Очевидно е, че тези артефакти са важни индикатори за интензивните комуникационни връзки в Евразия през бронзовата епоха (обр. 5).

Примери за подобни изделия са открити на две места в Анатолия: в Североизточна Анатолия (близо до Кавказкия регион) и в Западна Анатолия (община Динар в област Афийон). Това е районът, географски свързващ областта на езерата (Lake District) в Южна Анатолия с Източна Тракия. В контекста на Балкано-Анатолийските връзки и контаркти през бронзовата епоха, брадвите от Одринския музей хвърлят нова светлина върху съществуващата комуникационна мрежа. Много е вероятно брадвата тип Веселиново I от Западна Анатолия да е импорт от района на Тракия с възможно трасе по долината Узункьопрю – Кешан в Източна Тракия.

Bulgarian e-Journal of Archaeology https://be-ja.org
Българско е-Списание за Археология ISSN: 1314-5088

vol. 14.1, 2024, 159–163

Article history:
Submitted 30 April 2024
Accepted 14 May 2024
Available online 20 June 2024

News / Отзиви

International Conference “Researches of Ancient Thrace between traditionality and modernity: theoretical aspects and scientific methodology”, 11th–13th April 2024, Sofia, Bulgaria

Julij Emilov [a]

[a] Department of Ancient History, Thracian Studies and Medieval History, Faculty of History, Sofia University “St Kliment Ohridski“, 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; j.emilov@uni-sofia.bg

From the beginning of the 20th c., the history and archaeology of ancient Thrace have been the focus of scholarly attention. The International conference “Researches of Ancient Thrace between Traditionality and Modernity: Theoretical Aspects and Scientific Methodology” took place in Sofia University “St. Kliment Ohridski” for three days (Thursday to Saturday), from the 11th to the 13th of April 2024 (fig.1). Dilyana Boteva and Julia Tzvetkova organized the event within the framework of the “Measuring Ancient Thrace” project[1], supported by the Bulgarian Scientific Fund[2] and the International Ancient Coins Counterfeits Scientific Network. The conference was designed to promote scholarly debates on approaches to the study of Antiquity (and Ancient Thrace in particular), bringing together traditional disciplines of history, archaeology, numismatics and epigraphy with modern archaeometric research and advances in the digital humanities.

The forum took place in the Conference Hall at Sofia University and was attended by 70 researchers from 9 countries, who presented 38 presentations grouped into ten sessions and two workshops (fig. 2). There were plenary lectures at the beginning of each section. The working language was English.

After the official opening and welcome address by the organisers, the conference proceedings started with two sessions, focused on ancient history. Peter Delev (Sofia University) provided an extensive review of the history of ancient Thrace in the books of both ancient and modern authors. The eminent historian outlined changes in the perspectives on the subject and examined the “constructions of a glorious past”, which have frequently bordered on pseudo-science, creating modern myths about the ancient Thracians. His “plea for a revisionist trend in Thracian studies” and a reassessment of the traditional approach was followed by Dilyana Boteva (Sofia University), who managed to spur a discussion on the nature of ancient sources by scrutinizing information from Thucydides. The topic of the emergence of the “early state” and how the chiefdom concept was applied to studies on societies in Antiquity and Early Medieval times was addressed by Tsvetelin Stepanov (Sofia University). In the concluding presentation of the initial session, Alienor Rufin Solas (Lorrain University) managed to illustrate the idea that exploration of ancient Thracians provides a “field for methodological

1 Measuring Ancient Thrace Project (№ КП-06-Н50/3, 30.11.2020).

2 Bulgarian Scientific Fund, International Scientific Forums Program (№ КР-06-MNF/44, 19.12.2023).

This article and the content of the journal is licensed under CC BY-NC-ND 4.0
Copyright: © 2024 J. Emilov



Fig. 1. Official poster of the conference
Обр. 1. Постер на конференцията

experimentation and epistemological reflection".

The second session of the panel on ancient history opened with a mind-stimulating lecture by Athanasios Sideris (Charles University), entitled "Treasuring the Ostentatious Past. Sensationalism, Historical Figures and Identity Claims". A renowned expert of Classical and Hellenistic silverware, he explored the practice of treasuring precious metal artifacts in the Greek world and the circulation of valuables in ancient Thrace and Macedonia. Multiple examples successfully demonstrated the conclusion that in modern times, these luxurious artifacts often become a source of national pride and serve in the creation of entirely fictional "parallel antiquity". It is worth noting its definition as a "dangerous amalgamation of ignorance, sciolism, pretence, populism, sexism and nationalism". After the presentation on the Balkan race for shining ancient silverware in claiming identities for various past communities, Franziska van Buren (KU Leuven) turned the attention to the depths of Classical scholarship by discussing a narrative, attributed to Aristotle by Tertullian about a myth which blended the Greek Kronos with the Thracian Zalmoxis. Still dealing with ancient myths, Ivo Topalilov (Institute of Balkan Studies and Center of Thracology – BAS) examined the legendary beginnings of the Hellenic apoikiai and their oikistes in Thrace.

The section on epigraphy and linguistics encompassed the third and fourth sessions, scheduled on the first day of the conference. Mirena Slavova (Sofia University) analysed the corpus of non-Greek names in the epigraphic evidence from Apollonia Pontica to "measure the otherness" in the Milesian apoikia during the Classical period. The plenary presentation revealed various models of integration of non-Greek individuals (by mixed marriages, influx of small artisans and wage labourers), which left their mark in the available archaeological and epigraphic data from the West Pontic city. The second plenary lecture was by Nikolay Sharankov (Sofia University) on old and new ap-



Fig. 2. Conference participants
Обр. 2. Участниците в конференцията

proaches to epigraphy. Sharing his experience in the digitization of the inscriptions of ancient Thrace and discussing key issues in the large-scale use of digital technologies in epigraphy, he also turned attention to inscriptions as material objects. In the last presentation of the session Maria Gabriella Parissaki (National Hellenic Research Foundation) focused on some Thracian ethnonyms attested in both literary and epigraphic sources. Examining variations in their forms showed cases of anachronism, as well as the difficulties in making history from and through names.

The fourth session included three presentations on the modern application of databases in the study of ancient names and texts. Stefano Magnani (Università degli Studi di Udine) explained the concept of the ongoing project with Onur Türkay and Ergün Lafli (Dokuz Eylül University of Izmir) in the creation of a database to collect onomastics of Thracian or Thraco-Bithynian origins, documented in Greek and Latin inscriptions in the territory of ancient Bithynia. Dimitar Iliev (Sofia University) demonstrated the modus opperandi of the Telamon database (of Ancient Greek inscriptions from Bulgaria) and the use of the Telamon template, methodology and tools in the forthcoming Tituli database of Latin inscriptions. Kristiyan Simeonov (Sofia University) showed the potential of an inventive information extraction algorithm to create a valuable resource for a more efficient linguistic analysis and exploration of the knowledge concerning ancient Thrace in the works of Pliny the Elder.

The second day, and the archaeology section of the conference, opened with a plenary lecture by Despina Tsiafaki (Athena Research Center) on the employment of digital tools in the study of ancient Thrace. Using as examples the accomplishments of the AtticPot research project (about the diffusion of Attic pottery in ancient Thrace), as well as other initiatives on myths, sites and rivers in Aegean Thrace, the Greek archaeologist discussed the repositories and spatial technology for accumulating new knowledge. In the same vein, Veronika Sossau (Universität Basel) reviewed the

advantages of using open digital web-based data management systems, which help to organize and structure data, as well as provide tools for geographical visualization, spatial and network analysis. They also enable researchers to contribute to open and fair research by making newly acquired data accessible to future research projects. The plenary presentation on the iconographic concepts of sculptural works revealed extensive networks in the Archaic and Classical periods beyond specific regions and the need to study a large amount of information. In the same session Adela Sobotkova (Aarhus University) examined the archaeological landscapes in the Middle Tundzha River watershed by exploring visibility, intervisibility and topographical prominence of burial mounds, followed by Magelon Bastide (École française d'Athènes) with a contribution on the archaeological evidence of precolonial settlement at Thasos, probably connected to mineral exploitation.

The sixth session began with a presentation by Emil Nankov (National Archaeological Institute with Museum – BAS) on a granite block with visible traces of two Greek letters, discovered during the 2023 archaeological excavations at the site of Adzhiyska vodenitsa, commonly identified as emporion Pistiros. The investigation of the inscribed stone provided an excellent example of how to corroborate information acquired by traditional archaeological research with the application of modern technologies (a photogrameteric digital model). Daniela Stoyanova (Sofia University) examined the archaeological data of the basileia in Seuthopolis and suggested a plausible reconstruction of the monumental building, correcting mistakes in previous studies. Stefan Alexandrov (National Archaeological Institute with Museum – BAS) shared some reflections on the functionalism in Bulgarian archaeological school during the last 50 years. The last presentation of the sixth session by Dimitar Bayrakov (History Museum – Velingrad) entitled "Surface survey for settlement pattern analysis: the case study of Velingrad in the light of the data on the sanctuary of Dionysus", was probably the most controversial communication at the conference. The report on the results of over 15 years of systematic field surveys in Chepinsko and the Northwestern Rhodopes does not raise objections. Their cult interpretation in relation to the enigmatic "great sanctuary of Dionysos in Thrace" illustrated the mechanism of modern myth creation and fictional parallel antiquity discussed earlier at the conference.

The seventh session certainly deserves the label a "digi-session", as it focused on the transformation of archaeological projects into "digi-projects" with all foreseen ramifications of these endeavours. Lyudmil Vagalinski (National Archaeological Institute with Museum – BAS) set the stage, highlighting the aim of Deultum to become DigiDeultum by reinterpreting previous scientific knowledge about the Roman colony in a digital environment. Digital Early Iron Age Thrace of Georgi Nekhrizov (National Archaeological Institute with Museum – BAS) and his team, who investigated Gluhite kamani rock-cut complex since 2008, intend "through digital technologies to achieve a detailed overview of the Early Iron Age in Thrace". Marina Tasaklaki (Ionian University) demonstrated what it really means to integrate technology in archaeological research in the Molyvoti project with the implementation of the iDig application in the field and the web-MTAP app for convenient access to excavation findings and material publications.

The eighth session was devoted to numismatic studies. In the plenary presentation, François de Callataÿ (Université Libre de Bruxelles) examined the potential to study Thracian numismatics in the light of the SILVER website (about die-studies and overstrikes) and to put coin production and coin circulation in Thrace into perspective of the broader landscape of coinages. Valentina Grigorova-Gencheva (Fibank, VUZF) shared the Bulgarian experience in numismatic databases. Ilya Prokopov (South-West University "Neofit Rilski") and Julia Tzvetkova (Sofia University) discussed the importance of integrating geographical localization into the GIS database in the study of coin hoards to boost complex interdisciplinary research. Hristina Ivanova-Anaplioti (University of Zurich) tried "to grasp the invisible" frontier dynamics between Thrace and Macedonia in the Roman Imperial

period by means of digital numismatics in a cross-study of archaeological and coin finds in Heraclea Sintica and Deultum. In the last presentation of the second conference day, Vladislav Zhivkov (National Archaeological Institute with Museum – BAS) discussed the "Moesian countermarks from the first century AD and their archaeological context". In contrast to dating by coins, detailed analysis of their archaeological context in Almus as well as in a native settlement near Rasovo points to the third quarter of the 1st c. AD as plausible time for the Moesian countermarks (TI CA and AVG).

The third day of the conference included two sessions and two workshops. In the first plenary presentation of the archaeometry section, Almoatzbellah Elshahawi (Egyptian Museum, Conservation Department) shared his results of the technical study and preservation of a group of ancient coins from the Getty Villa Museum. Boyka Zlateva (Sofia University), Deyan Lesigyarski (National Institute of Geophysics, Geodesy and Geography – BAS) and Julia Tzvetkova (Sofia University) presented the results (p-XRF) analysis of 59 coins, discovered during archaeological investigations in Ada tepe. Marina Tasaklaki (Ionian University) discussed the initial results of analysing 96 silver coins from ancient cities of Aegean Thrace through XRF analysis. In the final presentation of the ninth session, Svenja Simon (Saarland University) shared her observations on granulation and filigree in examination of the Thracian jewellery from the craftsman perspective.

There were two presentations in the tenth session. Deyan Lesigyarski (National Institute of Geophysics, Geodesy and Geography – BAS) and a dream team of collaborators presented a magnetic and spectroscopic assessment of the provenance and technology of a set of Iron Age clay tiles from south Bulgaria. Maya Nikolova (Septemvri Archaeological Museum "Prof. Mieczysław Domaradzki") provided insights into the art and the techne in the pottery restoration.

The workshop on ancient forgeries was part of the activities of the International Ancient Coins Counterfeits Scientific Network. Beyond any doubt, Almoatzbellah Elshahawi (Egyptian Museum, Conservation Department) was the star on the scene, with an in-depth and amusing presentation on his experience and the scientific methods for detecting counterfeit coinage. Emilia Koleva (RHM – Sofia) also offered a discussion of methodological issues during the restoration process of ancient forgeries from the Adzhiyska vodenitsa archaeological site, commonly identified as emporion Pistiros.

The second workshop was devoted to the results of "Measuring Ancient Thrace" project and the future development of Thracian studies in a digital environment, bridging the gap between tradition and modernity.

Some, like the present reviewer, will remain hesitant to jump ahead into the depths of the new "digi-world", but it seems that is also part of the beauty of Thracian studies – "a field for methodological experimentation and epistemological reflection".

Bulgarian e-Journal of Archaeology https://be-ja.org
Българско е-Списание за Археология ISSN: 1314-5088

vol. 14.1, 2023, 165–168

Article history:
Submitted 18 March 2024
Accepted 8 April 2024
Available online 20 June 2024

News / Отзиви

Международна конференция „Трите страни на една история: Балканите, степите и пустата, или триъгълната матрица на края на неолитните култури“ 26–29 февруари 2024, Букурещ, Румъния

Камен Бояджиев [a]

[a] Отдел Експозиции, Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, София 1000, ул. Съборна 2; kamenyb@abv.bg

International conference “Three sides of every story: the Balkans, the Steppe and the Puszta, the triangular matrix of the Neolithic collapse” 26th–29th February 2024, Bucharest, Romania

Kamen Boyadzhiev [a]

a Exhibitions department, National Archaeological Institute with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; kamenyb@abv.bg

От 26 до 29 февруари 2024 г. в Букурещ, Румъния, се състоя международна научна конференция на тема „Трите страни на една история: Балканите, степите и пустата, или триъгълната матрица на края на неолитните култури“. Тя бе организирана от Университета в Букурещ, Градския музей на Букурещ и Университета ELTE Eötvös Loránd в Будапеща, Унгария. Домакин на събитието бе Университетът в Букурещ.

Конференцията се проведе в хибриден формат – присъствено и онлайн. Участие взеха над 40 учени от осем държави – Румъния, Унгария, България, Сърбия, Молдова, Франция, Великобритания и Германия (обр. 1–2). Те представиха 20 доклада, разделени в пет тематични сесии. Презентациите бяха съпътствани и от постерна сесия.

Встъпителният доклад бе изнесен от Каталин Лазар и Енико Маджари. Те представиха основния фокус на конференцията – проследяване на процесите, довели до края (или трансформацията) на впечатляващите праисторически култури, развили се в Югоизточна Европа през V хил. пр.Хр. (определяни в някои съвременни държави като късноеолитни, а в други като халколитни). Акцент в тяхната презентация, както и в голяма част от последвалите доклади, бяха съвременните изследвания на климатични промени в този период и тяхното отражение върху праисторическите общества.

Първата сесия от конференцията бе посветена конкретно на гео-климатичните промени. Докладът на Енико Маджари и колектив синтезира по изключително добър и полезен начин информацията от различни анализи, различни научни области и различни биотопи, включ-

This article and the content of the journal is licensed under CC BY-NC-ND 4.0
Copyright: © 2024 K. Boyadzhiev



Обр. 1. Постер на конференцията
Fig. 1. The poster of the conference

ващи данни за промени в средногодишните температури, в лятното и зимно количество на валежите, в растителната покривка. Авторите очертаха както някои разминавания и проблеми в резултатите, така и основните тенденции по отношение на климатичните промени и хронологическите им рамки. Докладът на Алфред Веспремеану–Стро и колектив бе концентриран върху микрорегиона, обхващащ долината на р. Кълмацуй в Югоизточна Румъния. Въз основа на направените палеогеографски изследвания авторите предлагат хипотеза за предпочитаните от неолитното населения хабитати.

Втората сесия бе фокусирана върху отражението на природните фактори и промени върху неолитната/халколитната икономика и упадъка на праисторическите общества в региона. Презентацията на Ана Гарсия-Васкес и колектив бе посветена на резултатите от проучване на диетата на праисторическите обитатели на днешна Румъния от мезолита до бронзовата епоха, базирано на стабилни изотопи. Следващият доклад, на Дияна Хангану и колектив, представи многостранно изследване върху промените в растителната покривка в долината на р. Мостища (Южна Румъния), включващо анализи на полен, макро-ботанични останки и седименти. То демонстрира интересни флуктуации в използването на земята през различните праисторически периоди, вероятно свързани с промени в основните поминъци на населението. С темата на тази сесия бяха свързани и представените постери.

Третата сесия бе посветена на данните от археозоологичните изследвания и ценната информация, която те предоставят както за развитие на скотовъдството и лова, така и за мобилност на популациите. Докладите на Валентин Раду и Адриан Балашеску бяха концентрирани върху фаунистичните изследвания на обекти от VI–IV хил. пр.Хр. в два различни микрорегиона – Добружда и долината на р. Мостища. Те илюстрираха както някои хронологически тенденции, така и регионални различия, и дори особености, характерни за конкретни обекти (напр. по-значителна роля на лова). Презентацията на Александър Уилкинсън и колектив обогати картината, като включи анализи на стабилни изотопи от животински останки от култура Чернавода. Сравнението на резултатите с такива от предхождащата култура, Гумелница, спо-



Обр. 2. Участниците в конференцията
Fig. 2. The participants in the conference

ред авторите предполагат промени в скотовъдните практики.

Четвъртата сесия бе най-наситена и обхвана различни аспекти от трансформациите и упадъка на неолитните/халколитните общности в разглеждания регион, от Сърбия до Украйна. Колегите от Сърбия (Драгана Филипович и колектив) представиха комплексен анализ на промените, последвали края на култура Винча в Централните Балкани и характеризиращи стопанството, селищния модел и материалната култура в края на V и началото на IV хил. пр.Хр. Докладите на Владимир Славчев и на Камен и Явор Бояджиеви разгледаха ситуацията в днешните български земи, фокусирайки се съответно върху навлизането и развитието на култура Хаманджия в Добружда и върху различните аспекти и възможни обяснения за края на халколитните култури в района и последвалото му обезлюдяване през IV хил. пр.Хр. Константин Преотеаса представи обобщаващ преглед на развитието на култура Кукутени и забележителната устойчивост на нейните носители с оглед както на дискутираните климатични промени, така и на контактите с носителите на култура Чернавода. Последвалите два доклада, на Денис Топал и на Джон Чапман и Бисерка Гайдарска, се фокусираха върху някои съществени аспекти от развитието на сродната култура Триполие – в първия случай бе поставен акцент върху трансформацията на погребалните практики в резултат от появата и навлизането на надгробните могили, а във втория – върху ролята на ограждащите селища ровове (или липсата на такива) като основни елементи от груповата идентичност. В последната презентация от тази сесия Жан-Пол Демул предложи пъстър и добре поднесен обзор върху развитието на изследванията и хипотезите, обясняващи края на халколитните култури в Югоизточна Европа и навлизането на „индо-европейските племена“.

Последната, пета сесия бе посветена на промените в социалните и културни модели и в материалната култура в края на V–IV хил. пр.Хр. Тя обедини пъстра палитра от различни аспекти на тези промени и различни региони, включваща както конкретни находки, така и обобщаващи изследвания. В първия доклад Александра Андерс направи много интересен и подробен обзор на трансформациите на прехода от късен неолит към ранен халколит в днешна

Унгария и възможните обяснения за тях, обвързвайки ги и с темата за климатичните промени. Презентациите на Лоранс Манолакакис, Петя Георгиева и Йордан Милев, Йован Митрович и Селена Витезович бяха фокусирани върху специфични черти на материалната култура. Л. Манолакакис разгледа подробно технологията, развитието и разпространението на емблематичните за V хил. пр.Хр. на Балканите кремъчни „супер-пластини“ и тяхното значение за халколитните общества. П. Георгиева и Й. Милев представиха изключително интересна находка на медна кама от Козарева могила. Й. Митрович и С. Витезович разгледаха проблема с промените в духовната сфера в култура Бубани хум Ia, отразени в почти пълното изчезване и схематизацията на антропоморфната пластика след края на култура Винча. Последният доклад, на Генади Сърбу, бе посветен на задължителния елемент от халколитните култури – керамиката. Той представи интересни наблюдения върху трансформацията на керамичните комплекси във финала на култура Триполие, в селищата тип Хородища–Гординещ.

Атрактивна добавка към научното ядро на конференцията бяха дискусиите относно навлизането на изкуствения интелект в научната сфера и възможностите за неговото използване.

Конференцията протече в изключително колегиална атмосфера, с ползотворни дискусии както в предвидените интервали между докладите, така и в неформална обстановка след сесиите. Докладите и дискусиите демонстрираха ползата и нуждата от съвременен интердисциплинарен подход и съчетаването на регионални изследвания с надрегионални наблюдения и синтези, способстващи за по-адекватното разбиране на процесите, довели до края на халколитните култури в Югоизточна Европа.

Bulgarian e-Journal of Archaeology https://be-ja.org
Българско е-Списание за Археология ISSN: 1314-5088

vol. 14.1, 2024, 169–179

News / Отзиви

Article history:
Submitted 15 April 2024
Accepted 29 April 2024
Available online 20 June 2024

Българската нумизматична наука и предизвикателствата на дигиталната епоха

Диляна Ботева [а]*, Юлия Цветкова [б], Лили Грозданова [в]

[а] Катедра по Стара история, тракология и средновековна история, Исторически Факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, бул. Цар Освободител 15, София 1504, България; boteva@uni-sofia.bg

[б] Катедра по Стара история, тракология и средновековна история, Исторически Факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, бул. Цар Освободител 15, София 1504, България; julia.tzvetkova@uni-sofia.bg

[в] Катедра по Стара история, тракология и средновековна история, Исторически Факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, бул. Цар Освободител 15, София 1504, България; l.grozdanova@uni-sofia.bg

Bulgarian numismatics and the challenges of the digital age

Dilyana Boteva [a]*, Julia Tzvetkova [b], Lily Grozdanova [c]

[a] Department of Ancient History, Thracian Studies and Medieval History, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, 15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria; boteva@uni-sofia.bg

[b] Department of Ancient History, Thracian Studies and Medieval History, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, 15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria; julia.tzvetkova@uni-sofia.bg

[c] Department of Ancient History, Thracian Studies and Medieval History, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, 15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria; l.grozdanova@uni-sofia.bg

* Corresponding author

Съвременното техническо развитие и приложението на различни дигитални технологии в областта на хуманитаристиката променят трайно и същностно парадигмата на историческата наука, включително принципите и подходите на историческите изследвания. Няма съмнение, че те предоставят възможност да се разшири методологията на дисциплината и същевременно създават условия за генериране на нови – обективни и научно проследими – аргументи в подкрепа или не на съществуващи хипотези в областта на античната история, включително на историята на Древна Тракия.

Характеристиките на нумизматичните материали ги прави изключително подходящи за компютърно базирани изследвания. Информационното ядро, описващо отделните нумизматични обекти, подлежи както на количествени, така и на качествени и интерпретативни анализи. Монетите, монетните съкровища и монетните комплекси са основната и ключова изворова база при изследването на историческото (политическо, икономическо, социално и

This article and the content of the journal is licensed under CC BY-NC-ND 4.0
Copyright: © 2024 D. Boteva, J. Tzvetkova, L. Grozdanova

културно) развитие на съответното общество. По отношение на античната история на българските земи нумизматичните данни представляват несравнима по численост категория извори, както се вижда и от обемните нумизматични колекции в голяма част от регионалните музеи в България. В същото време, въпреки дългата изследователска традиция, сериозните индивидуални постижения на отделни български нумизмати (Н. Мушмов, Т. Герасимов, Й. Юрукова, И. Прокопов, Д. Драганов, Д. Аладжова, К. Димитров и др.), както и появата в ново време – благодарение на Иля Прокопов – на ключовата поредица *Coin Collections and Coin Hoards from Bulgaria* (CCCHBulg), въвеждаща голямо количество материали в научна употреба, българската нумизматика към момента изпитва силна необходимост от модернизация, активизиране и допълнителна подготовка на млади изследователи, които да отговорят на международните научно-изследователски критерии и стандарти. Спешната нужда от международна видимост на българската нумизматична общност и създаването нови експерти във всички области на нумизматичната наука е фрапиращо очевидна. В този смисъл (и от гледна точка на българската нумизматика) е много печална констатацията, че в мащабни международни проекти като *Roman Provincial Coinage* (RPC) и *Coin Hoards of the Roman Empire* (CHRE), представянето на материалите от България не е поверено на представители на българската нумизматика; българските научни институции, както и специалисти, които да обработват съответните материали, осезаемо липсват в тези авторитетни начинания. В същото време е налице и не по-малко тъжният факт, че откритото преди повече от 100 години огромно римско монетно съкровище от с. Река Девня (сега квартал на град Девня) все още не е публикувано, а и няма изгледи скоро да се обнародва, защото и към момента никой не е предприел конкретни стъпки в тази насока.

Ясното съзнание за тази незавидна ситуация, в която се намираше българската нумизматична наука в началото на XXI в., мотивира екип от съмишленици (И. Прокопов, Д. Ботева, Ю. Цветкова, В. Григорова-Генчева, Л. Грозданова) да се опита да промени динамиката в това изследователско поле в България и да започне целенасочена дейност по преодоляването на неговата стагнация. Начертаният в самия край на 2019 г. план за действие включваше организирането на периодичен международен нумизматичен форум и учредяването на електронно нумизматично списание с широко разпространение в международните нумизматични среди, създаването на академични условия за качествена подготовка на млади експерти по нумизматика, както и подсигуряването на модерно техническо оборудване за нуждите на нумизматичните изследвания, финансирането за което трябваше да бъде осигурено на проектна основа.

Започналата в началото на март 2020 г. криза във връзка с Ковид-19 не успя да пречупи решимостта за изпълнението на поставените задачи. Само месец и половина по-късно, благодарение на финансовата подкрепа на проект BG05M2OP001-1.001-0001 „Изграждане и развитие на Център за върхови постижения „Наследство БГ“ с ръководител проф. дин Иван Илчев, започна реализирането на първия в България **специализиран докторантски „Нумизматичен семинар“** (по договор № 70-85-24 от 27.02.2020 г.), който да повиши професионалната квалификация на младите учени, работещи в сферата на нумизматиката. За целта бе осъществен контакт с водещи експерти в областта на античното монетосечене както от страната, така и от чужбина, които да подготвят и представят в лекционен формат основополагащо и надграждащо нумизматично знание. Влезлите в сила Ковид ограничения в национален и международен план наложиха **трансформирането на семинара в уебинар,** което доведе до разширяване на международното участие. В периода май–юни 2020 г. бяха осъществени шест специализирани нумизматични лекции: „Първи прояви на размяна, пари и търговски стандарти в българските земи“ (д-р Валентина Григорова-Генчева и проф. дин Иля Прокопов); „Why coin iconography is special: general comments with applied cases to Thracian coinages“ (Prof. François de Callataÿ); „The Ptolemaic Coinage of Egypt“ (Dr. Thomas Faucher); „Searching for Stability: Coins as



Обр. 1. Лого на проект „Древна Тракия в цифри: преоценка на Античността в дигиталната епоха“, договор № КП-06-Н50/3 от 30.11. 2020 на ФНИ–МОН (автор Л. Грозданова)
Fig. 1. Logo of the project „Measuring Ancient Thrace: Re-evaluating Antiquity in Digital Age“, contract No. КП-06-Н50/3 dated 30.11. 2020 of BNSF – Ministry of Education and Science (author L. Grozdanova)

Communication Media in Thrace and Moesia Inferior in the Third Century AD“ (Dr Ulrike Peter); „Фалшификати на антични монети от България“ (проф. дин И. Прокопов и д-р В. Григорова-Генчева); „Danteletai – Melsas – Bizye“ (Yannis Stoyas). Лекциите бяха записани, за да бъдат достъпни и в бъдеще при подготовката на специалисти нумизмати. В сесиите, освен активното участие на изследователите и младите учени от екипа, се включиха студенти, както и гости от шест страни, средно с над 40 участника в сесиите. В този смисъл научният форум не просто допринесе за задълбочаването на специфичните умения на младите изследователи в екипа, но предизвика международен научен диалог, както и интерес към нумизматиката сред млади колеги в началните етапи на обучение. Финалното събитие от този проект беше специализирана лекция на проф. Иля Прокопов и доц. Валентина Григорова-Генчева, проведена в РИМ–Кюстендил, изцяло насочена към ученици, където младите бъдещи изследователи се запознаха с изследователски нумизматични практики като изработването на гипсови отпечатъци.

В дните 10–12 ноември 2020 г. отново в онлайн формат се състоя първо издание на **Българските нумизматични четения** с подзаглавие „**История и общество в перспективата на нумизматиката“**[1], организирано от Исторически факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ в партньорство с Националния археологически институт с музей към БАН, Регионален исторически музей София и Първа инвестиционна банка АД (https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/layout/set/print/content/view/full/297605). Програмата на форума включваше 40 доклада, представени от участници от над десет страни, включително извън пределите на Европа, както и кръгла маса „Проблеми и перспективи на българската нумизматика“ (https://www.bg-numismatic-readings.com/bg/архив/programbulgnr1-bg/). Конференцията предизвика силен международен интерес като надвишаването на капацитета на онлайн платформата, предвидена за живите дискусионни сесии, наложи отварянето на втори канал на излъчване на събитието[2].

Паралелно с подготовката и организацията на Първите български нумизматични четения, екипът участва в създаването на проект **„Древна Тракия в цифри: преоценка на Античността в дигиталната епоха“** (с ръководител доц. д-р Юлия Цветкова и с участието на четирима експерти от чужбина) по програмата на ФНИ за фундаментални научни изследвания, който бе одобрен за финансиране (договор № КП-06-Н50/3 от 30.11. 2020 – https://digithrace.uni-sofia.bg/bg/) (обр. 1). Активната работа при неговата реализация в рамките на работен па-

1 Международна конференция, финансирана по проект на Университетския фонд научни изследвания № 80-10-59/13.04.2020 г. с ръководител гл. ас. д-р Никола Дюлгеров (ИФ на СУ).

2 Подробна информация за този форум вж. в Dyulgerov et al. 2020.



Обр. 2. Обучение за работа със специализираната инсталация quickPX, закупена по проект „Древна Тракия в цифри“ – КП-06-Н50/3 от 30.11. 2020 на ФНИ–МОН (2022) (снимка Д. Ботева)
Fig. 2. Training with the QuickPX system, purchased within the project “Measuring Ancient Thrace” – КП-06-Н50/3 dated 30.11. 2020 of BNSF–Ministry of Education and Science (2022) (photo D. Boteva)

кет 5 „Нумизматика“ позволи закупуването на специализирана инсталация – пакет хардуер и софтуер quickPX compact, използван интензивно за заснемане на проучваните монети не само от членовете на проектния екип, но предоставян също на колеги-нумизмати в няколко от българските музеи за дигитализиране на монетните им фондове[3], след проведено обучение в НАИМ през 2022 (обр. 2). Дейностите по проекта в неговата нумизматична част вървят по няколко линии. Сред лекциите в рамките на работен пакет 1 и провеждания **понятиен семинар,** две се открояват с нумизматичната си насоченост: „Автентификация на антични монети: проблеми на терминологията при описанието им“ (проф. дин Иля Прокопов) и „Класически и алтернативни методи за анализ и визуално представяне в нумизматиката“ (д-р Христина Иванова-Анаплиоти). Проектът „Древна Тракия в цифри“ е със специален фокус върху **методологическия дебат;** затова на 3 май 2022 г. бе организиран семинар за методологията на нумизматиката с трима признати експерти (https://digithrace.uni-sofia.bg/bg/methodological-seminar-2/): акад. проф. Франсоа дьо Калатай (“Quantification of ancient coin issues: how to Proceed and for which historical benefits”), доц. дин Владимир Столба (“Coin forgeries”) и д-р Улрике Петер (“Coin images – Iconographic thesaurus – Semantic web”).

В началния етап на работата по проекта екипът се концентрира и върху подготовката на предложение за изграждане на международна нумизматична мрежа, която да подпомага дейностите по предотвратяване на разпространението на фалшиви антични монети. Обоснованото предложение се оказа убедително и беше отличено от германската фондация „Александър фон Хумболт“ с тригодишно финансиране, позволило създаването на **Ancient Coins Counterfeits Scientific Network** (BGR 1074508 HFST) с проф. Диляна Ботева-Боянова като ръководител на проекта. Навременната поява на тази международна мрежа (ACCSN – https://

3 Понастоящем с инсталацията са извършени повече от 50 000 заснемания.



Обр. 3. Проф. И. Прокопов ръководи практическите дейности по идентифициране на монетни фалшификати на ACCSN семинар в Археологическата база в с. Малко Градище, общ. Любимец (2022) (снимка В. Еремиев – Чочо)
Fig. 3. Prof. I. Prokopov supervises the identification of counterfeits of ancient coins during the ACCSN workshop at the Archaeological base in Malko Gradishte village, Lyubimets Municipality (2022) (photo V. Eremiev – Chocho)

accs-network.com/) и вече изграденият неин авторитет се доказват от бързото ѝ разрастване. Тази мрежа стартира през лятото на 2021 г. като българска инициатива със силната подкрепа на базирания в Берлин–Бранденбургската академия на науките проект "Corpus nummorum" (https://www.corpus-nummorum.eu/). В началото мрежата включваше 20 експерти от четири европейски държави, а към пролетта на 2024 г. вече наброява 38 изследователи нумизмати, колекционери и представители на аукционни къщи от 13 държави на четири континента. Отчитайки като една от своите първостепенни задачи подготвянето на специалисти, които имат капацитета и знанията да разпознават съвременни фалшификати на антични монети, в рамките на мрежата ACCS бе организиран **Международен семинар по експериментална нумизматика „Expertise in the Identification of Forgery Techniques"** (29.04 – 1.05.2022, Археологическа база в с. Малко Градище, община Любимец). В дните на семинара, под научното ръководство и експертизата на проф. дин Иля Прокопов (обр. 3), участниците успяха да проучат и тестват различни практики за идентифициране на техники за фалшифициране. Международният екип участва в интензивни дискусии и проведе практически експерименти, сред които XRF анализи върху тестови материали. Заедно с колегите от ACCSN, на семинара присъстваха специалисти от различни институции в България и чужбина, създавайки възможност не само за обмен на опит, но и за разширяване на мрежата (обр. 4). Ключов аспект на събитието беше възможността младите учени и студенти да придобият нови умения в областта на нумизматиката (https://accs-network.com/2022/06/02/first-international-experimental-numismatics-workshop-expertise-in-the-identification-of-forgery-techniques/). На 18 май 2023 г. в Конферентната зала на СУ „Св.



Обр. 4. Част от участниците в ACCSN семинар в Археологическата база в с. Малко Градище, община Любимец (2022) (снимка В. Еремиев – Чочо)
Fig. 4. Some of the participants in the ACCSN workshop at the Archaeological base in Malko Gradishte village, Lyubimets Municipality (2022) (photo V. Eremiev – Chocho)

Климент Охридски" ACCSN организира семинар **„Фалшификати на антични монети – периоди, експертиза, примери**". Трите лектори – проф. Бартош Авиановиц, проф. Диляна Ботева и Станимир Методиев представиха развитието на концепцията за фалшификатите през вековете, техниките за разпознаване на фалшиви монети и конкретни казуси, породили оживена дискусия, в която се включиха не само специалисти нумизмати, но и студенти (https://accs-network.com/2023/07/18/seminar-ancient-coins-forgeries-periods-expertise-examples/). Семинарът провокира силен интерес сред студентите и беше масово посетен. Важно събитие в рамките на ACCSN беше и **срещата в Берлин–Бранденбургската академия на науките** (1.12.2023), организирана с активното съдействие на д-р Улрике Петер и посветена на проблемите, свързани с превенцията на разпространение на монетни фалшификати, а също на перспективите за по-нататъшната дейност на изградената вече мрежа (обр. 5).

Повишената международна видимост на българските постижения в областта на нумизматиката мотивираха решението Историческият факултет на СУ „Св. Климент Охридски" да кандидатства за **колективен член в Международен нумизматичен съвет** (INC). Подадената през 2021 г. кандидатура беше одобрена и към момента това е единственият представител на България в този най-авторитетен управителен орган на световната нумизматика (https://inc-cin.org/home/what-we-do/members_inc/). Контактното лице на Историческия факултет в Международния нумизматичен съвет е гл. ас. д-р Лили Грозданова.

Членството на ИФ–СУ в Международния нумизматичен съвет позволи реализирането на мащабно българско **участие в XVI Международен конгрес по нумизматика,** състоял се през септември 2022 г. във Варшава (https://inc2022.pl/scientific-programme/), включително със секция за тракийското монетосечене и с кръгла маса за фалшификатите. С финансовата подкрепа на проект „Древна Тракия в цифри" и – съответно – на ACCSN, в работата на конгреса се включиха осем български нумизмати (Иля Прокопов, Диляна Ботева, Юлия Цветкова, Валентина Григорова-Генчева, Лили Грозданова, Николай Димитров, Нина Хаджиева от



Обр. 5. Проф. Я. Хурмузиадис на ACCSN среща в Берлин-Бранденбургската академия на науките (2023) (снимка Л. Грозданова)
Fig. 5. Prof. J. Hourmouziadis during the ACCSN workshop at the Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities (2023) (photo L. Grozdanova)

РИМ–Благоевград и Марина Дойчинова от РИМ–София). Български участници в конгреса бяха също Мариана Минкова (РИМ–Стара Загора) и Вербин Върбанов (РИМ–Русе).

Постиженията на екипа при прилагането на дигиталните технологии в изследванията в областта на историческото познание (вкл. нумизматиката) бяха основание за включването през 2022 г. на негови представители в научната група 3.1.16 „Дигитална хуманитаристика. ИКТ приложения за история и език“ към проекта на Софийския университет „Маркер за иновации и технологичен трансфер (SUMMIT – https://summit.uni-sofia.bg/).

Положените значителни усилия от страна на проектния екип „Древна Тракия в цифри: преоценка на Античността в дигиталната епоха“ (ФНИ–МОН, договор КП-06-Н50/3 от 30.11.2020) дадоха положителен и видим резултат още в първата година след неговото стартиране. През септември 2021 г. издигнатата от екипа кандидатура за **домакинство на Десетата съвместна среща на Европейската мрежа за монетни находки** (ECFN – https://fundmuenzen.org/) **и проекта Nomisma** (http://nomisma.org/) бе единодушно подкрепена от двете водещи световни институции. Така стана ясно, че благодарение на екипа на „Древна Тракия в цифри“ след Франкфурт (2012), Карнунтум (2013), Базел (2014), Нийбороу (2015), Кан/Нормандия (2016), Копенхаген (2017), Валенсия (2018), Месина (2019) и Виминациум (2021), София се превърна в десетата локация на този най-авторитетен международен форум за дигитална нумизматика, а в периода септември 2021 – октомври 2024 проф. дин Диляна Ботева е член на Управителния комитет на Европейската мрежа за монетни находки (https://fundmuenzen.org/home/). Нашият екип взе решение да използва случая за популяризиране на

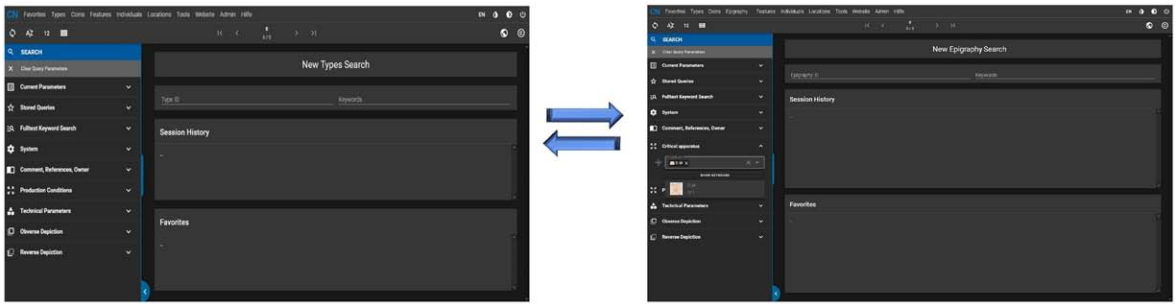


Обр. 6. Част от участниците в „Десетата съвместна среща на ECFN и Nomisma.org & Втори Български нумизматични четения заедно“ пред централния вход на Ректората на Софийския университет (2023) (снимка Н. Димитров)

Fig. 6. Some of the participants of the10th Joint Meeting of ECFN and Nomisma.org & 2nd Bulgarian Numismatic Readings together in front of the Rectorate of Sofia University (2023) (photo N. Dimitrov)

постиженията на българските изследователи като едновременно с тази среща се организират и Вторите български нумизматични четения. Така, в дните 19–23 юни 2023 г. Софийският университет чрез неговия Исторически факултет беше домакин на най-мащабния нумизматичен форум, провеждан някога в България – **„Десетата съвместна среща на ECFN и Nomisma.org & Втори български нумизматични четения ЗАЕДНО“** (https://www.bg-numismatic-readings.com/about-2/). Конференцията се превърна в едно от централните събития в световната нумизматика през годината, което предостави научна платформа по въпросите на дигиталната и традиционната нумизматика (обр. 6). В нея се включиха с презентации и постери над 120 участници, представящи 39 институции от 22 държави в Европа, Азия и Северна Америка. Въпреки че основната част от делегатите бе посрещната в София, на голям международен интерес се радваше и възможността за регистриране на онлайн участници и слушатели.

Научният форум завърши с посещение на Хераклея Синтика (https://www.archaeologia-bulgarica.com/category/хераклея-синтика/), където участниците в конференцията бяха посрещнати от нашите партньори от екипа, проучващ уникалния за България археологическия обект, и от Исторически музей – Петрич (https://petrichhistorymuseum.bg/). Впечатляващо за колегите от конференцията беше също посещението в друг наш партньор в това начинание, Регионалния исторически музей – Благоевград (https://museumbld.com/), където видяха експонирани двете монетни съкровища от с. Скребатно. Събитието беше финансирано в партньорство между Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, НАИМ–БАН, РИМ–София, Първа инвестиционна банка АД, както и с финансовата подкрепа на програмата SUMMIT (https://summit.uni-sofia.bg/) към СУ „Св. Климент Охридски“. Във финансовото обезпечаване участваха и следните проекти: „Древна Тракия в цифри“ (КП-06-Н50/3 от 30.11.2020, към ФНИ), „Международна нумизматична конференция „Десета съвместна среща ECFN и Nomisma.org



Обр. 7. Нумизматичното приложение CN Editor, адаптирано и за епиграфски извори в рамките на DiGiThrace (графика Л. Грозданова)
Fig. 7. The numismatic tool CN Editor, adapted within DiGiThrace, and serving also for epigraphic sources (graphic L. Grozdanova)

& Втори български нумизматични четения ЗАЕДНО“ (№ 80-10-37 / 20.04.2023 ФНИ на СУ с ръководител гл. ас. д-р Лили Грозданова), „Ancient Coins Counterfeits Scientific Network“ (BGR 1074508 HFST) към фондация Alexander von Humboldt. Събитието се превърна и в повод именно в София да се проведе **първата работна среща на новоизбрания** през септември 2022 г. във Варшава **Комитет на Международния нумизматичен съвет** – високо признание за усилията на екипа ни да постави България и Софийския университет на картата на световната нумизматика.

Подчертаният стремеж за гарантиране на устойчивост на различните проектни инициативи наложи създаването на нов проект, който да продължи и доразвие постигнатите вече успехи. Тази амбиция беше заложена в новия проект **„Надграждане на историческия наратив: от Деултум към DigiDeultum“**, класиран за финансиране от ФНИ–МОН (проект КП-06-Н80/7 от 8.12.2023 г. с ръководител проф. д-р Людмил Вагалински от НАИМ–БАН), в който важно място отново е отделено на нумизматичните изследвания и дигиталната нумизматика[4]. Устойчивостта на дейностите личи и от инициираните вече предварителни разговори по организирането на Третите български нумизматични четения, които трябва да се състоят през 2026 г. Развиваните в рамките на описаните проекти дигитални ресурси DiGiThrace – експериментален изследователски инструмент, комбиниращ в единна платформа различни типове извори[5] (обр. 7) – и специфичните функционалности, свързани с дигиталното публикуване на данни за нумизматични фалшификати, както и първата подробна инструкция на български език за стандартизирано описание на монетни печати и типове, съобразени с изискванията на традиционната и дигиталната нумизматика, разработени и добавени в партньорската платформа corpus-nummorum.eu, са изначално имплементирани в проектната изследователска дейност на новото начинание.

Огромни усилия екипът на „Древна Тракия в цифри“ вложи и в подготовката на млади специалисти в областта на нумизматиката, инициирайки първото издание на **Софийска нумизматична школа (Sofia Numismatic School** – https://digithrace.uni-sofia.bg/sofia-numismatic-school/). Тя се проведе 12–16 септември 2023 г., като домакин и организатор на събитието

4 Устойчивостта на инициативите в рамките на проекта „Древна Тракия в цифри“ се гарантира и от „Изследователски проект Глухите камъни: интердисциплинарни проучвания на ранната желязна епоха в Тракия“, ФНИ № КП-06-Н80/6 от 7.12.2023 г. с ръководител доц. д-р Г. Нехризов (НАИМ-БАН), в който акцентът е върху дигиталната археология и археологическите науки.

5 За основа на технологичния продукт бе избран софтуерът с отворен код на Corpus nummorum. На този етап нумизматичният модел на данни беше адаптиран, за да включва едновременно нумизматични и епиграфски артефакти.



Обр. 8. Моменти от дейността на Sofia Numismatic School (2023) (колаж Ю. Цветкова)
Fig. 8. Some moments of the activities during the Sofia Numismatic School (2023) (collage J. Tzvetkova)

беше Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“[6]. След задълбочено обсъждане се взе решение Софийската нумизматична школа да е посветена на проблемите на античното монетосечене в Тракия и Черноморския регион, с допълнителен ясен акцент върху дигиталната нумизматика и съвременните фалшификати на антични монети. В първото издание на школата лекциите бяха водени от девет международно признати учени от Белгия, България и Германия, а 16-те млади изследователи бяха от България, Гърция и Румъния (обр. 8). С тази инициатива София се нареди сред световните центрове на нумизматични проучвания като Виена, Рим и Атина, където такива училища са отдавна институционализирани. Sofia Numismatic School създаде безценна възможност да се установят и развият устойчиви връзки между световно признати експерти и младите изследователи в контекста на общоевропейските процеси на консолидация и сътрудничество. Реализацията на форума бе подкрепена от проект BG-05M2OP001-1.001-0001 „Изграждане и развитие на Център за върхови постижения „Наследство БГ“, в партньорство със следните проекти: „SUMMIT“ по договор BG-RRP-2.004-0008; „Древна Тракия в цифри“ № КП-06-Н50/3 от 30.11.2020 (ФНИ–МОН); BGR1024508 HFST „Ancient Coins Counterfeits Scientific Network“, както и със съдействието и гостоприемството на Археологически музей „Проф. Мечислав Домарадски“ – гр. Септември и Археологически музей – гр. Хисаря. На всички тях организаторите изказват искрена признателност. Второто издание на нумизматичното училище се очаква през септември 2025 г.

Годината 2023 беше белязана и от още един значим успех на екипа на „Древна Тракия в цифри“: публикувани бяха първите две книжки на електронното издание **„Българско списание за нумизматика“ / “Bulgarian Numismatic Journal”** (BulgNJ, ISSN 2815-4827 – https://bulgnj.com/index.php/e-journal/issue/archive), с главен редактор доц. д-р Юлия Цветкова и зам.-главен редактор гл. ас. д-р Лили Грозданова. Списанието е дигитално, рецензирано, със свободен достъп и е първото по рода си не само в България, но и в целия регион. То има за цел

6 Изказваме искрена благодарност на проф. Мира Маркова, декан на ИФ-СУ, за всестранната подкрепа на всички начинания, насочени към развитие и международна видимост на българската нумизматика.

да развива и популяризира нумизматичните изследвания за земите на Балканския полуостров и Югоизточна Европа във времето от Античността и Средновековието до съвременната епоха. Тематично списанието е ориентирано към цялото многообразие на нумизматичната проблематика: монетосечене, монетно обращение, икономика, търговия, финанси, традиционни и нови методологии в нумизматичните изследвания, археометрични проучвания на монети, дигитална нумизматика, опазване на културно-историческото наследство, нови монетни находки, монетни фалшификати и др. Списанието предоставя свободно достъпна онлайн платформа в съответствие с високите стандарти за качествени научни изследвания и публикации. В момента се подготвя издаването на книжки 3 и 4 на списанието, които ще бъдат публикувани през 2024 г.

Усилията на екипа по модернизиране на методологическата база на изследванията върху Древна Тракия продължават и през 2024 г., когато се проведе **Международна конференция „Изследванията на Древна Тракия между традиционност и модерност: теоретични аспекти и научна методология“** (11–13 април, Софийски университет). Този пореден авторитетен научен форум включваше няколко секции, сред тях съответно за нумизматика, археометрия (с доклади за резултатите от металографски анализи на монети), както и уъркшоп за монетните фалшификати[7]. Финансирането е от проект КП-06-МНФ/44 от 19.12.2023 на ФНИ–МОН (с ръководител проф. дин Д. Ботева-Боянова), проект „Древна Тракия в цифри“ и ACCSN.

Тригодишната интензивна дейност по реализиране на проектните цели беше съпътствана от празнични събития, свързани с благодарността на българската историческа, археологическа и нумизматична общност към високоуважавани чуждестранни колеги за техния реален и безценен принос за развитието на българската нумизматика. По предложение на Исторически факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ на 29 април 2022 г. професор Франсоа дьо Калатай беше удостоен с почетното звание „доктор хонорис кауза“ на най-старото висше училище в България (https://www.uni-sofia.bg/index.php/novini/novini_i_s_bitiya/prof_fransoa_d_o_kalataj_be_udostoen_s_pochetnoto_zvanie_doktor_honoris_kauza_na_sofijskiya_universitet). Високото отличие на белгийския нумизмат и историк на изкуството е за впечатляващата му научна продукция и огромния принос за развитието на науката, включително чрез въвеждането на нови методи в изследванията. На 3 май 2022 г., по време на семинара „Методологически дебат: Методология на нумизматиката“, директорът на НАИМ–БАН доц. д-р Христо Попов връчи на д-р Улрике Петер удостоверение за нейното удостояване със званието „Почетен член на Националния Археологически институт с музей при Българската Академия на науките“, заради нейните изключителни приноси за нумизматичните изследвания върху Древна Тракия (https://digithrace.uni-sofia.bg/bg/2022/05/17/семинар-методология-на-нумизматика/). Решението за това признание е взето от Общото събрание на НАИМ–БАН още в края на 2019 г., но ограниченията по време на Ковид пандемията отложиха връчването на документа.

Вече е очевидно, че България притежава сериозен научен потенциал в областта на дигиталната нумизматика. От първостепенна важност сега е да се запази темпът на развитие на българските изследвания в това научно направление, за да се затвърдят и станат ясно разпознаваеми за чуждестранните водещи изследователи и проекти. Само тогава ще можем да бъдем и търсени равноправни партньори в мащабните проекти на световната нумизматика.

7 По-подробно за тази конференция вж. публикацията на Юлий Емилов в настоящия брой на Be-JA.

Цитирана литература

Dyulgerov, N., Grozdanova, L., Tzvetkova, J. 2020. Parva mezhdunarodna konferentsia “Balgarski numizmatichni chetenis”, 10–12 noemvri 2020, Sofia, Bulgaria. Bulgarian e-Journal of Archaeology (Be-JA) 10.2, 2020, 257–263; https://be-ja.org/index.php/journal/article/view/be-ja-10-2-2020-257-263